

МОРАЛ И ЕТИКА
НА
СПРАВЕДЛИВОСТТА
В СЪВРЕМЕННОТО ОБЩЕСТВО

Фондация „Солидарно общество“

Издателство „Авангард Прима“
София, 2017

Статиите в сборника представляват доработените доклади на участниците в Дванадесетата национална конференция по етика, посветена на темата: „Морал и етика на справедливостта в съвременното общество“. Този научен форум е проведен на 18 ноември 2016 г. в РКИЦ – София.

Книгата се издава с любезното съдействие
на г-н Георги Пирински – депутат в Европейския парламент.

Съставители и научна редакция:

© Доц. Емилия Маринова, д-р по философия

© Проф. Максим Мизов, д.с.н.

Рецензенти:

Доц. д-р Станка Христова

Д-р Константин Пеев

ISBN 978-619-160-749-5

„Авангард Прима“, издател

Фондация „Солидарно общество“

София, 2017

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД.....	7
ТРАНСФОРМАЦИИ В ИКОНОМИКАТА, ПОЛИТИКАТА, СОЦИАЛНАТА СТРУКТУРА НА БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО И ПРОМЕНИ В ПРИНЦИПИТЕ И ВЪЗПРИЯТИЯТА ЗА СПРАВЕДЛИВОСТ	28
Васил Проданов	
ВЪЗМОЖНА ЛИ Е СПРАВЕДЛИВОСТ ПРИ СЪВРЕМЕННИЯ ОЛИГАРХИЧЕН КАПИТАЛИЗЪМ?	47
Ивка Цакова	
ИМА ЛИ БЪДЕЩЕ ЕДИН ПО-СПРАВЕДЛИВ СВЯТ?	57
Христина Амбарева	
ДИГИТАЛНИ НЕРАВЕНСТВА И СПРАВЕДЛИВОСТ	63
Христо Проданов	
СПРАВЕДЛИВА ЕВРОПА НА НЯКОЛКО СКОРОСТИ.....	80
Ивайла Стоева	
НЕРАВЕНСТВАТА В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ И ЛИПСАТА НА СПРАВЕДЛИВОСТ ПРИ РАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО НА ДОХОДИТЕ	88
Иван Кръстев	
ТРЪМП-РЕВОЛЮЦИЯТА СРЕЩУ НЕОЛИБЕРАЛНИЯ СТРОЙ	103
Вихрен Бузов	
ЖИВ ЛИ Е ДНЕС ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ВКУС КЪМ СПРАВЕДЛИВОСТ?..	109
Максим Мизов	
СПРАВЕДЛИВО ЛИ Е ЗАДЪЛЖИТЕЛНОТО ГЛАСУВАНЕ В БЪЛГАРИЯ?	131
Валентина Драмалиева	

СПРАВЕДЛИВОСТТА КАТО НРАВСТВЕНА ДОБРОДЕТЕЛ НА ВЪЗДАЯНИЕТО ВЧЕРА И ДНЕС	142
Ерика Лазарова	
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТА ПРЕД „СЪВЪРШЕНАТА” ДОБРОДЕТЕЛ	152
Борислав Градинаров	
РАЗМЯНА И СПРАВЕДЛИВОСТ: АРИСТОТЕЛИАНСКО ПРЕОСМИСЛЯНЕ НА ОСНОВНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА СОЦИАЛНОТО	161
Иван Кацарски	
ПРИВИДНАТА СПРАВЕДЛИВОСТ.....	177
Иван Миков	
УСЕЩАНЕ ЗА НЕСПРАВЕДЛИВОСТ И СПРАВЕДЛИВОСТ: КАК ДА ГО РАЗБИРАМЕ В ЕТИКО-ПРИЛОЖНА ПЕРСПЕКТИВА?	187
Даниела Сотирова	
ИНФОРМАЦИОННОТО/ЦИФРОВТО ОБЩЕСТВО И НЕГОВАТА (НЕ-) СПРАВЕДЛИВОСТ – МЕЖДУ ЦИФРОВТО НЕРАВЕНСТВО И ЦИФРОВИЗОВАНИЯ КОСМОПОЛИТИЗЪМ.....	198
Силвия Минева	
СПРАВЕДЛИВОСТТА И ГЛОБАЛНАТА КУЛТУРА НА РАСТЕЖА	213
Емилия Маринова	
СПРАВЕДЛИВОСТТА И МОРАЛЪТ В БЪЛГАРСКОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО	226
Стоян Ставру	
НОВАТА ДЕМОКРАЦИЯ НА МОНИТОРИНГА В БЪЛГАРИЯ	245
Христо Христов	
ПОЛОЖИТЕЛНА ДИСКРИМИНАЦИЯ И СПРАВЕДЛИВОСТ	256
Таня Неделчева	

СПРАВЕДЛИВА ЛИ Е ПОЛИТИКАТА НА РАВНО ПРИЗНАВАНЕ? РАЗМИШЛЕНИЯ ВЪРХУ ИДЕЯТА ЗА МУЛТИКУЛТУРАЛИЗЪМ	264
Йоана Павлова	
ЕТНОСОЦИАЛНИ НЕРАВЕНСТВА	270
Албена Накова	
ДРАМАТА НА БЪЛГАРСКОТО ОТРОДЯВАНЕ.....	284
Ивайло Христов	
ЕТНИЧЕСКА ДИСКРИМИНАЦИЯ И СОЦИАЛНА НЕСПРАВЕДЛИВОСТ	294
Баки Хюсеинов	
СПРАВЕДЛИВОСТТА В ИСЛЯМА И СОЦИАЛНИТЕ УСЛУГИ В ИСЛЯМСКИТЕ БАНКИ	310
Богдана Тодорова	
ФЕМИНИСТКИ РАКУРСИ КЪМ СПРАВЕДЛИВОСТТА ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ПАРИТЕТА	322
Татяна Батулева	
СОЦИАЛНИ НЕРАВЕНСТВА И ЕКОЛОГИЧНИ РИСКОВЕ	331
Анна Мантарова	
ИНВАЛИДНОСТТА КАТО ГЕНЕРАТОР НА СОЦИАЛНИ НЕРАВЕНСТВА	344
Божидар Ивков	
ВЯРА В СПРАВЕДЛИВ СВЯТ: ПСИХОЛОГИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ И ИНДИВИДУАЛНИ РАЗЛИЧИЯ	361
Ергюл Таир, Калина Попова	
ПСИХОЛОГИЧЕСКИ И СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА НЕПРИДРУЖЕНИ ДЕЦА-БЕЖАНЦИ В БЪЛГАРИЯ И ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ	372
Стойка Калчева	

УВОД

Нещо обичайно е за хората – при определени обществено-исторически или всекидневно-житейски обстоятелства – да смятат и оценяват своите, или други исторически времена и типове общества, конкретни ситуации или човешки отношения за символ, или като специфично въплъщение на социални несправедливости, на съпровождащи, или пораждащи ги неравенства.

В историята на човечеството и в еволюцията на неговите общества и държавни устройства, обаче, има епохи (или поне периоди), които се превръщат в символи, еталони или нарицателни за **върховни несправедливости**. В подобни смутни и разделни времена, а и в разпадащи се общества мощно изгриват (но и бързо помръкват) всевъзможни утопии и илюзии за *идеални общества*, в които хората могат и трябва да живеят в мир и справедливост, в разбирателство и взаимна ползотворност, в сигурност, с човешко щастие. Очевидно реалните общества и начините на живот в тях – със своите колосални недостатъци и пороци – принуждават човешкото въображение или мислене да търси, копнее и вярва в други – обетовани – „земи-пристани“ за човешкото съществуване, където човек може и да живее съвсем другояче. Именно представите за *справедливостта* – исторически унаследени или социално придобити – са тези, които като пътеводни звезди насочват човека към възможни и постижими други исторически, или социални реалности и нрави, където той, а и себеподобните му да се почувстват съвсем различно. Така справедливостта по особен начин сплита и сравнява битуващото или възможното в различни времена, реалности, нрави, помисли, чувства, дела, като очертава контурите и смислово-ценностните пълнежи не само, а и не толкова на *съществуващото*, на *желаното*, колкото онези на *дължимото*. А и от памтивека се знае, че Ханаанските земи не са плод на мирни, спокойни, благоденст-

ващи времена и житейски обстоятелства, а на нещо друго; и че те са утопичен, но и компенсиращ образ, който е противопоставен на несправедливите реалности и нрави, в които човек реално съществува. Колкото по-големи са дистанциите между реалните и въображаемо идеалните общества, толкова по-тежки са драмите на преживяващите ги хора, а и толкова повече последните се чувстват несправедливо ощетени от живота. И това е естествено, закономерно или логично, понеже морално-етическата категория „справедливост“ е една от *фундаменталните* при осмислянето и оценяването на едни или други съдбовни, или много значими, екзистенциални проблеми и дилеми както за обикновения, простосмъртен човек, така и за разнородните и многоликите социални общности, на които той е член.

В историята, настоящето, а и в бъдещето няма такава нравствена система, която да не притежава свои термини, представи, но и инструменти за справедливи или несправедливи отношения, връзки и състояния на хората. Затова и справедливостта е нещо, без която те изобщо не могат да живеят.

Може да се каже/пише с голяма доза сигурност, че за огромна част от днешното човечество, за повечето държави, общества, нации или етноси в света, в Европа, или даже само в България нашата бурна и невероятно преломна историческа съвременност е доста реално, прекалено могъщо и недвусмислено олицетворение именно на такива извънредно тежки преценки.¹

Разбира се, има много други, съвсем различни начини или средства, а и редица други морално-етически категории, или

¹ Подобно на други подобни обществено-исторически времена, и сега на човек му се иска твърде често да прибегне към нейното радикално или кардинално охарактеризиране, използвайки оценъчния еталон (и без дори да го е чел, или пък въобще да го познава), който ни е завещан от великия руски поет и писател Николай Некрасов, който с огромна горчивина споделя, че и преди, т.е. в историята е „имало много по-лоши, по-жестоки, или дори по-сурови времена, но толкова *гнусни времена* никога, обаче, не е имало“.

пък понятия, с които може/трябва да се опише и оцени всячески „нашето време“, и „нашия живот“, но едно си остава безспорно, – че последните се смятат за *несправедливи*.

Кое е, обаче, онова, което принуждава хора от различни държави или общества, цивилизации и култури, етноси и религии, възрасти и професии и пр. да квалифицират по такъв категоричен начин – като *несправедливи* – времената, или обстоятелствата, в които те съществуват, или трябва да живеят?

Историческият и всекидневният, публичният, но и частният живот на съвременните хора протича в странна, непонятна и плашеща ги турбулентност на процеси и тенденции, в която те ясно усещат, че се превръщат в неволни, невинни и безпомощни *жертви*, които губят прекалено много. Подобна, сякаш безконтролна, все по-увеличаваща се турбулентност увлича и отнася, подкопава или дори тотално разрушава всички предишни исторически, или всекидневно-екзистенциални скрижали, а и стожери на човешкото мислене и поведение, които в определен смисъл са свързани с една от най-висшите ценности за човешкия дух и живот – **справедливостта**. Без опори, а и подложен на ежедневни притеснения, сътресения, тревоги и опасности, животът на съвременния човек се превръща в нещо доста неприятно, нередко даже и съвършено непредвидимо, или напълно кошмарно. Това е така, понеже загубата на справедливост е символ и възплъщение и на породено, или за последвано от нея нещастие за човека в някакъв контекст. А, както често се случва и в живота, несправедливостта много по-трудно се преживява в сравнение с някое (временно или по-дълготрайно) нещастие. Нали справедливостта е особен ценностен фокус, без който човек не може!

Загубите на екзистенциално спокойствие, на историческа и житейска – душевна, професионална, биографична и прочее – перспектива са твърде често одиозни предвестници на (чукащата на вратата или нахлуващата в битието на човека) несправедливост, която му носи само злини, страдания.

Днес вече живеем в подобен исторически пейзаж, в такава

социална или морална атмосфера, които ежедневно ни сюрпризират с нови неприятни изненади, а и с нови несправедливости, както за самите нас, така и за други хора в света и у нас.

След края на Студената война на мястото на очакваното, жадуваното време и битие на мир, спокойствие, духовна разкрепостеност и материално благоденствие, инвазията и господството на неолибералния глобален модел реално прокара и наложи точно противоположни реалности или нрави. Човечеството е изправено (повече от всякога) пред небивали, непознати и извънредно мощни, страшни предизвикателства, изпитания, които са свързани и с ужасни нашествия на всевъзможни несправедливости в живота му. Пред очите му се разпадат хилядолетни, вековни или десетилетни постижения и придобивки, които са били заплащани със страданията и кръвта, с труда и всеотдайността на много поколения. Тези процеси, обаче, не носят повече справедливост, а – напротив, увеличават и без това голямото бреме на всевъзможни несправедливости за отделни региони, страни и общества. В подобна – шеметно, а и противоречиво развиваща се – съвременност или събитийност човекът (като род, вид, или индивид) трудно може да си даде ясна, достоверна, всеобхватна, или проникателна оценка за случващото се. Това го кара да се чувства слаб, изоставен, безпомощен, или даже ненужен.

Когато обикновеният човек вижда, чува, мисли, преценява и разбира, че целият свят покрай него се разпада и унищожава, а връзките му с другите хора динамично отслабват или се префасонират в крайно нежелателни за него посоки, форми, той се чувства все повече като отбрулен от вихрите на историята, а и носен безпомощно, и напосоки лист; поради което тогава неговата вяра в справедливостта започва да се гърчи.

Подобни угнетяващи, дори плашещи го чувства или зловещи предчувствия се увеличават неимоверно, когато човек вижда, чува, чете и коментира със себеподобни драматичните промени или преобразувания, които сякаш нахлуват безпрепятствено.

При наличието на подобна крайно потискаща атмосфера и неприятна панорама на случилото се, на ставащото или дори на предстоящото все по-обичайни стават и констатациите, че в системата на обществените връзки и отношения, ценности и норми са настъпили, или продължават да настъпват много сериозни изменения; че смисълът или значението на редица от най-важните, знаковите социални ценности вече по нищо не приличат, или не отговарят на техните предишни, или пък дълготрайни ипостаси. Това с особена релефна отчетливост, а и с ярък контраст се забелязва по отношение на такава емблематична ценност, каквата е и **СПРАВЕДЛИВОСТТА**, при това и във всички нейни съвременни модификации или въплъщения в практиката.

Всичко това – обективно и субективно – налага българските учени – философи, етици, социолози, психолози, антрополози, политолози, културолози, демографи, а и представители на други обществени науки – да направят своевременни и съвременни, задълбочени и комплексни анализи и интерпретации на драматично станалото, както и на сега ставащото в областта на справедливостта в днешното българско общество.

Ето защо си заслужава – със съвместните усилия и знанията на всеки от нас, българските етици, – да се извършат задълбочени, многопосочни и интердисциплинарни анализи и обяснения на въпроси от типа на следните:

- как духът на времето и пулсът на историята променят реалностите и нравите на разнородните и многоликите не/справедливи отношения и обноси между съвременните хора, или между различните социални групи?

- носи ли (в своята иманентна природа) неолибералният глобалистки модел потенции за създаване, разпространение и потребление на несправедливости в различните сфери на публичния и частния живот на хората?

- справедливо ли е (обусловеното от сегашния глобален модел) „източване“, присвояване или, да го кажем още по-

рязко, но и по-точно, ограбване на богатствата и народите, на държавите и страните от днешните хегемони?

- може ли да се считат за напълно справедливи, за съвсем нормални сега очертаните потресаващи пропорции или угнетяващи тенденции на неимоверно забогатяване, при които един, или два процента държат толкова, (дори много повече), колкото има, притежава цялото останало човечество?

- дори да са „облечени“ във всевъзможни правно-политически закони и споразумения, морално справедливи ли са тези забогатявания, които сегашният неолиберален глобалистски модел позволява и гарантира на една малка олигархична прослойка за сметка, или в ущърб на цялото човечество?

- не живеем ли вече в условията, при нравите на един съвременен, нов, постмодерен колониализъм, при който биват ограбвани или потискани по-слабо – политически, икономически и военно – развитите страни, независимо от обстоятелствата, че те могат и да притежават далеч по-голяма културна уникалност и самобитност (по своите исторически биографии)?

- нравствено справедливо ли е Новото средновековие, в което ни се налага да живеем, както ни убеждават мастити учени и знакови политици?

- възможно и необходимо ли е чрез алтернативни модели за глобализация да се редуцират, а в перспектива дори и изцяло да се елиминират днес съществуващите потресаващи социални или други неравенства, а и несправедливости?

- защо и как визиите за „един възможен друг свят и живот“, които днес се лансират и пласират от поредица световни социални форуми, а и в които темите за несправедливостите и неравенствата може/трябва да придобият съвършено други измерения, не намират достатъчни пространства, но и не постигат нужните резонанси върху душевността на хората в света?

- в кои значими жизнени сфери сега доминиращият неолиберален глобален модел е способен да предизвиква най-

големи несправедливости?

- изобщо, има ли социални или жизнени сфери, които да останат напълно незасегнати, изцяло независими от и свършено неподвластни на домогванията и похищенията, на пораженията или зловещите последици от глобализацията?

- как промяната на връзките и зависимостите между политиката и икономиката в съвременния неолиберален глобалистки модел обуславя и катализира сътворение, дистрибуция, обмяна и консумация на несправедливости?

- защо и как очевадните процеси или тенденции на мащабна *политизация на икономиката*, както и тези на *икономизация на политиката* в съвременния неолиберално-глобализиращ се свят обуславят увеличението на несправедливостите в планетарен, континентален, регионален и национален контекст?

- реалност или илюзия е митът, че отвореният свободен глобален пазар е способен да регулира или дори да балансира значими сегменти на несправедливости между производителите и потребителите на стоки и услуги?

- ако сега функциониращият модел на евроинтеграция е следствие, а и инструмент на геополитически, геостратегически глобалистки сценарии, може ли да бъде смятан и за морално справедлив за европейските народи?

- възможно ли е политическото мислене и поведение на европейския или, още по-точно, на Брюкселския елит да се счита и за морално справедливо?

- истина ли е, че отношенията между европейските страни-членки на ЕС се изграждат и функционират съобразно принципите за справедливост?

- как и доколко реално справедливостта и солидарността се въплъщават в политическите, икономическите, социалните и културните стратегии, в мега-проекта за една свършено нова Европа, а и за ролята ѝ в света?

- не са ли изчезването от хоризонтите на политическото говорене/писане на темите за „социалната мечта“, за „социалната карта“, за „една нова социална Европа“ много тревожни симптоми за ескалациите на несправедливостите в уж обединяваща се Европа и за доминация на сили в Брюкселския елит, които са против справедливостта?

- може ли преднамереното и политическото разделение на Европа на Стара и Нова, на различни скорости или на региони да притежава, пък и да излъчва несъмнени морално-етически справедливи импликации, и образи?

- справедлива ли е йерархията между отделните държави, общества и нации в ЕС, или тя е изградена на нерещипрочни, неравноправни и несправедливи основи?

- могат ли да се оценят и като нравствено справедливи военните интервенции, или „участия“ на европейски военни контингенти от страните-членки на Съюза в прекалено отдалечени (от континента) точки на земята?

- дали мироопазващите, мироналагащите и пр. „операции“, в които участват и представители на ЕС, се изграждат в съответствие с принципите и ценността на справедливостта към хората, наследствата на човечеството?

- морално несправедливи, коректни ли са връзките между политиката и икономиката, между идеологията и пазара, между бизнеса и елитите?

- може ли пазарът изобщо да бъде сигурен гарант за справедливост?

- защо, как и доколко олигархиите превземат и подчиняват на своите интереси и геостратегически сценарии днешния глобализиращ се свят, но и какви са резонансите от подобни тенденции върху справедливостта в него?

- дали съвременните политици са напълно забравили или пък съвсем умишлено не прикриват дълбоките и ценните моралните поучения за връзките между и последиците от нера-

зумните сношения на властта с несправедливостта, които безсмъртни мислители или велики държавници от предишни епохи и общества са оставили в съкровищницата на историята или в културата на човечеството, в тази на Европа, или пък в тази на България?

- възможно ли е плутокрацията или олигархията да сподобва и гарантира за разпространение на справедливостта в отношенията между хората в днешния свят?

- как и доколко публичните разкрития за колосалните богатства на днешните световни олигарси легитимират историческата картина или драматичната битийност на огромни човешки маси в нашата преломна съвременност като връх на несправедливостите и неравенствата в историята?

- защо толкова динамично се разрастват, а и какво точно – в контекста на моралната не/справедливост – целят гражданските протести по света, в Европа и у нас против приемането на мега-споразумения от типа на ТТИП или СЕТА?

- защо, как и доколко умишлено и перфидно предизвиканите верижни реакции от всевъзможни „революционни пролети“, „кадифени“, „нежни“ или „цветни революции“ обусловиха умопотресаващи ескалации на (политически, морални, социални и други) несправедливости в съвременния свят?

- кому, защо, как и доколко бяха потребни и експлоатирани брутално (или дискретно) инспирираните конфликти, граждански войни и всевъзможни външни фаворизации, а и на мултипликации на различни типове религиозен фундаментализъм, радикализъм, екстремизъм и тероризъм, които днес заливат света и провокират явни ескалации на несправедливости?

- защо, а и как конспиративно предизвиканите и регулираните днес бежански вълни, мигрантски потоци ерозират статуса на известна (постигната в миналото) социална стабилност, сигурност и справедливост в определени държави и граждански общества, а и кому те служат с генерирането на ескалиращи

несправедливости и неравенства от всевъзможни естества и типове?

- способна ли, как и колко капитулацията, покорството на ЕС пред американския глобален хегемонизъм за генерирането и ескалацията на несправедливости?

- морално справедливи ли са днешните модели на глобализация или на евроинтеграция, при които са политически, макар и дискретно, позволени практиките на повсеместно следене, послушване или наблюдение на обикновени граждани, а и на високопоставени персони от разузнавателните служби?

- нравствено оправдани и справедливи ли са претенциите за сурови санкции, наказания и тежки присъди на личности като Сноудън и Асанж, които разкриват или разобличават престъпните посегателства на Властта над универсално приетите права и свободи на гражданите от „свободния свят“?

- защо, как и доколко разрывите между Брюкселската бюрокрация и националните правителства на страните-членки и на желаещите да се присъединят към ЕС обуславят растежа на всевъзможни несправедливости в нашето време?

- защо и как санкциите към Русия от страна на САЩ и ЕС обуславят несправедливости и неравномерни щети в отделните страни-членки на ЕС?

- защо, как и доколко съвременните постмодерни мутации на политическите идеологии обуславят или галванизират легитимациите на обяснения и оправдания на несправедливостите, сътворени от глобализацията?

- как доминацията на новите политически и идеологически митологеми се отразява върху имунитета и трайността на справедливостта днес?

- може/трябва ли да се приеме или оцени като несправедлива съвременната „деидеологизираща“ свръхидеологизация на всичко/всички в света?

- идеологическите „промивки на мозъци“ форми на несп-

раведливости ли са?

- идеологически/политически рекламираното „отворено общество“ наистина ли е символ и въплъщение на справедлив и достоен човешки живот, или е прикритие на несправедливост чрез всевъзможни инструменти?

- съществуват ли връзки или зависимости между растежа и агресивността на антиегалитаристките нагласи в политическите дискурси и практики на съвременните държави и общества и статуса на справедливостта?

- защо и как анемията и дискредитацията на парламентаризма водят до промени в качеството, количеството на несправедливостите в социума?

- как и доколко подкопаването и дискредитацията на демокрацията от страна на днешния неолиберален глобален модел провокират и ескалират производството, обмяната и потребяването на всякакви несправедливости?

- има ли органични връзки и зависимости между ерозията на съвременната либерална представителна демокрация, кризата на легитимността и ескалацията на несправедливости и неравенства в днешните общества?

- защо съвременните модели на демократично устройство на държавата и обществото стават все по-търпеливи, по-примирени, безсилни срещу очевадното и сякаш безпрепятственото увеличение на несправедливости?

- инвазията и господството на формалния плурализъм в политическия живот водят ли до смалвяване, или – обратно, до увеличение на несправедливостите в публичния, а оттам и в частния живот на гражданите днес?

- има ли връзка или зависимост между динамичната смяна на управляващите елити в държавата и растежа на несправедливости в обществото?

- каква е тайната логика и диалектика на все по-масово лансираните от различни идеологически и политически фами-

лии тези за неизбежността от неравенства, пък и несправедливости въобще в съвременните общества?

- очевадното прокуждане на равенството от фаворизираната (от най-различни идеологически и политически фамилии) пирамида на социално-значимите ценности синдром за неспособността им да се преборят за тържеството на справедливостта ли е, или пък е нещо свършено различно?

- какви са интимните връзки между равенството и справедливостта, а и какво най-много способства за тяхното дискредитиране и унищожение?

- неудържимата и очевидно безконтролната пролиферация на политически партии в съвременното – постмодерно, но и неолиберално „форматирано” – общество видим симптом на духовно-практически дефицит, или на кардинална неспособност да се справи с несправедливостите ли е, или не?

- защо, как и доколко (уж!) т. нар. свободният пазар превзема и господства над политиката в съвременния (неолиберално-глобализиращ се) свят и как подобни тенденции рефлектират върху статуса и патоса на чувството за не/справедливост?

- защо, как и доколко комодификацията се отразява върху статуса и патоса на справедливостта в публичния/частния живот на днешните хора?

- справедливи или несправедливи са връзките и отношенията между съвременен битуващите цивилизации или култури в глобален контекст?

- морално справедливи ли са днес нашествията на масовата култура?

- как се вместват, а и как следва да се третират прокламираните от С. Хънтингтън и сие „конфликти и войни между цивилизацияите” в глобалния свят през призмите на императивите за снижаване на несправедливостите?

- защо, как и доколко се изменят смислови-ценностните

контури и пълнежи на темите за (политическата, икономическата, моралната и социалната) не/справедливост в контекстите на съвременните – постмодерно и неолиберално доминирани – обществено-исторически реалности и нрави?

- защо, как и доколко съдържанието на публично разпространените представи за социалната и моралната справедливост между хората не отговаря на, дори се противопоставя и осезаемо се видоизменя в техни форми, функции, начини и технологии в днешното социално време-пространство?

- какви са най-новите морално-етически визии за справедливостта?

- как старите, конюнктурно модифицираните или свършено новите морално-етически дискурси за не/справедливостта в съвременните общества се експлоатират от днешните идеолози или политическите демагози?

- как политическият „театър”, които различни управляващи или опозиционни политически, пък и други елити непрестанно разиграват, променя естеството, динамиката, нивата, формите и инструментариумите на несправедливост?

- морално-справедливи и обществено-полезни ли са реално протичащите процеси или тенденции на все по-масирано дислоциране, свръх-овластяване на представители на богати прослойки или на заможни слоеве по върховете на политическите партии, пък и в управлението на държавата?

- защо и как дезавуирането и елиминирането на класовите ценности и принципи обслужва генерирането и легитимацията на всевъзможни социални несправедливости?

- възможно ли е в трансформиращи се общества с радикално променящи се техни социално-класови и стратификационни системи да са налице нормални условия и солидни гаранции за справедливост между хората?

- дали и как политически компромиси и „консенсуси” между противостоящи политически идентичности могат да ту-

шират, или – обратно – да ескалират социални неравенства, несправедливости в днешното общество?

- защо, как свиването на средната класа като „шагренова кожа“ става симптом за историческия и всекидневния драматизъм в сферата на справедливостта?

- може ли историческото „свръхпроизводство“ на маргинални, лумпенски, пауперистки слоеве да вирее съвместно с толкова желания бум на справедливостта?

- възможно ли е ескалиращите феноменологии на индивидуализма, егоизма и отчуждението да протичат независимо от несправедливостите?

- защо и как политически – брутално или дискретно – „спонсорираните“, а и идеологически легитимираните многолики проявления на социалния атомизъм и дарвинизъм се оказват специфични лакмуси за естествата, нивата и динамиките на несправедливостите в съвременното общество?

- как популистките политически дискурси изопачават съдържанието на и използват по различни начини, а и в разнообразни форми темите за социалната и моралната не/справедливост в публичните комуникации?

- как господстващите днес постмодерни рационалности и практики префасонират профилите и значенията на дебатите или на дискурсите за справедливостта между хората, обществата, културите и цивилизациите?

- защо и как темата за справедливостта се оказва нежелана и подменена в редица съвременни, популярни идеологически визии и стратегии?

- какви са съвременните евфемизми, които новите политически речници използват, за да дезавуират/спонсорират темите за справедливостта?

- как темата за справедливостта публично или медийно се лансира и инструментално се експлоатира от днешните политически езици, граматика и речници по света, в Европа и у нас,

по-точно, в условията на прехода?

- какъв е приносът на политизираните езици на омраза за производство, възпроизводство, дистрибуция и консумация на визии и дискурси, които откровено стигматизират или перфидно обезличават справедливостта?

- защо и как формалният и инструментално експлоатираният политически плурализъм скрива истинските лица на несправедливостите у нас?

- как политическият модел на реформите в държавата и обществото провокира и мултиплицира процесите на несправедливости в родината ни?

- доколко битуващата през последния четвърт век политическата система в държавата е способна ефективно да създава и утвърждава обществени реалности и нрави, които да са изградени върху основите на социални и морални несправедливости между индивидите, между представителите на различни социални общности, между управляващите и управляваните?

- какви са връзките и зависимостите между ескалацията на различни видове социални несправедливости и неравенства, от една страна, и систематичното нежелание на „политическата класа“ за радикални, спешни реформи в правосъдната и правоохранителната системи в днешната българска държава?

- защо и как корупцията и криминализацията по високите етажи на държавното управление генерират, крият и насърчават растежа на несправедливостта?

- защо и как гражданското общество се оказва доста неспособно да опазва логиките и практиките на социална, морална справедливост между хората?

- защо, как, кога, но и къде нашето гражданско общество може да се окаже фасцинирано от определени перфидни идеи за не/справедливост?

- защо, как и доколко секторът на неправителствените организации се замесва във формално прокламиране и във фактическо елиминиране на ментални и поведенчески стереотипи за несправедливи връзки/отношения?

- защо, как и доколко съвременните лобистки логики, техники или практики се оказват способни да дезавуират и торпират историческите и социалните постижения в сферата на справедливите отношения и връзки?

- как реформите в политическата сфера обуславят деструктивни и негативни процеси и тенденции на несправедливости сред актьорите в нея?

- съществуват ли реални връзки и зависимости между редуциите и дори отнеманията на суверенитета на националната държава и прогресиите на тенденциите, свързани с несправедливостите в многостранния ѝ живот?

- как политическият волонтаризъм и интервенционизъм за минимизиране на властовите ресурси на националната държава се отразява върху статуса и патоса на несправедливите визии и практики в нашето общество?

- защо, как и доколко компрадорските менталитети или маниери на управление на държавата и обществото предизвикват ескалация на различни типове несправедливости за отделния индивид, за социални общности?

- защо политическите елити от прехода са неспособни да се откажат или да смекчат очевидно вредоносните модели на политически, икономически, социални и други реформи, които – исторически, или всекидневно – непрестанно и в огромни мащаби произвеждат тежки несправедливости?

- морално справедлив ли беше – наложеният ни отвън, но и подкрепен от родните политически елити – сценарий за преход към демокрация?

- притежават ли безукорни нравствени основи (от гледна точка и на справедливостта) осъществените у нас реформи на

реституция, приватизация, на преразпределение и пренасочване на държавно-обществените фондове към корпоративните или частните джобове на определени прослойки?

- можем ли да считаме исторически осъществения колосален грабеж на богатствата на държавата, обществото и народа, съпроводен и от „омертата“ на партийно-политическите върхушки, като нравствено справедлив?

- съществуват ли връзки и зависимости (а и какви са те) между ескалацията на политическата демагогия и популизма с увеличаването на несправедливостите?

- как и защо политическите елити от прехода създават, или удължават мандата на фискални инструменти и практики, които възпроизвеждат непрестанно различни типове социални неравенства и несправедливости?

- как политическите „игри“ в парламентарната или изпълнителната власт (по отношение балансите между преки и косвени данъци) влияят на статуса и патоса на справедливостта в обществото и в отделни общности?

- справедливи ли са днешните разделения на властите в държавата?

- защо и как косвените данъци усложняват и утежняват положението на гражданите в контекста на нарастващи несправедливости в живота им?

- може ли чрез промени във фискалната политика да се провокират и катализират процеси и тенденции на редуциране на несправедливостите?

- какви фискални реформи, но и инструменти трябва да се въведат от управляващите, за да се снижи непосилното сега данъчно бреме както за предприемачите от средния и малкия бизнес, така и за отделни граждани, чрез които да се покачи в известна степен и форма справедливостта за тях?

- как преднамереното „убийство“ на социалната държава рефлектира върху взривните вълни на несправедливи социал-

ни логики и практики?

- способни ли са днешните наши „тристранки“ да обезпечат социална справедливост, нормална защита на правата и свободите на трудещите се граждани?

- защо и как социалната безчувственост на институциите на работодателите и предприемачите обуславя увеличение на несправедливостите?

- защо повечето партийно-политически елити са толкова дълго време незаинтересовани от производството или усъвършенстването на реално справедливи властови, или управленчески логики, технологии и практики?

- как се отразяват тенденциите на растящите несправедливости в социума на статуса и патоса на политическата сфера в днешната ни държава?

- как и доколко редуkcиите или унищоженията на справедливостта между хората влияят на здравето и имунитета на политическите партии?

- необходими и задължителни ли са реално несправедливите логики, техники и практики за опазване на статуса на днешните партийни елити?

- възможно ли е тотално опазарено общество да ражда, утвърждава, рециклира и да гарантира правилни и обществено-полезни представи за солидарността?

- как социалният атомизъм и дарвинизъм обуславят и катализират процеси на социална несправедливост, демографски бум на неравенства и на потресаваща аморална десолидаризация в нашето преходно общество?

- защо и как деформациите и деструкциите на политическите култури на съвременните българи се отразяват на солидаризационния им потенциал в банални или в екстремални исторически и всекидневни ситуации, който произвежда, обменя и консумира всевъзможни несправедливости?

- морално справедлива или – обратното, – съвършено

несправедлива е и битувашката днес у нас медийна реалност, инфраструктура, а и култура?

- защо, как и доколко високите технологии, социалните мрежи, Интернет, дигиталните светове и комуникации доставят (или възпрепятстват) морално фундирани връзки между отделните индивиди, или между групи?

- нравствено обосновани, а пък и социално полезни ли са дигиталните пропасти или неравенства, които днес вече очевидно и масово функционират в планетарен, европейски и в национален план в реалните практики?

- защо и как социалните мрежи се превръщат в (исторически непознати доскоро) хронотопоси за генериране, разпространение и консумация на всевъзможни, в т.ч. най-вече на сериозни нравствени несправедливости?

- защо, как политическите субкултури генерират несправедливости?

- защо, как и доколко политически наложените икономически модели на радикални реформи и тотално раздържавяване в условията на прехода обусловят и галванизират одиозни ефекти на масова несправедливост?

- как несправедливостите и неравенствата в съвременното българско общество се отразяват върху генезиса, природата, динамиката, формите на проява и мащабите на конфликтите и връзките, приемствеността между различни поколения?

- морално справедливо ли е младите и най-възрастните генерации, социално уязвимите или маргиналните групи в обществото да са „жертвен дар“, който историята и политиката принасят въз олтара на конюнктурата?

- защо и как тенденциите на несправедливостите в социума рефлектират в генезиса, формите, темповете и мащабите на демографската криза?

- защо, как и доколко публичното дезавуиране, но и унищожение на традиционно съществуващи социални модели и

техники за справедливост между различни общности обуславят или галванизират визии за гибелта на българското, за радикалното изменение на състава и битността на нацията?

- съществуват ли някакви връзки и зависимости между десекуларизацията и реконфесионализацията на съвременното общество и ескалацията на несправедливи отношения и обноси между различните му членове?

- защо и доколко политически рекламираните мултикултуралистки (етнически или религиозни) модели способстват за дезинтеграция, десолидаризация и увеличение на несправедливости между хора с различен етнически произход, с нееднаква религиозна, или социална принадлежност?

- защо, как и доколко социалната аномия, маргинализация или аморалната десолидаризация на определени социални групи провокират и дори мултиплицират злоупотребите с всевъзможни предразсъдъци и предубеждения към „чуждата другост“, генериращи мощни несправедливости?

- защо съвременният българин или днешната българка се чувстват все по-разколебани и неуверени в представите и поведенческите си изяви, свързани с прогресивното увеличение на несправедливости и неравенства във всички сфери на публичния и частния им живот в днешното общество?

- защо и как ескалацията на несправедливости в живота обуславя загуби на екзистенциално спокойствие и сигурност, но, за сметка на това, неудържим растеж на социална тревожност, безпокойство, безнадеждност, апатия и отчуждение в социума?

- как процесите и тенденциите на увеличение на несправедливостите и неравенствата в държавата и обществото обуславят или катализират радикални промени в семейнобрачните и междуполовите отношения днес?

- защо моралните съчувствия и съпричастия към житейските съдби на социално уязвими индивиди или групи стават все по-редки феномени?

- по какви причини и с какви средства социалното безчувствие, равнодушието, моралната и гражданската пасивност се превръщат в очевадни симптоми на рязко нарастващите несправедливости в държавата, социума?

- защо и как неудържимо увеличаващата се агресия във всички сфери на публичния и частния живот на съвременните хора се превръщат в символ, възплъщение на господствата на несправедливостта в обществото?

- какви иновативни модели на политика, икономика, социално и културно обновление са нужни, за да се дадат шансове на справедливостта?

- може ли човекът на бъдещето да стане Човек на справедливостта?

Тези и редица други подобни въпроси, свързани с крайно злободневната тема за справедливостта, чакат своето задълбочено, но и комплексно теоретическо осветление и обяснение от страна на българските учени. Вероятно, на една част от тях (преки или косвени) отговори ще могат дадат и докладите от поредния ни етически форум.

Сборникът е композиран от авторски текстове, които отразяват патоса на дискусиата на Дванадесетата национална конференция по етика, посветена на темата „Морал и етика на справедливостта в съвременното общество“, организирана и проведена на 18 ноември 2016 г. от секция „Етически изследвания“ на Института за изследване на обществата и знанието при БАН, Фондация „Солидарно общество“ и Руския културно-информационен център в София.

Изданието се осъществява с финансовото съдействие на г-н Георги Пирински – депутат в Европейския парламент.

ТРАНСФОРМАЦИИ В ИКОНОМИКАТА, ПОЛИТИКАТА, СОЦИАЛНАТА СТРУКТУРА НА БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО И ПРОМЕНИ В ПРИНЦИПИТЕ И ВЪЗПРИЯТИЯТА ЗА СПРАВЕДЛИВОСТ

Васил Проданов¹

1. Какво представлява справедливостта?

Категорията справедливост има синтетичен характер и се проявява във всички сфери на обществото – от морала и религията до политиката, правото и икономиката. Свързана е с различни нормативни модели на разпределителни процеси, които по принцип се реализират чрез доминацията и взаимодействието на пазара, държавата, партиите, различните неформални институции, чрез притежаващи различни властови инструменти субекти в обществото. Нормативността на тези модели поражда оценъчната категория *справедливост*, както и различните възприятия за справедливост в зависимост от това дали едни или други социални групи се чувстват печеливши, или губещи в разпределителните процеси. Затова се говори за справедлив и несправедлив обществен порядък, за справедливо и несправедливо общество. Налагането на хегемонно възприятие за справедливост е предпоставка за легитимност на съществуващия порядък. Там, където усещането за несправедливост минава определени граници, възникват предпоставки за криза и разпадни процеси в съществуващата организация на обществото.

¹ Чл.-кор. проф. в ИИОЗ при БАН и УНСС, д.ф.н. vkprodanov@gmail.com

Можем да разграничим **пет основни измерения на справедливостта**: (1) Справедливост по отношение на формирането и използването на човешките способности от гледна точка на равенството в шансовете и възможностите за развитие. (2) Ретрибутивна справедливост, свързана с моралната и правната системи на санкции при излизане извън границите на определени правила. (3) Справедливост при разпределението на материални блага в обществото – чрез собствеността, пазара, капитала, труда, данъчните системи, държавата и пр. (4) Справедливост при разпределението на позиции в йерархии на престижа, при морална оценка, при това какво място заемаш в оценката на общественото мнение. (5) Справедливост в разпределението на позициите в йерархически системи – кой каква позиция заема в управленската структура, в политиката и пр. и дали той я заслужава с качествата си. Дали всеки заема това място, което съответства на способностите му, както го формулира още Платон.

Справедливостта се дефинира по различен начин от отделните идеологии, които се конкурират за налагане на своето понятие като хегемонно и универсално.

Либералното понятие за справедливост извежда на първо място равенството в индивидуалните права, като водещо е правото на собственост – правото да използваш капитала, който имаш, и да продаваш труда, с който разполагаш. Основен субект и обект на справедливост е отделният индивид. Водеща е справедливостта в политическата и правната сфери във формата на имащи универсален характер права, валидни за всеки. Пазарът е основен инструмент за налагане на най-доброто общество, увеличаващо общото богатство.

Социаллибералното понятие за справедливост, развито от известни политически философи – като се почне от Леонард Хобхаус и Томас Грийн в края на XIX век и се стигне до Джон Роулз през XX век, прибавя към либералните права от първо поколение така нар. социални права от второ поколение и е нормативна обосновка за разгръщането на социалната дър-

жава в развитите капиталистически страни.

Неолибералното понятие за справедливост, налагащо се от времето на Рейгън и Тачър, предлага критическо възприятие на справедливостта при разпределение на ресурси от страна на държавата и в максимална степен разчита на пазара. При това не какъв да е, а на глобализирания пазар, в който капиталът в нарастваща степен излиза извън контрола на държавата, а данъчното облагане върху него се минимизира. Разгръщането на това понятие за справедливост през 70-те – 80-те години на XX век е свързано и с разширяването на правата по посока на мултикултурализма, гей и джандър общностите, но в същото време отслабва значението на социалните права, които започват да се удовлетворяват все повече чрез пазара.

Консервативното понятие за справедливост се основава не на правата на отделните атомизирани индивиди, а на тяхната принадлежност към някаква етническа, религиозна, цивилизационна общност, към която те имат съответни задължения, бивайки взаимно зависими в нея. Неравенствата са естествени, тъй като различните хора и общности имат различни способности. Всеки трябва да заеме мястото, което му се полага според способностите му и да носи съответни отговорности към другите. По-силните и намиращи се по-високо в йерархията трябва да се грижат за по-слабите

Марксисткото понятие за справедливост е свързано с идеята за експлоатация в процеса на труда и отношенията между капиталист и работник, при които капиталистът присвоява принадлезна стойност от работника и това води до нарастващо неравенство. Несправедливостта е същностна характеристика на капитализма, при който печалбата на една социална класа е за сметка на друга социална класа.

Неомарксисткото понятие за справедливост включва редица други форми на експлоатация при капитализма. Сред тях са експлоатацията на капиталистическата периферия и полупериферия от капиталистическия център; експлоатацията чрез фи-

нансовата система, като водеща роля в това отношение играят кредитът и дългът; присвояването с помощта на хегемонната държава и корпоративните лобита, които създават корумпирани компрадорски клики, обслужващи съответния хегемон или олигархични сили – например, закриването на четири блока на АЕЦ Козлодуй, даването на безплатни бази на САЩ, даването на концесии, участието на българската армия в чужди военни авантюри, за което плаща българският данъкоплатец; брейн дрейн; данъчното изваждане на корпорациите и капиталистите изпод контрола на държавата и бягството им в данъчни убежища, което води до нарастваща несправедливост в данъчното облагане.

Справедливостта при марксистко-ленинската идеология и държавния социализъм се опира на такъв официален принцип като „От всекиго според способностите, всекиму според труда“, а от 70-те години на XX век на преден план се извежда и принципът за „Все по-пълното задоволяване на потребностите“. Основава се на идеята за премахване на основния фактор за несправедливост – частната собственост върху средствата за производство, а държавата по модела на Ленин в „Държавата и революцията“ е като „една голяма фабрика“, в която всеки заема своето място и получава според труда, вложен в нея. Различават се прост и сложен труд, като сложен е трудът в управлението, науката, културата, изискващият висока квалификация, както е при хората с висше образование.

Социалдемократическото понятие за справедливост изоставя настрана проблема за експлоатацията, отказвайки се от марксовата идея и на преден план е изведено разпределението на блага чрез данъчната система и кейнсианската регулация на икономиката. Държавата е водеща в този процес, налагайки високи прогресивно-подходни данъци и осигурявайки спазването на съответни социални права. В политическата сфера либералната демокрация се разглежда като инструмент за равенство във властта, а в правната – пред закона. От 90-те години на XX век социалдемократическото понятие за справедливост приема

(чрез „Третия път“ и „Новия център“) идеята за глобализацията на капитала и извежда на преден план „равенството на шансовете“ в образованието.

Идеологическите възприятия за справедливостта намират израз и в общата представа за характеристиките на обществата, в които живеем, посоката, в която се развиваме и факторите, които обуславят това развитие. Промените в принципите и възприятията за справедливост в българското общество се дефинират в зависимост от това как се виждат водещите характеристики на обществото и посоката на неговите промени. У нас през последните три десетилетия в публичното пространство се наложиха различни дискурси и модели за посоката на движение на обществото – „преход към демокрация“, „преход към постмодерно общество“, „преход към информационно общество“, „преход към капитализъм“. Обществото е многомерна система и всяка от тези характеристики на движение има значение, но водещият дискурс и модел на възприятие какво става със справедливостта можем да открием, ако се опрем на идеята, че *същностната посока на движение на българското общество бе към неолиберален капитализъм*. Отделни страни на този неолиберален капитализъм могат да се анализират и чрез понятия като „демокрация“, „постмодерно общество“, „информационно общество“, но тяхното използване не би било плодотворно, ако се пренебрегва фактът, че същността на обществената система, в която живеем днес, е неолиберален капитализъм. Именно логиката на функциониране на този капитализъм обуславя различни разпределителни процеси, както и начини на формиране и използване на способностите на хората, дава възможност да видим и разберем същността на такова явление като справедливостта в него. Затова по-нататък ще разглеждам именно през тази концептуална визия промените в справедливостта при прехода от държавен социализъм от съветски тип, при който държавата, в която е концентрирана собствеността, е водещият фактор в разпределителните процеси към неолиберален капитали-

зъм, при който глобализираният пазар и корпоративните субекти са основен инструмент за налагане на справедливост. Да прикриваме капитализма чрез отделни негови конкретни характеристики като „постмодерност“, „демокрация“, „информационно общество“, някои от които даже вече не са актуални, значи да бягаме от същността на реалността, която по своите структурни характеристики определя състоянието на справедливостта и несправедливостта днес.

2. Справедливостта при държавния социализъм

Периодът на държавния социализъм е свързан със социална система, която се основава на идеята за равенство по отношение на собствеността върху средствата за производство, като справедливостта е въплътена в принципа „от всекиго според способностите, всекиму според труда“. **Способностите** се развиват с помощта на държавата и безплатните детски градини, почивни домове, масов спорт, образование, здравеопазване. В резултат на това милиони хора от селяни, чиито родители са с основно образование, израстват в граждани с висше образование, лекари, инженери, учители, учени, различни средни технически специалисти, необходими за прехода от преобладаващо аграрно и селско към доминиращо индустриално и градско общество.

При разпределителната справедливост, основаваща се на идеята „**всекиму според труда**“, проблемна ситуация е сравнението на качествено различните форми на труд, което се запазва от държавата в сравнително неголеми граници. Съотношението в доходите в различните периоди между 10-те% с най-високи и 10-те% с най-ниски доходи е между 1 към 3 и 1 към 3.5. Важно значение за равенството имат така нар. обществени фондове за потребление – безплатно образование, здравеопазване, почивно дело, стипендии и пр.

Приложението на идеята „**според потребностите**“ е свър-

зано с факта, че всички основни, особено базови потребности до голяма степен се удовлетворяват чрез обществените фондове за потребление. Същото е и с удовлетворяването на потребностите от жилища, детски градини, електричество, вода, транспорт, които се разпределят от държавата планово според потребността от съответния труд в съответния регион. Това се отнася и за културата с масовото изграждане на театри, кинозали, читалища и библиотеки в страната и създаването на мощна художествено-творческа интелигенция.

Разпределението в управленските йерархии е на основата на принципа „**кадрите решават всичко**” и механизма на номенклатурата, заимстван най-напред в СССР през 30-те на XX век години от японските корпорации, в които растежът на кадрите се регулира от горестоящите звена на основата на оценка на качествата, поведението, опита, лоялността им на различните равнища на корпорацията. По отношение на йерархиите на престижа свръхголямо внимание се отделя на моралните стимули, които трябва да компенсират липсата на големи различия в материалните стимули.

3. Справедливостта при неолибералния периферен, компрадорски и клиентелистки капитализъм

Реставрацията на капитализма в България и интеграцията ѝ към икономиките на държавите от капиталистическия център се извърши в момент на цикличен преход на капитализма, когато капиталът излезе от рамките на националните държави и ускорено се глобализира, търсейки конкурентни предимства в страни с ниска цена на работната сила, ниско данъчно облагане и съответни пазари. При това положение протече скоростен процес на преразпределение в глобален план, за което е характерно ускорено увеличаване на дела на капитала за сметка на труда

в новосъздадения БВП, т.е. скоростно нарастване на експлоатацията и социално-икономическо неравенство, както вътре в държавите, така и между тях в размери невиджани в историята. Основен механизъм на разпределителна справедливост става глобализираният пазар. Това се съпровожда с невиджан в историята грабеж на човешки капитал от периферията към центъра на световната система. Съчетават се форми на експлоатация, характерни за различни периоди от историята, включително и робство – броят на робите в света според последния годишен доклад за робството през 2016 г. е около 46 млн. души. Той ускорено нараства за последните 2 години с около 10 млн. души, тъй като през 2014 г. те са били 35.8 млн.[1] Това е много пъти повече отколкото по време на робовладелския стадий на развитие на капитализма между XVI и XIX век. Повече е и в сравнение с античната робовладелска епоха. През I в.н.е. в Римската империя, когато те са най-много, техният брой е под 5 милиона. Робите в Европа в момента са около 1.2 млн. души, а България е водеща страна в трафика на хора, които след това попадат в една или друга форма на робска зависимост.[2] Скоростта, с която либералният капитализъм се превръща в неофеодализъм и неоробовладелство е гигантска, а това го прави най-несправедливата социална система в историята.

Реставрацията на капитализма е съпроводена с небивал в 1300-годишната история на България грабеж на собственост, принадлежаща на всички българи, отишла в ръцете на едно новоформирано се капиталистическо малцинство. Става дума не просто за невиджана никога преди това гигантска историческа несправедливост, но за историческо престъпление. **Два са основните механизма**, чрез които се реализира то.

Първият е така нар. приватизация на обществена собственост. В това отношение например при ликвидацията на кооперативите в България мащабите на обедняване и маргинализация са много по-големи отколкото в най-ранните етапи на развитие на капитализма в Англия, когато Томас Мор казва „овцете

изядоха хората”. Ако вземем само ромите – 80% от тях, които по това време работеха в селското стопанство, останаха без работа и бяха изхвърлени, превръщайки се в скитници и създавайки гета край големите градове. Паралелно с това, още стотици хиляди българи и турци загубиха работата си и икономически бяха прогонени от своите родни места, превърнали се в големи умиращи територии от Северозападна България до Родопите. Така само при прехода към капитализъм в селското стопанство у нас мащабите на маргинализация, при които можем да кажем, че не овцете, а „демократите” с възторжения рев „днес е един велик ден за българската демокрация” „изядоха хората”, са неизмеримо по-големи. Според Иван Филчев – главен прокурор от периода на голямата приватизация на хиляди индустриални предприятия, принадлежали преди това на всички българи, *„по време на правителството Иван Костов бяха продадени активи за 30 млрд. долара, бяха взети 3 млрд. долара. И това се случи след фалита на банките през 1996 г. С присвоените пари от тях бяха купени материалните активи на държавата, и то за жълти стотинки.”*[3]

Вторият механизъм на историческа несправедливост, чрез който бе извършена гигантска кражба от целия български народ, за да се облагодетелства раждащото се капиталистическо малцинство, бе присвояването на лична собственост от населението. Това стана на няколко последователни етапа в продължение на четвърт век. Първият бе свързан с освобождаването на цените на 1 февруари 1991 г., които дадоха първоначалния тласък за обезценяване на спестяванията на хората. Вторият дойде през 1996-1997 г., когато за няколко месеца от октомври 1996 до февруари 1997 г. изкуствено доларът скочи от около 60 лева на около 3000 лева, при което спестяванията на хиляди българи се стопиха, а съответните кредитни милионери спечелиха. Третият бе през 2014-2015 г., когато фалитът на частната Корпоративна търговска банка бе платен от държавата с парите на всички данъкоплатци. Така по същество има натрупване на капитал чрез

грабеж. Общото между всички тези форми на първоначално натрупване на капитали е, че става не чрез производствена дейност, а чрез разграбване и преразпределение на вече натрупано богатство на държавата или на голямата маса от хората във формата на спестявания, направени още при социализма.

В резултат на всичко това през 1989 – последната година на социализма, индексът на Джини, измерващ неравенството, в България е 21.7, което означава, че страната ни е едно общество с високо равенство. През 2006 г., преди влизането в ЕС, той е скочил на 32.1, а през 2015 г., след осем години консумация на „европейски ценности“ той е станал 37, т.е. така нар. европейски ценности са неолиберална идеологическа мъглявина, прикриваща тенденцията за грабеж и живот на българина в едно все по-несправедливо общество.

Ако вземем индекса на реалната работна заплата на българина за 100 през 1952 г., то 12 години по-късно този индекс е 215, т.е. два пъти по-голям.[4] Точно противоположните процеси на двойно обедняване протичат по времето на реставрацията на капитализма. Дванадесет години след началото на промените средната реална работна заплата, която получава българинът и реалните стоки, които може да купи с нея се равняват на 52% от тази през 1989 г. Ако социализмът за 12 години го е направил повече от два пъти по-богат, капитализмът го е направил за същото време два пъти по-беден.[5]

Относителният дял на живеещите под равнището на бедността през 1988 г. у нас е 2% от населението, през 1993-1995 г. става 15%[6], а през 2014 г. е 21.8[7]. При социализма бедността е около 11 пъти по-малка отколкото 36 години след това при капитализма, при това с различните етапи на капитализма тя нараства, не намалява.

Появяват се множество форми на експлоатация, т.е. на несправедливост.

Първо. Това са огромните мащаби на експлоатация на труда от капитала, поради най-ниската в ЕС цена на работната сила

в България, която в голямо число от случаите получава заплащане, което не може да я издигне над равнището на бедност. Българите работят повече и са експлоатирани повече отколкото например германците. В същото време богатите страни от капиталистическия център изсмукват най-ценния капитал на страната – висококвалифицираните работници, т.е. рязко намалява относителният дял на хората, които могат да извършват дейности с висока добавена стойност. Кадрите се отглеждат и готвят в България, за което тя е вложила много милиарди, но се заграбват наготово от развитите капиталистически държави с помощта на световния пазар, легитимиран чрез идеологемата, че „свободата“ е да се движиш през границите, а другото е „тоталитаризъм“.

Второ. Извършва се грабеж на труда от капитала чрез финансовата политика в България, в която в най-висока степен в сравнение с всички страни в ЕС данъчното облагане е изместено от прякото към косвеното облагане. Основните данъци не се плащат от капиталистите, а от всеки потребител, включително и от пенсионери, безработни, малки деца и т.н., т.е. в най-висока степен се отразяват върху равнището на живот на всички, които са по-бедни. И това е характерно за България още преди влизането в действие на плоския данък. Така например през 2006 г. делът на данъците, които са върху потреблението в България е 54.8% от всички данъци, докато в ЕС като цяло процентът е 27.8. В същото време, ако данъците върху капитала в България са 18.2% от всички данъци, то в ЕС те са 23.4% от всички данъци.[8]

Според данни от проекта «Градски номади» на българския клон на най-голямата католическа благотворителна фондация в света „Каритас“, представени през 2015 г., в България има около 500 хиляди бездомници, т.е. между 6 и 7% от населението, при това появили се за четвърт век капитализъм. Само в София те са около 100 000, а в центъра на града бездомните са около 5000 човека. Около една четвърт от бездомните в София са висшисти, т.е. техните способности и квалификация са хвърлени на боклука, заедно със средствата, дадени за това.[9] Такова количество

бездомници не е имало в нито един друг период в 1300 годишната история на България и очевидно тези хора живеят в най-несправедливото общество в тази история.

Не по-малка е историческата несправедливост по отношение на способностите на хората. Най-напред, чрез унищожаване на селското стопанство и индустрията, започна гигантски срив на способностите на стотици хиляди специалисти, създадени и подготвени при социализма, работещи като инженери, учени, агрономи. С разрушаването на индустриалните предприятия и селскостопанските структури те се намериха на улицата и техните способности, квалификация и опит се оказаха излишни. Инженери продаваха чушки на Женския пазар в София. Такова мащабно унищожаване на човешки капитал в резултат на разрушаване и разграбване на съществуващата икономика и йерархии е невиджано в 1300-годишната ни история.

Ако вземем оценката на способностите на човека, то в края на социализма у нас работещите в отрасъл „Наука и образование“ са с най-висока средна заплата в страната. В момента учените от БАН получават средно около 70% от средната заплата за страната, т.е. техните способности нямат значение и се оценяват колкото способностите на една келнерка или продавачка в магазин. Основна характеристика на наложилия се неолиберален идеологически модел на равенство и неравенство е заместването на способностите и труда като фактор за преодоляване на неблагоприятната позиция на човека в отношенията на неравенство със случайността, шанса, късмета. Увеличават се хората, за които се разиграват безброй телевизионни игри, предлагащи огромни суми и коли, действия системата на тотото, лотарията, казиното, ротативките, системата на „реалити шоу“, където неизвестният, обикновеният става изведнъж знаменит и богат. Така пазарното поведение и социалните успехи и загуби стават неотличими от поведението в един игрален дом.

Системата на глобализиран пазар и в частност на свободен пазар на стоки, услуги, капитали, хора в ЕС води до **несправед-**

ливо разпределение на богатата и експлоатация и грабеж на ресурси от България към развитите западни страни.

Първо, този грабеж се осъществява чрез изсмукване на финансови ресурси, които се крият в офшорки или нелегално изтичат от България. Според изследване на базираната във Вашингтон компания «Глобъл файненшъл интегрити» за десетилетието между 2004 и 2013 г. от България незаконно са изнесени 24,768 млрд. долара, като през 2012 г. те са били 1.660 млрд., а през 2013 г. – 1.998 млрд.[10] Ако умножим тези пари за периода от 26 години преход към капитализъм между 1989 и 2015 г., те са около 60 млрд., но това е силно занижена цифра като се има предвид, че през 90-те години на XX век, когато става голямото разграбване на създаденото от социализма, интензивността на този грабеж е била многократно по-голяма и цялата сума вероятно е около 100 млрд. долара, откраднати от българския народ.

Второ, огромни са мащабите на грабеж поради компрадорското поведение на политиците и загубите от закриването на четирите блока на АЕЦ и спирането на строежите на АЕЦ „Белене” и Южен поток.

Трето, значителен грабеж се извършва чрез подчинение на чужди сили и даване на безплатни военни бази, участие на наши войски в чужди завоевателни войни като пушечно месо, което ние плащаме и от това губим – типичен е случаят с Ирак, където дадохме пари да участваме в една чужда агресия, и същевременно се съгласихме да опростим на „освободения” Ирак 2 млрд. долара, които той ни дължеше.

В отношенията на свободен пазар печели по-силният. Именно затова протече процес на нарастваща дистанция между Германия, която играе ролята на капиталистически център в рамките на ЕС, извличащ ресурси от останалите, и България, която допълнително се периферизира. Според базата данни на Световната банка през 2007 г., когато България влиза в ЕС, брутният вътрешен продукт на човек от населението е 5 783 долара, а в Германия е 41 760.8, т.е. разликата помежду ни е около

35 000 долара. През 2013 г. БВП на човек от населението в България е 7 498.8 долара, а в Германия – 46 251.4, т.е. разликата помежду ни е нараснала и е вече 39 752.6 долара, т.е. само за шест години тя се е увеличила с около 4 750 долара. Скоростта на периферизация е огромна, независимо от непрекъснато повтаряните приказки за кохезионни програми и интеграция на страната в съюза. Протича по същество процес на дезинтеграция, на раздалечаване.[11]

Подобна е ситуацията с цяла Южна и Източна Европа. Поради това 73% от испанците, 71% от италианците, 64% от поляците и 55% от унгарците смятат, че богатите страни в Евросъюза ползват несправедливи привилегии.[12]

Не по-малки са последствията от налагането на капитализма за **ретрибутивната справедливост**. Началото е поставено с фарса на ретрибутивната справедливост през 1990 г., когато хиляди криминални, начело с така нар. цар Киро, бяха освободени от затворите, самообявиха се за репресирани от системата и станаха активни „демократи“, някои даже си осигуриха пенсии като „пострадали“, докато на предходните привилегиите и пенсиите бяха отнети. След това започна неолиберално разрушаване на държавата и назначаване на „свои хора“ в съдебната система в една страна, в която водеща роля започват да играе контролът върху институциите от големия бизнес, клиентелистки мрежи и външни сили. Публикуван наскоро доклад на неправителствената организация „Световен проект за справедливост“ (World Justice Project) показва, че България има една от най-несправедливите системи за ретрибутивна справедливост в Европа. Оценката става на основата на 8 фактора, сред които са наказателно правосъдие, гражданско правосъдие, отсъствие на корупция, основни права, прилагане на регулациите. България е на последно място сред включените в класацията 24 държави от ЕС. Особено ниска е справедливостта, когато става дума за наказание за корупция, свързана със способността на съществуващата система да контролира, проверява и санкционира управля-

ващите, чрез които става това. България е оценена по-лошо от страни като Киргизстан, Мианмар, Кения, Малайзия и Замбия.[13]

4. Несправедливостта на днешното българско общество в сравнение с другите страни в ЕС и други периоди в нашата история

Възприятията на хората за справедливостта в обществото, в което живеят обуславя възприятията за легитимност и стабилност на съществуващата система. Оценката за справедливостта, предлагана от днешния български капитализъм, може да бъде направена както чрез сравнение с останалите европейски страни днес, така и чрез сравнение с предходни периоди в 1300-годишната история на България.

Първо. *Как изглежда справедливостта във функционирането на днешна България в сравнение с тази на останалите европейски страни?* Това можем да установим с помощта на докладите за класация в „Индекса на социална справедливост“ в държавите от ЕС, правени през последните години от немския мозъчен тръст **Bertelsmann Stiftung**. Индексът се образува на основата на 27 количествени и 8 качествени индикатора, свързани с едно от шест измерения на социалната справедливост: (1) предотвратяване на бедността; (2) равни възможности за получаване на образование; (3) равни възможности за достъп до трудовия пазар; (4) социална кохезия и липса на дискриминация; (5) достъп до здравеопазване; (6) междупоколенческа справедливост. В сравненията при Индекса за социална справедливост за 2016 г. българското общество е сред няколкото най-несправедливи в ЕС – нарежда се на 26-то място от 28 държави, като след нас са само Румъния и Гърция. Територията с най-висока социална справедливост в ЕС са три държави от Северна Европа – Швеция, Финландия и Дания, а територията, в

която хората страдат от най-висока несправедливост са три периферизирани държави на Балканите.[14] И когато от Балканите и от много други държави милиони хора се мъчат да избягат към Швеция, Финландия, Дания, те желаят да се отърват от общества, в които липсва или е минимизирана социалната справедливост и да отидат на място, където няма да страдат от липса на справедливост.

Второ. *Как изглежда справедливостта на днешното българско общество, по-гледната исторически в сравнение със справедливостта в предходните периоди и социално-икономически формации в историята на България?* За тази цел нека да се опрем на един индикатор – броя на тези, които са се опитали да избягат или са си отишли от живота поради структурното социално насилие в едно общество, характеризиращо се с висока степен на несправедливост. Колко са избягалите или умрелите в нищета, бедност, насилие, лоши условия на живот, стрес в българското общество през изминалите 27 години? Този период е сравним само с времето след падането на България под Османско робство. Според историческата демография приблизителният брой на българите до падането под османска власт е около 1.2 млн. души. В резултат на османското нашествие за около един век, т.е. до края на XV век (1490-1491 г.), той намалява на около 800 000 души или една трета от населението изчезва, поради физическо унищожение, отвлечения в робство, епидемии, масови изселвания, ислямизация на цели области и други бедствия.[15] Мащабите на човешките загуби от рестрвацията на капитализма обаче са неизмеримо по-страшни отколкото от падането под Османско робство. Според преброяването през 1985 г. българското население е 8 949 000 човека[16], а през 2014 г., според годишната книга на фактите на ЦРУ, то е 6 924 716 човека, т.е. с над два милиона по-малко.[17] За четвърт век след 1989 г. населението се е стопило с над 2 милиона души, което е намаление с над 22%, а ако се приеме, че ще намалява със същите темпове за един век, то означава, че за това

време спадът би бил с почти 90%, което е близо три пъти отколкото в първия век от Османското робство. Неолибералният капитализъм е три пъти по-геноциден от Османското робство. И това е оптимистична оценка, тъй като през XIV век българите са продължавали да раждат по много деца и независимо от демографския срив това е било предпоставка за растеж по-късно, което се е осъществило наистина и в края на Османското робство българите са няколко пъти по-вече от времето, когато падат под него. Сега такива оптимистични перспективи липсват, защото спадът в раждаемостта и застаряването са такива, че няма каквито и да е шансове за демографско възраждане.

Неолибералният периферизиран и компрадорски капитализъм, наложен в България е най-несправедливото общество в нашата история, дошло чрез най-големия грабеж на обща собственост на всички ни в тази история, съпроводен с гигантско изсмукване на ресурси от нас към държавите от капиталистическия център. Мащабите на унищожаване на население и на човешки капитал са несравними с който и да е друг период в историята и в този смисъл неолибералният капитализъм през изминалите 27 години не просто е най-несправедливият, но и най-престъпният период в българската история.

В момента в глобален план в света има криза на хегемонното неолиберално понятие за справедливост, налагано като европейска и евроатлантическа ценност през изминалите 27 години. Според него справедливостта се носи главно от пазара, а индивидът като свободна работна ръка трябва да бъде оставен да отиде където си иска. Това доведе до гигантско неравенство в света на неолибералния капитализъм, в който през 2015 г. 62 глобални олигарси имат толкова богатство колкото половината от човечеството. Разликата в това, което притежават милиардерите от Уолстрийт и бездомника в момента в Ню Йорк е по-голяма от тази между императора и обикновения роб в Римската империя. Стигна се до там, че дори Световният икономически форум в Давос, събиращ ежегодно световните корпоративни и

политически лидери, през 2015 г. обяви за най-голям световен риск социалното неравенство. И те разбраха, че несправедливостта, създавана от неолибералния глобален порядък носи със себе си риск от разпад. Всичко това в момента е предпоставка за възход на различни консервативни форми на реакция срещу неолибералната несправедливост, като се почне от ислямския джихадистки тероризъм и се стигне до Брекзит и победата на Тръмп в САЩ. България също е в кризисно състояние, в което чувството за несправедливост делегитимира създадената през изминалите 27 години система и води до разпадни процеси. Дали и как ще се излезе от това състояние зависи от това доколко капитализмът ще успее като цяло да преодолее сегашната циклична криза чрез ново затваряне на капитала в националните държави, чрез някакъв нов свой цикличен модел на туширане на противоречията, чрез световна война, за която ускорено се въоръжава, или пък чрез нова и съвсем различна социална система.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И БЕЛЕЖКИ

1. The Global Slavery Index 2016.
2. Вж. **Harper, Kyle**. [2011] *Slavery in the Late Roman World, AD 275-425*. Cambridge University Press pp. 58–60.
3. Вж. Свирепото разграбване в епохата на Костов. – В: *Преса*, 1 декември 2014,
4. Вж. *Статистически справочник*. [1980] С., ЦСУ, с. 174-175.
5. Вж. **Илиев, Иван**. [2004] *Икономиката на България през периода 1949-2001 г. С.*, с. 400-405.
6. Вж. **Maddison, Angus**. [2001] *The World Economy: A Millennial Perspective*. Paris: OECD, p. 197.
7. The World Fact Book.
In: < <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2046.html>>, 18.11.2016.
8. Вж. European Economic statistics, 2008 edition, Eurostat statistical books., pp.177, 178, 179, <<http://www.europa.eu.int/comm/eurostat>>, 18.11.2016
9. Вж. 24% от бездомниците в столицата са висшисти, в. *24 часа*, 20 август 2015

10. **Kar, Dev and Joseph Spanjers.** [2015] Illicit Financial Flows from Developing Countries: 2004-2013, Global Financial Integrity, p. 30.
11. Вж. GDP per capita (current US \$), In: The World Bank, <<http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?page=1>>, 27.06.2015
12. **Волотов, О., С Волотов.** [2016] Страны Центрально-Восточной Европы сегодня: общественное мнение о трансформации и евроинтеграции. – В: *Свободная мысль*, № 3
13. Rule of Law Index, World Justice Project, 2016.
14. Вж. Social Justice in the EU – Index Report 2016, Gütersloh: Bertelsmann Stiftung, 2016.
15. Вж. **Косев, К.** [2015] *Българският възрожденски дух*. С., Изд. „Захарий Стоянов”, с. 35-36.
16. *Статистически справочник*. [1994] С., НСИ, с. 44.
17. The World Factbook, Bulgaria. In: <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/bu.html>>, 10.04.2015.

ВЪЗМОЖНА ЛИ Е СПРАВЕДЛИВОСТ ПРИ СЪВРЕМЕННИЯ ОЛИГАРХИЧЕН КАПИТАЛИЗЪМ?

Ивка Цакова¹

Справедливостта е ключов проблем за обществените науки в течение на цялата история на човечеството – от древногръцката античност до днес. Тя е една от основните морално-политически ценности – успоредно със свободата и равенството. Днес навсякъде по света хората усещат остър дефицит от справедливост. Ще опитам да дам свое обяснение за този дефицит. Има различни видове справедливост (либерална и социална, реална и формална, дистрибутивна и пр.), както и различни начини за определяне на съвременния свят (постиндустриално, информационно, мрежово общество, глобална епоха, неолиберален глобален капитализъм и др.). В настоящия текст ще разположа въпроса за справедливостта (в нейни две версии – либерална и социална справедливост) в днешния свят на олигархичен капитализъм.

Като политолог предпочитам да говоря за *олигархичен капитализъм* вместо за либерална демокрация, защото днес тя в голяма степен е изпразнена от съдържание. Нейните институции (законодателни, изпълнителни, съдебни) и правилата, по които действат, не могат да се определят като демократични – в смисъл, че са загрижени за интересите на общността, на демоса. Ако някой ги определя като такива, то това е само декларативно, механично. Въпросът е в това, че съвременната политика, разбира се като общностни дела, е доминирана от властта на капитала, от властта на парите и на хората с много пари. А тази власт не е легитимна, не е справедлива! Днешното управление в така нар.

¹ Доцент в УНСС, д-р по политология; email: ivkatsakova@hotmail.com

„западни либерални демокрации“ става все по-олигархично, а съвременният капитализъм не се нуждае от демокрация, а от олигархия! Солидаризирам се с Джоузеф Стиглиц [1], който перефразира думите на Линкълн относно демокрацията, за да опише властта днес – това е власт „на 1%, чрез 1% и за 1%“ – т.е. власт на олигархията.

За каква справедливост можем да говорим, когато 62 човека-мултимилиардери притежават богатство, равно на това, с което разполага половината от световното население?! Това показват данните от последния доклад на Световната мрежа за бедността Oxfam за 2016 г. Темата за единия процент, за огромната концентрация на богатство и власт в ръцете онези от олигархичния връх, през последните години навлезе трайно в обществения дневен ред, а бездната между ултрабогатите и останалата част от населението навсякъде по света (макар и в различна степен) поражда усещания за чудовищна несправедливост. Според данни от актуален доклад за бедността и неравенството през 2016 г. САЩ са „първенецът“ за екстремна концентрация на богатство в света. Там най-богатият 1% от населението притежава 42% от общото богатство в страната, а една десета от този 1% включва 160 000 домакинства, разполагащи с нетни активи (финансови и нефинансови) над 20 милиона долара. В други държави от ОИСР делът от националното богатство, който е съсредоточен на върха на социалната пирамида, е значително по-малък, но тенденцията за ръст на богатството при хората от върха, ерозия на средната класа и увеличаване на така нар. „долна класа“, социално дъно е обща за страните, които доскоро се третираха като образцови и развити западни полиархии. Данните за процентния дял от националното богатство в ръцете на прословутия 1% в тези държави са както следва: Австрия – 24.0; Белгия – 12.6; Канада – 15.5; Дания – 25.0; Финландия – 12.4; Франция – 18.0; Германия – 24.5; Гърция – 14.3; Люксембург – 22.4; Холандия – 23.9; Норвегия – 17.9; Португалия – 21.3; Словакия – 7.9, Испания – 15.2; Великобритания – 17.5; САЩ –

41.8 [2]. Данните за това неравенство са знак за огромна несправедливост и криза на западната либерална демокрация – респ. знак за нейната олигархизация.

Под **олигархичен капитализъм** разбирам най-общо съвременната политико-икономическа система, при която е налице безпрецедентна до момента концентрация на екстремно богатство и власт в ръцете на малцина. Икономическата (най-вече финансова) власт на тези свръх богати персони и големите пари, с които разполагат, доминират над политическата власт на институциите (държавни и наддържавни), заставяйки ги да защитават чрез своите решения преимуществено техните икономически интереси, а не интересите на мнозинството. Системата на олигархичен капитализъм, който също така е глобален, неолиберален, насърчава процеси на приватизация (завладяване) на държавата от страна на едрия капитал, от една страна, и на монополизация и картелизация на пазара от същия този капитал, от друга. Всичко това предизвиква масови разочарования към политиката и политиците, а и нарастващо усещане за несправедливост.

На този общ фон ще размишлявам по въпроса: *доколко е възможна/невъзможна либерална справедливост и социална справедливост при днешния олигархичен капитализъм?* Правя уточнението, че ще става дума най-вече за западния свят – този, който доскоро претендираше, че предлага универсална рецепта за желано бъдещо развитие на различни държави по света под формата на „край на историята“ (Фр. Фукуяма). Към този западен свят преди 27 години се присъединихме и ние, българите.

Либералната справедливост като основополагащ принцип се свързва, на първо място, със защита на *индивидуалните права*, формулирани още от Джон Лок – право на живот, на частна собственост и на свобода (в различни изражения). Тези три базови права звучат абстрактно при днешния олигархичен капитализъм, съществуват само на книга – фиксирани в харти и конституции. Либералната демокрация е в криза, защото правата на

гражданите стават все по-формални, без да се реализират на практика. Обратно, олигархичното малцинство практически консумира тези либерални права – най-вече право на собственост и респ. право на богатство. То забогатява все повече и повече – при това с помощта на държавата – за сметка на редуциращата се средна класа, оформящия се прекариат и разширяващо се социално дъно – долната класа, лишена от собственост и доходи.

На второ място, либералната справедливост предполага *формално-юридическо равенство* – равенство пред закона в една правова държава. Но при днешния олигархичен капитализъм се оказва, че законът не е еднакъв за всички – така наречените олигарси са „над закона“! Всички знаем как след световната криза от 2008 г. държавите се намесиха в уж свободния пазар и чрез парите на данъкоплатците „спасиха“ изправените пред фалит могъщи банки и корпорации с циничното обяснение, че те са толкова големи, че не могат да бъдат оставени да фалират (*too big to fail*). Тази постановка се преформулира през 2012 г. в друга – същите тези гиганти са „твърде големи, за да бъдат подведени под отговорност“ (*'too big to indict'*) [3]. Оттук, според мен, стартира тревожен процес на олигархизация на политиката и един специален олигархичен режим на управление в полза на така нар. специалните интереси. Този олигархичен режим доведе до това да има два вида закони – закони за обикновените граждани и закони за привилегированото малцинство [4]. Олигархичните закони и политики, предприемани от държави, наричащи себе си правови, се отнасят до търговски споразумения, международни договори (какъвто е Трансатлантическият договор), концесии, обществени поръчки и пр. дерегулации. Това са решения в интерес на ултрабогатите за сметка на мнозинството граждани. Т.е. към олигарсите държавата е благосклонна и правова, а към обикновените граждани – по-скоро наказваща, полицейска, поради нарастващото напрежение, предизвикано от огромното икономическо неравенство.

От казаното дотук правя извода, че **принципът за либерал-**

на справедливост при днешния олигархичен капитализъм не работи! Това е така до голяма степен, защото тази справедливост (либералната) е всъщност неолиберална и като такава няма нищо общо със справедливостта изобщо.

А дали е възможна днес **социална справедливост**, обвързана с възникналата след Втората световна война в Европа и САЩ социална държава? Възможна ли е справедливост, предполагаща наличието на средна класа, гарантирани социални права – право на труд, на образование, здравеопазване и пр.? За всички е очевидно, че в западния свят *социалната държава линеен*, капитализмът не подлежи на очовечаване, *бедността и безработицата расте*. Нещо повече – има тревожни белези на *социален разпад*. Разрушават се социалните връзки между хората, чиито мозъци са промити от неолиберални убеждения за свободен пазар и индивидуална свобода с помощта на глобализирани идеологически апарати. Хората търсят индивидуални решения на общи, системни проблеми. И понеже малцина индивиди успяват, масата от губещи, изключени, несигурни хора могат само да се бунтуват и да упражняват протестен вот срещу наличния политически естаблишмънт...

Нарастващата пропаст между свръхбогатите и останалите става нетърпима, а държавата е все по-безпомощна в решаване на проблемите на мнозинството. След като днешната държава в условията на олигархичен капитализъм не е нито либерална, нито социална – тя може да се определи като неолиберална. Основни характеристики на неолибералната държава са неефективност и репресивност [5]. Институциите на трите власти на тази държава не се ползват с доверие от гражданите, защото не действат в обществен интерес, а обслужват интересите на различни олигарси. Оттам държавната репресия се увеличава при прехода от социална към наказваща държава (*penal state*), защото държавните институции трябва да се справят с „опасните класи“ в лицето на появилия се прекариат и социално дъно, състоящо се от хора, живеещи в ужасяваща бедност и нищета. Раз-

личните средства на репресивност, с които си служи неолибералната държава, за да държи в подчинение масата от социално изключени, бедни и мизерстващи хора, са антипод на разбирането за социална справедливост.

Следователно, **социална справедливост е невъзможна при олигархичен капитализъм и неолиберална държава**, която със своите действия и бездействия, респ. политики ускорява социално-икономическото неравенство и води до отчаяние и безнадеждност все по-големи части от населението в страните с либерална демокрация.

Умишлено не искам да обвързвам либералната справедливост с Десницата, а социалната справедливост с Левицата, защото „голямата дихотомия на ХХ век” [6] между Лявото и Дясното, служеща за ориентир по отношение на обществените процеси, днес, в началото на ХХI век, е загубила своя обяснителен потенциал. Днешните социалисти и социалдемократи, когато са на власт, не осигуряват социална справедливост чрез държавна интервенция в пазарните отношения (напр. не лансират справедливо данъчно облагане върху доходите на богатите), а десните консерватори и християндемократи, напр., само на думи пледират за свободен и конкурентен пазар, а когато са на власт създават монополи в полза на национални и глобални олигарси. Затова на ход са крайно десни национал-популисти и радикално леви екстремисти. Системните леви и десни партии – системни, защото подкрепят системата на неолиберален и олигархичен капитализъм – навсякъде са обект на негативно отношение, дори на ненавист.

Заключителната ми теза в отговор на заглавието на настоящия текст е, че **съвременният олигархичен капитализъм е политико-икономическа система на либерална и социална несправедливост**. Присъединявам се към тези интелектуалци и граждански активисти, които смятат, че тази несправедлива система следва да бъде подложена на безпощадна критика.

Ето какво пише в един американски блог за критика на днешния капитализъм, който може да доведе до колапс олигар-

хичното управление в САЩ. Настоящата система ерозира здравето на цялото общество и дава тревожни знаци за системна криза. Олигархичните елити увеличават своята власт и богатство, приватизират политиката, превземат държавите, в които се прие­мат закони по-изгодни за тях, отколкото за гражданите. Средната класа се изпарява. Мизерията нараства, увеличава се броят на убийства и самоубийства, заболявания, злоупотреба с наркотици и алкохол, екологични бедствия, породени от зверска експлоатация на природата. Всичко това увеличава рисковете за разпад на системата, а кризата достига до „точката на пречупване“. В подобна ситуация малки на пръв поглед събития могат да предизвикват огромна обществена фрустрация, която да предизвика промяна. Ако под обществен натиск се извършат ефективни реформи, системата на съществуващия капитализъм ще навлезе в нов етап на развитие. Ако не се извършат – кризата може да доведе до евентуален срив, регрес, колапс [7].

Засега капитализмът като система сякаш няма алтернатива, но олигархичният му характер трябва по някакъв начин да се сломи. Защото под заплаха са поставени обществата в националните държави и техните политически системи, ръководени от властта на големите пари [8]. Заплашена от разпад е както политическата система в САЩ като доскорошен глобален хегемон, така и политическата система на Европейския съюз, където евро-бюрократията и „финансовите сили“ всъщност презират демокрацията. Така смята „опасният интелектуалец“ с критична позиция срещу плутократията Ноам Чомски. Според него, през последните десетилетия, когато богатствата и властта са съсредоточени в ръцете на шепа хора, „подкрепата на демокрацията е територия, на която се развихрят идеолозите и пропагандаторите. В реалния свят отношението на елитите към демокрацията е отрицателно и това е норма“. Тези елити всъщност упражняват „контрол върху желанието за демокрация“ чрез целенасочени усилия за „производство на съгласие“ – новото изкуство в демократичната практика, което отрежда на населението ролята

на „зрители“, а не „участници в действието“. Този изфабрикуван консенсус не е критерий за истина и справедливост, а синоним на манипулация, извършена от услужливи експерти по поръчка на властимащите [9]. Тези лакеи на властта на 1% чрез сложни и изтънчени методи осъществяват контрол на общественото мнение.

Припомняйки тезата на Джон Дюи, който на времето описва политиката като „сянка, която едрият бизнес хвърля върху обществото“ с предупреждението, че „изсветляването на сянката няма да промени същността“, Чомски добавя, че от 1970-те години насам тази сянка се е превърнала в черен облак, обгърнал обществото и политическата система. В САЩ корпоративната власт, съставена предимно от финансовия капитал, е достигнала точка, където и двете системни партии (демократи и републиканци) „стоят далеч в дясно от населението“ по най-важните въпроси [10]. А идеологическият триумф на доктрината за „свободния пазар“, довел до дерегулации и корпоративно управление, прави така, че необикновено голямото богатство, което овластява притежателите му, образува порочен цикъл – концентрацията на богатство се увеличава още повече, а оттам и концентрацията на политическа власт.

Когато говорим за справедливост – тя се отнася за всички. Но след като съвременната политика е обсебена от големите пари и такива морално-политически ценности като свобода, справедливост, равенство са девалвирали и само малцина се радват на добър (всъщност луксозен) живот – нужен е радикален завой и преосмисляне на политиката. Идеи за подобно преосмисляне предлага Ерик Хобсбаум, които аз обвързвам с евентуални посоки за постигане на повече справедливост.

В статията си във вестник „Гардиън“ от 2009 г. Хобсбаум размишлява за бъдещето пред света, когато социализмът (от времето на СССР) е фалирал, а днешният капитализъм се намира пред банкрут [11]. Според него, макар и бавно, и мъчително хората започват да се измъкват от внушението, че най-важната по-

литическа цел на правителствата е постигане на икономически растеж и търговска конкуренция. Постепенно се налага „*разбирането, че икономическият растеж и богатството, което той носи, е средство, а не цел*“. До момента икономическият растеж е облагодетелствал изключително и преимуществено свръхбогатите. Крайната цел на една бъдеща „**прогресивна политика**“ дава отговор на въпроса: с какво икономическият растеж допринася за подобряване живота на хората и за разширяване на техните житейски възможности. Това ще се постигне чрез **колективно действие**, в това число чрез обществени инициативи за преразпределение на частните натрупвания. Фондament на такава „прогресивна политика“ ще бъдат публични решения, които са насочени към колективно социално благополучие, от което да спечелят всички човешки същества.

Субектът, който има шанс да осъществи такава прогресивна политика, е евентуално една **Нова Левица**, която би могла да стане мотор за придвижване към една **смесена икономика**. Не става дума за плавно придвижване, а за *по-остър завой от свободен пазар към намеса на държавата в икономиката*. За Хобсбаум бъдещето принадлежи на смесената икономика, в която *общественото и частното начало са преплетени по един или друг начин*. Новата левица ще има бъдеще, ако нейните лидери, членове и симпатизанти открият начини за успешно преплитане на общественото и частното. Начини, изразяващи се в прогресивни политики, които да запълнят нетърпимата бездна между ултрабогатите и всички останали – източник на несправедливост. Само чрез колективно действие системата на олигархичен капитализъм може да бъде сломена.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И БЕЛЕЖКИ

1. **Стиглиц, Дж.** [2016] *Голямото разделение*, Изток-Запад, с. 13.
2. **Zucman, G.** [2016] *Wealth Inequality*, In: PATHWAYS (a magazine on poverty, inequality, and social policy); The Poverty and Inequality Report 2016, The Stanford Center on Poverty and Inequality; pp. 39-44. Available at:

- <http://inequality.stanford.edu/sites/default/files/Pathways-SOTU-2016.pdf>
3. **Too Big to Indict**, [2012] Editorial, The New York Times, December 11, 2012; <http://www.nytimes.com/2012/12/12/opinion/hsbc-too-big-to-indict.html>
 4. **Marco d'Eramo**. [2013] Populism and the New Oligarchy, *New Left Review* 82, July-August; <https://newleftreview.org/11/82/marco-d-eramo-populism-and-the-new-oligarchy>
 5. **Проданов, В.** [2015] Съдбата на лявото в условията на неолибералната държава и неолибералната демокрация; В: ЛЕВИЦАТА: истории, реалности, перспективи, С., Изд. Авангард-Прима, с. 11-44.
 6. *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, [2003] Edited by Terence Ball and Richard Bellamy; Cambridge University Press, First published.
 7. **Goerner, Sally** [2016] *Trump, Sanders, and the Collapse of the American Oligarchy*, Capital Institute blog; April 26, 2016, <http://capitalinstitute.org/blog/trump-sanders-and-the-collapse-of-the-american-oligarchy/>
 8. **Ferguson Thomas**, [1995] *Golden Rule: The Investment Theory of Party Competition and the Logic of Money-Driven Political Systems*, University of Chicago Press.
 9. **Чомски, Н.** [2016] *Кой управлява света?* С., ИК „БАРД“, с. 9-10, 72, 133-136.
 10. Чомски, Н. цит. съч. с. 94.
 11. **Hobsbawm, E.** [2009] *Socialism has failed. Now capitalism is bankrupt. So what comes next?* The Guardian, 10 April 2009;
 12. <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2009/apr/10/financial-crisis-capitalism-socialism-alternatives>

ИМА ЛИ БЪДЕЩЕ ЕДИН ПО-СПРАВЕДЛИВ СВЯТ?

Христина Амбарева¹

Темата за справедливостта е изконно философска, но за разлика от темите за доброто или красотата е много по-силно асоциирана с институциите и социалния ред. Философският характер на тези теми се изразява в това, че се е оказало невъзможно изработването на непреходни и обективни стандарти. Развитието на идеята за красотата, например, води през множество стилове и експерименти във времето, като разликите са толкова големи, че само доказват липсата на общност на вкуса. Идеята за доброто е по-силно институционализирана чрез правната система, но неин изконен домейн са морално-религиозните системи. Те проповядват норми на поведение, които учат на „правилния“ или „неправилния“ избор, в голямата си част отхвърлят човекоубийството или кражбата като зло, но в техните интерпретации има много относителност. Оправдано ли е убийството при самозащита, по време на война, като наказание, в името на Бога? Религиозният екстремизъм дава красноречив пример за относителността на доброто и злото от гледна точка борбата между религиите.

Въпреки че векове наред хората се уповават на справедливостта, обществата не са единни в разбирането си за нея също. Неравенството между мъжете и жените може да е оправдано от религията, но дали е справедливо? Намесата на западните държави в икономиката и политиката на арабските страни може да изглежда оправдана за Запада, но дали изглежда справедлива

¹ Гл. ас. в ИИОЗ, БАН, доктор по естетика, e-mail: ambareva@yahoo.com

за местното население? Справедлива ли е идеята за социалното равенство с оглед разпределението на материалните блага или пък конкуренцията в системата на пазара? Правото на силния и победителят, който пише историята, са част от принципите на (не)справедливостта, упражнявана от човека.

Класическият марксизъм открива социалната справедливост в премахването на класовите неравенства и експлоатацията. В напредналите демокрации на САЩ и Европа новите леви се борят срещу несправедливата дискриминация по раса, пол и др. и неравните граждански права. Съдържанието, което ежедневно се влага в идеята за несправедливостта, има още по-разнообразни форми: здравето, любовта, късметът, таланът, щастието и успехът не са дадени на всички в еднаква степен.

Дали е възможен един по-справедлив свят в бъдеще е, от една страна, социално-икономически и политически въпрос, и затова се очаква, че може да има обективно решение. На него може да се отговори „да, възможен е“, доколкото има политически ангажимент от страна на ООН да работи за по-справедлив свят: да сложи край на бедността и глада, да работи за намаляване на неравенствата, да укрепи мира и защитата на човешките права, равенството на половете, да спре унищожението на природата, да осигури достоен труд за всички и пр.[2] Целите на устойчивото развитие имат амбицията да ограничат най-големите несправедливости до 2030 г. Вероятно, ако управлението, икономиката и обществото се променят по начин, който подпомага целите на устойчивото развитие, животът наистина ще стане обективно по-справедлив.

Но колкото и да е силен политическият аспект в проекта за изграждане на по-справедливо социално устройство, в него субективната позиция и личното възприятие играят важна роля.

Нека предположим, че китайският или виетнамският работник от сует-шоповете в (Юго)Източна Азия далеч преди 2030 г. си намери работа в Германия. Тогава той може да каже,

че е намерил своя по-справедлив свят, в който работи по-малко от 18 часа за повече пари и не го заключват на работното място. Ако обаче попитаме справедлив ли е неговият свят по-томствения имигрант от Пакистан в Белгия или Франция, малко преди да се самовзриви на базар по Коледа или на натоварено летище, тогава може да научим, че светът, в който живее, и който удовлетворява емигранта от Азия, не е справедлив.

За справедливостта се говори като за основна етическа категория, но тя е също абстрактен идеал, в който има много относителност: хората го търсят и никога не са доволни от резултата. Един от ярките примери са данните на Доклада от изследване на щастието по света. България се нарежда на 129 място от 157 страни далеч след Саудитска Арабия (34 място), Сомалия (76) или Кения (122) [3]. Защо българите са сред най-нещастните нации? Справедливи ли са те, когато оценяват собственото си щастие? Макар че живеят бедно, в страната има демократично устройство, почти всички имат собствен дом и земя, мнозинството не познава несгодите и ужасите на войната, държавата е осигурила безплатно образование. Дори в колапса, в който се намира, българското здравеопазване все още предлага здравно обслужване, включително срещу болести, от които и до днес масово умират хора в по-бедните райони на света.

Факт е обаче, че човек страда по това, което няма, и често не оценява какво има.

Ако справедливостта е абстрактен идеал, то страданието е основна онтологическа реалност. Без значение какво притежават, в какъв социално-икономически и политически контекст преминава животът им, хората по един или друг начин страдат. В основата на това страдание много често е несправедливостта на живота: несправедливото разпределение на богатата, несправедливото отношение, несправедливото наказание, несправедливото обезщетение, несправедливият процес и пр. Да се каже, че решението на този проблем е зависимо само от институциите и социалния ред е недостатъчно.

Първите две благородни истини във философско-религиозното учение на будизма засягат именно проблема за страданието: те гласят, че животът е страдание и причината за страданието са желанията. Справедливостта има ясно изразени измерения в изборите на човека. Неговите действия създават „карма“, която е причина за всички форми на неравенства между хората – между „красиви и грозни, силни и слаби, богати и бедни“ [4] и пр. Кармата се натрупва и кармичните тенденции, оформени от личния избор, влияят на живота на човека толкова силно, колкото и генетичните заложи [5]. Казано на ежедневен език, всяко действие има своите последствия. Ако човек избира с мъдрост и мисъл за другите, тогава изборът му води към щастие. Ако изборът му е воден от гняв, алчност и злоба, резултатът е страдание.

Очевидната истина, която е заложена в ученията на будизма, е че животът не е справедлив, а животът е страдание, но такава, което човек сам причинява. Човек изпитва върху себе си последствията от своите избори. Несправедливите неща, които изглежда, че му се случват несправедливо, са естествено следствие на собствените постъпки. Егоизмът, алчността, жестокостта го осъждат на безкраен кръговрат от повторения на егоизъм, алчност и жестокост. Изходът е да се спре страданието като се ограничат желанията и егоизма, а етическият принцип да не се причинява страдание не е характерен само за будизма. Той е универсален принцип в християнството, изказан в думите на Христос „Възлюби ближния си като себе си!“ [6].

Какъв огромен ефект би имала една философия на ограничаване на егото и желанията в контекста на консуматорското общество и капитализма! Бичът на модерното време продължават да бъдат алчността за повече притежания, жестокостта на конкуренцията, безсърдечната експлоатация, липсата на мяра в стремежа към удоволствия, все елементи на живота и съзнание, които не просто движат, а са еманация на съвременната икономика на производство, потребление и забавления.

Етическите принципи на будизма или християнството не подтикват към директни действия за социална промяна, но те определено са здрава основа на всяка реформа за справедливост. Идеята, че усилията, които полага всеки човек, за да намали или спре страданието, чрез поведение на състрадание и мъдрост, е изключително важна. Ако приемем, че човек може съзнателно да спре действията, с които причинява страдание и ограничи егото си, тогава няма да участва в убиване на жени в арабския свят, няма да иска да участва във войни и военни действия, ще спре безпричинното убиване на животни. Принципите да не се причинява страдание, да се ограничават собствените желаниа, да се „обича ближния“ имат огромен потенциал да променят света, в който живеем.

Целта на политическото управление по принцип се разбира като изграждане на модел за по-справедлив социален ред. Ако обаче хората са предимно отдадени на желанията и егоизма си, липсва им разбиране за взаимната връзка между нещата, не ги е грижа какво причиняват с действията и изборите си на другите, тогава няма такъв социален модел, който да гарантира справедливост. Дали ще има мажоритарен или пропорционален вот при избора на политици, социалистическа или капиталистическа икономика, това няма значение, когато самите политици, производителите, които движат икономиката, хората, които биват управлявани, са водени от невежество, жестокост, цинизъм, егоизъм и користни подбуди. Формата трябва да помага на съдържанието. Например, формата на демокрацията не може да направи нищо сама по себе си, ако електоратът е беден, уплашен и необразован.

Затова моят отговор на въпроса дали е възможен един по-справедлив свят е: да, възможен е, но не само като се търсят идеални форми и модели на справедливия ред, които Народно-то събрание да гласува и след това да се приложат без разбиране, да се корумпират, деформират и опровергават. Справедливият свят ще бъде възможен там, където хората, бизнесът, управ-

лението са образовани и израснали достатъчно за философски и етически идеи. Както е било винаги, така и днес философското мислене има огромен потенциал да направи възможен един по-справедлив свят, но това е преди всичко личен избор, който социално-политическото устройство може само да подкрепи.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И БЕЛЕЖКИ

- [2] United Nations website. Sustainable development goals. За повече информация виж:
<http://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>.
- [3] World Happiness Report, 2016. Свалено от:
http://worldhappiness.report/wp-content/uploads/sites/2/2016/03/HR-V1_web.pdf на 27.12.2016 г.
- [4] The Sutra of Causes and Effects of Actions, The Buddha. Свалено от
<http://www.lamayeshe.com/article/sutra-causes-and-effects-actions> на 27.12.2016 г.
- [5] Sayadaw, ven. Mahasi, Buddhist Dharma Education Association and Buddha Net. The Theory of Karma. Свалено от <http://www.buddhanet.net/e-learning/karma.htm> на 27.12.2016 г.
- [6] Евангелие от Матей (22, 39). Свалено от:
<http://www.pravoslavieto.com/bible/nz/mat.htm#22> на 27.12.2016 г.

ДИГИТАЛНИ НЕРАВЕНСТВА И СПРАВЕДЛИВОСТ

Христо Проданов¹

Понятията за равенство и справедливост винаги са били тясно обвързани помежду си, като едното по един или друг начин е обуславяло, или е било обуславяно от другото. В класическите либерални и неолиберални икономически и политически концепции се застъпва разбирането, че социалните неравенства (това едни да имат, а други да нямат) са нещо естествено и справедливо, защото са обусловени от различните качества и усилия на хората. Според социалибералните, социалконсервативните, социалдемократическите идеологии пазарът сам по себе си не може да създаде социална справедливост и е нужна намесата на държавата, която да преразпределя ресурси така, че да се даде реална възможност всеки да получи образование, квалификация и здравеопазване, за да може да прояви своите способности.

Днес, с навлизането в епохата на четвъртата индустриална революция и в ерата на дигиталните технологии, тези традиционни виждания за равенството и справедливостта се сблъскват с нови форми на неравенство и несправедливост. Една от тях е *дигиталното неравенство*, разбрано като неравенство в достъпа и уменията за боравене с дигитални технологии. То има системни следствия за останалите неравенства и в условията на неолиберален капитализъм засилва различните видове дистрибутивна и ретрибутивна несправедливост.

¹ Асистент, д-р по политология, УНСС, h_prodan@abv.bg

1. Дистрибутивна дигитална справедливост

Дигиталната дистрибутивна справедливост е свързана с *разпределението* на различни блага, с възприятията и интерпретацията на това разпределение. Тя се определя от няколко фактора.

1.1. Неравенство в достъпа и подготовката да се ползват дигитални технологии. Дигиталното неравенство в достъпа е обусловено от множество фактори, които имат главно социалноикономически измерения. Първо, това е *степената на образованост* на населението, която повишава способността да се бори свободно с дигитални технологии, повишава квалификацията на работната ръка и конкурентноспособността. Второ, те имат *геоикономически характер* – свързани са със степента на развитие на различните страни и създадената от тях информационна и технологична инфраструктура. Степента на внедряване на дигитални технологии в едни страни и региони е значително по-ниска, отколкото в други, като тенденцията е на разширяване на дистанцията на дигиталното разделение от центъра към периферията на световната система и много по-високи сравнителни икономически предимства за развития спрямо развиващия се свят. Дори и днес над 4 млрд. души, което е 55% от световното население, нямат достъп до интернет, а това е сериозна предпоставка за разширяване на неравенствата в глобален план [1]. Трето, *геополитически фактори*, свързани със свободата на достъп до дигитални технологии днес, когато понятието за дигитален суверенитет става все по-актуално. Една достатъчно умела хакерска атака би могла да предизвика сериозни политико-икономически и дори глобални промени, в рамките на които се осъществяват нашумелите напоследък „хибридни“, „дигитални“, „информационни“ и пр. войни. Четвърто, *корпоративни фактори*, които се определят най-вече от способността на корпорациите да влияят върху достъпа до информационни и технологични ресурси или да ги използват с цел извличане на

определени икономически ползи. Пето, *демографски фактори* – възраст, пол, етнос и религия, определящи количествените и качествените характеристики на боравещите с информационни технологии. Шесто, *политически фактори*, свързани с това доколко държавите с провежданата от тях политика на дигитализация предизвикват увеличаване или намаляване на дигиталните и социалните неравенства.

В контекста на дигиталното и технологично неравенство това се разглежда наболелият социално-икономически и геополитически конфликт на нашето време, свързан с огромните вълни емигранти, заливащи Европа и Америка. Те са не само бежанци от война, а най-вече икономически емигранти, продукт на прехода от характерните за третата индустриална революция производителни сили и производствени отношения към тези на четвъртата индустриална революция, на дигитализацията, роботизацията и автоматизацията на всичко около нас. С навлизането в нея и ускорената автоматизация на индустриалното производство намалява потребността от неквалифицирана работна ръка и възниква тенденция към постепенно изтегляне на големите корпорации от държавите от периферията на световната икономика. Там остава огромно количество неквалифицирана и нискообразована работна ръка, превръщаща се в потенциален и вече реален поток от икономически емигранти. Тя се насочва към държави, които са автоматизирали трудоемките си индустриални производства, търсят все по-квалифицирана работна ръка в разширяващия се сектор на услугите, дигиталните и информационните технологии. Квалификацията на работната ръка, а не трудоемкостта става факторът, определящ стойността и цената на труда в един свят, в който все повече професии и дейности са свързани с дигитализация, но липсва достатъчно дигитално образована и със съответно развитие на дигитални способности работна сила. Разминаването между търсене и предлагане на работна сила се превръща в засилващ се фактор за социално-икономическо неравенство. Традиционните квалификации ос-

таряват бързо, професиите постоянно се променят, гъвкавостта на трудовия пазар става водеща, ножицата между квалифициран и неквалифициран труд се разтваря, разликите в заплащането на труда придобиват значими размери, способността за продължаваща през целия живот квалификация и преквалификация се превръща в основен фактор за успех. Всичко това води до усилване на тенденциите и стратегиите на „брейн-дрейн“, при който развитият капиталистически център привлича и малкото квалифицирани кадри от развиващия се свят. Може да се очаква, че резултатът ще бъде допълнително разширяване на дистанцията между центъра и периферията на световната система. Което се предполага, че ще се превръща във фактор за усилване на настоящи и избухване на нови социално-икономически и геополитически конфликти, разделения и противоречия. Като вълната от икономически емигранти, ръстът на световния тероризъм и кризата на доминиращата неолиберална политикономическа система са само предупреждения за това каква може да бъде цената на неравенството.

Периферни държави като нашата са поставени в особено незавидна позиция. Според Евростат например в сферата на информационните технологии у нас през 2015 г. работят близо 70 000 човека, което е едва 2,3% от общата трудова заетост, а средното за Евросъюза 3,5%. Средното заплащане варира от 700-800 евро за млад специалист до 1500-2000 евро за средна мениджърска позиция. Недостигът на специалисти със съответната образование у нас води до това, че заплатата на един ръководител на ИТсектор може да стигне 10 000 лева, докато минималната заплата е 460 лева, т.е. разликата в заплащането е повече от 20 пъти. По данни на „Менпауър груп България“ над 62% от работодателите изпитват сериозни затруднения в намирането на подходящи кандидати за свободните работни места. В САЩ около 60% от работната сила е включена в различни форми на гъвкава заетост, в Европа 30%, докато в България под 8%. Очертава се през 2020 г. всеки четвърти на пазара на труда да

бъде от малцинствените групи, а на един работещ да се падат приблизително по двама пенсионери. Днес в България има над 700 000 лица в трудоспособна възраст, които са без средно образование, рано отпаднали от училище и неграмотни. Безработицата не е толкова икономическа, колкото структурна, се твърди в анализ на Световната банка. Поколения и социални групи са забравили какво е работа и са се превърнали в „абонати на държавата“. Само 20% от регистрираните в бюрата по труда са нагласа да започнат работа. Останалите очакват социални помощи и не търсят заетост, защото ще загубят очакваното подпомагане. Така около 30 000 работни места, включително и в райони с висока безработица, остават незаети. Към това трябва да прибавим и над 150 хил. неработещи и неучещи млади хора, чиято перспектива се стеснява с всеки изминал ден [2]. Данните недвусмислено сочат, че днешната криза на пазара на труда е на път да се превърне в катастрофа, да доведе до оттегляне на инвеститори, допълнителен демографски колапс, да превърне България в обслужваща страна, икономическа пустиня и световно гето. Липсата на дългосрочно планиране и инвестиции, емиграцията на малкото квалифицирани кадри към страни с по-добро заплащане, хвърлянето на милиарди в сектори с нулева или отрицателна възвръщаемост, липсата на последователни перспективи и приоритети в държавната политика, нулевата обвързаност между образованието и изискванията на пазара на труда, ниската квалификация на работната сила у нас усилват и мултиплицират значително негативните ефекти от задаващото се ново глобално разделение на труда, в което ние за пореден път ще се окажем икономически лузъри.

1.2. Неравенства и несправедливост в дигиталните общности. Те са свързани с уменията да се комуникира, да се привлича внимание, да се създава популярност, да се разпространяват слухове и компромати. Тук справедливостта се разбира като значимост за другите, свързана с броя на приятелите, лайкванията, оценките, които човек получава във виртуалната общ-

ност. Едни могат да боравят по-добре от други с технологиите, което им дава много по-големи предимства. А мащабите на усещането за информационна претовареност в индивидуалната и колективната психика нарастват. Получава се парадокс – колкото повече са хората, участващи в онлайн комуникацията, толкова по-малко време има всеки да чуе другите. Проблемът с ориентацията в този океан от информация става все по-голям. Стремежът да бъдеш забелязан, да имаш повече лайкове, приятели, социални мрежи, чатове и пр. все по-значимо се увеличава. По-пулярни стават понятия като *икономика* и *политика на вниманието*, свързани с това как да станеш видим, важен и значим в един нов и огромен свят на небивала конкуренция за завоюване на внимание.

Няколко фактора оказват влияние върху подбора и ориентацията на обикновения човек в тази сложна информационна среда: *конвергенцията между старите и новите медии*, предполагаща завоюване на повече внимание в интернет от онези, които преди са получавали повече внимание в рамките на традиционните медии; т. нар. *когнитивен дисонанс*, свързан с ориентацията на хората към информационни източници, потвърждаващи техните собствени нагласи, ценности, интереси и пренебрегване на всичко, което влиза в противоречие с тях, води до увеличаване на социалните разделения и конфликти; *хипертекстуалната обвързаност* на определена информация и нейната поднесеност в контекста на допълнителни обяснения, което нерядко подвежда, заблуждава и манипулира; *конфликтният потенциал*, свързан със склонността на хората да се ориентират към информация и факти, разделящи света на „добри“ и „лоши“, с хейтърството и троленето, превръщащи се във фактор за избуяване на всякакви нацистки, ксенофобски, терористични, ислямистки и крайни по своята същност сайтове, групи и идеологии, смятани доскоро за маргинални, но завоюващи все по-голямо внимание чрез съвременните информационни инструменти, усилващи стари и създаващи нови разделителни

линии и неравенства, превръщащи се в мощен фактор за много от социалните конфликти, които наблюдаваме днес; *скоростта на реакцията в интернет и нейната краткост* – не големите наративи днес са важни за завоюване на внимание в мрежата, там процъфтяват кратките и ударни форми на изразяване, фаворизирани от огромната част от участниците; *манипулацията* в интернет през последните години бележи огромен ръст, интернет тролове, ботове (умни програми, имитиращи човешкото поведение), „хибридни“ и „информационни“ войни, скандални и непроверени информации, откровени лъжи шестват из информационната среда, очерняйки едни и избелвайки образа на други, създавайки усещания за нередност, нестабилност, конфликтност и кризи; *отговорността* в интернет е дефицит – понякога дори иначе характеризиращите се с всякакви етично-професионални стандарти и законови регулации традиционни медии често преминават чертата; *видимостта*, свързана с парадоксалната ситуация, при която в обитаваното от милиарди хора интернет пространство човек трудно може да привлече внимание към себе си, докато в същото време е напълно видим за околните. В интернет човек може да говори с милиони, но да бъде чут само в една микро-група. Това е фактор, често влияещ върху публичния образ на човека, превръщайки го в обект на всякакъв тип виртуални и неvirtуални политически и икономически атаки микромаркетинг, свързан е дори с това, че „Фейсбук“ профилът често пъти е много по-силен аргумент при наемане на работа, отколкото личните качества на човека.

Така неравенствата в социалните общности пораждат противоречия на две равнища. *На индивидуално равнище* наблюдаваме процеси на социално отчуждение, маргинализация, декласация, конфронтация, саморадикализация. В романтичните дни на интернет и социалните мрежи се смяташе, че тяхната интерактивна комуникация ще сближи хората и ще ограничи конфликтите, че ще бъде инструмент за самоорганизация на масите в борбата им срещу несправедливостите в обществото. На

практика наблюдаваме точно обратното. Фрагментацията и хоризонталният характер на мрежата в повечето случаи създават хиляди и милиони групи и групички на отчуждени и противостоещи си индивиди. На *общностно равнище* виждаме безпрецедентно увеличаване на разделителните линии както вътре в отделните общности, така и между тях, наблюдаваме появата и избуяването на всякакви нови групи, каузи и организации, редовно влизащи в конфликти и отказващи дори да говорят помежду си. Виждаме ръст на световния тероризъм и многолюдния мигрантски поток, които се осъществяват посредством именно такъв тип групи, сайтове и мрежи. Първоначалният ентусиазъм, с който беше посрещната интернет интерактивността в условия на „обожествяване“ на свободата на словото и информацията, все повече започва да угасва. Често на мястото на гражданските движения, които на теория интернет би следвало да овластява, се появяват всякакви терористични групи, ксенофобски и нацистки организации, маргинални и спонсорирани отвън фондации, които разрушават демократичния и правов ред, а днес вече са разглеждани като основни заплахи за световния мир.

1.3. Дигиталната сигурност и дигиталните разделения и неравенства. Този тип неравенства се определят от няколко фактора.

Първият фактор е дигиталният бизнес. Той увеличава неравенствата поне на три равнища:

Първото равнище е свързано със *собствеността върху програмните продукти*. Днес основната част от информационните технологии са собственост на няколко свръхголеми компании като „Apple“, „Google“, „Facebook“, „Microsoft“ и т.н. Всяка от тях създава нови, взаимосвързани и взаимозависими интернет устройства и приложения, които не дават възможност за използване на подобни устройства, произведени от други компании. По този начин те формират не лоялни, а насилствено ползващи услугите им клиенти, които, веднъж закупили някакъв продукт

от тези компании, се оказват принудени да закупуват всички останали техни производства, осигуряващи обновяването и функционирането на цялата система от продукти. Компаниите имат пълен достъп до собствените си сайтове и винаги могат да премахнат нещо, само защото не им харесва. Те нямат почти никакви задължения към потребителите и с информацията, която достига до тях, винаги може да се злоупотребява. При това не само от самите компании, но и от държавата, на която съответната информация се предоставя при поискване. Компаниите все по-често залагат на нелоялни практики, търговия и злоупотреба с лични данни, спамове, изготвят анализи на посещения на сайтове, предпочитания, нагласи, все повече навлизат в личната сфера на интернет потребителите с цел извличане на печалба.

Второто равнище е продукт на споменатото вече разминаване между *търсенето и предлагането на работна ръка*. То е свързано с непрекъснато променящите се и нарастващи изисквания към определен тип квалификационни характеристики на пазара на труда, особено в държавите от капиталистическия център, създаващи своеобразен дуалистичен пазар на труда със заплащане, което може да се различава стотици, дори хиляди пъти. В резултат на това се формира устойчива класа на прекариата от нископлатени, временни, с висока степен на несигурност работни места. Ускорено отмират едни и се появяват други професии и видове бизнес. Във възход са „икономиката на споделянето“, „интернет на нещата“, 3D принтерите, които вече са способни да възпроизвеждат почти всичко и това радикално ще промени през следващото десетилетие световната икономическа и социална структура.

Третото равнище е това на *дигиталната олигархия* – собствениците на дигитални технологии са между най-богатите хора в света. Някои изследователи дори говорят за формирането на „нетокрация“, която определят като неформална група от притежатели на информационни ресурси, дирижиращи немалка част от световните процеси.

Вторият фактор за дигиталните неравенства е **дигиталният суверенитет**. Той е свързан със стремежа за държавен контрол върху мрежата в един свят на свободни комуникации и култ към свободата на медиите, в който обаче една „правилно“ прицелена хакерска атака е способна да предизвика по-големи поражения от ядрен взрив. Същевременно борбата за идеологическа хегемония от една или друга световна сила и същевременно опитите за ограничаване на външните влияния и засилване на контрола върху дигиталното пространство стават все по-ожесточени.

Най-общо можем да идентифицираме два типа опити за налагане на такъв контрол, като те се определят най-вече от доминиращата политико-икономическа сила:

Първо, упражняване на *пълен дигитален суверенитет*. Наблюдава се в страни като Северна Корея, в които се упражнява пълен суверенитет върху информационното пространство, изцяло ограничено и контролирано от правителствените служби, където има една компютърна мрежа „Кванмьон“ почти напълно откъсната от света. Резултатът е, че отвън не могат да въздействат върху твоето население, което означава също допълнителна самоизолация от останалия свят и от възможностите, които той създава.

Второ, налагане на *система на относителен дигитален суверенитет*. Това означава висока степен на свързаност в мрежата, но с известни ограничения върху съдържанието. Той се реализира в два варианта. Към първия се отнасят държавите с относително твърд дигитален суверенитет от типа на Китай, където контролът от страна на правителството върху мрежата е силно застъпен, но заедно с това достъпът до почти всякаква информация е висок и се правят огромни инвестиции в информационната свързаност, внедряват се китайски версии на „Гугъл“ и „Фейсбук“. Правителството прие амбициозен план, наречен „интернет плюс“, предназначен да насърчава употребата на мрежата и новите технологии, за да се модернизира промишле-

ният сектор и Китай е не само страната с най-голямо реално, но и с най-голямо дигитално население в света. През 2016 г. потребителите на интернет в Китай са над 721 млн. души, като голямата част от тях сърфират редовно през мобилните си телефони [3]. Към втория се числят държавите с относително мек дигитален суверенитет – от ЕС, САЩ и Русия, които макар и формално да не ограничават достъпа на информация в мрежата, често осъществяват подобни намеси, в това число в рамките на т. нар. „информационни“, „пропагандни“, „хибридни“ и пр. войни.

В историята държавите винаги са се опитвали да запазят идеологически суверенитет с цел легитимиране на управляващата класа. Днес, с развитието на новите информационни технологии, все по-важен става „дигиталният суверенитет“. В тези условия държавите една по една се отказват от онези права и свободи, които доскоро бяха поставени на върха на либерално-ценностната пирамида. Те все повече се разделят помежду си, а основните битки между тях не се водят с танкове и бомби. Те се осъществяват в информационното пространство, чрез което се формират определени светогледни нагласи. Днес една държава може да бъде превзета от друга само чрез идеологическа легитимация на определена линия пред нейното население и подчиняване чрез различни способности на политическия и псевдогражданския елит, превръщащ се в компрадурска сила, работеща за чужди държави или корпорации.

Третият фактор за неравенствата, свързани със сигурността е **дигиталната престъпност**. С развитието на информационните технологии и разширяването на интернет пространството все по-голяма роля започва да играе дигиталната престъпност, която засяга милиони хора на планетата, и на която пригодените към физическия свят държавни закони все не успяват да се променят. Тя може да приема различни форми – „дигитален тероризъм“, „дигитални измами“, „дигитална порнография“, „дигитални кражби“, „нелегална дигитална търговия“ и пр.. Причините за нея са огромното количество лични данни в мрежата и улесне-

ният достъп до тях, нейната интерактивност и възможност за създаване на всякакви сайтове и групи, за осъществяване на всякакъв тип комуникация, което улеснява изключително много горепосочените практики. Днес никой не може да бъде сигурен дали няма да скимират (копират данните от картата и да откраднат пин кода му) дебитната му карта, да хакнат банковата му сметка, дали ще получи точно продукта, който пазарува в мрежата, дали публикуваното от него не се използва срещу него. Популярни напоследък станаха дори устройства за заглушаване на звука и камерата на компютъра срещу хакерски атаки, позволяващи проникване в персоналния компютър и чрез него в цялото ежедневие на човека.

2. Дигитална ретрибутивна справедливост

Дигиталната ретрибутивна справедливост е свързана най-вече с *възмездие*то, което се получава за дадено поведение в дигиталното пространство. Като цяло могат да бъдат разграничени няколко такива типа справедливост.

2.1. Съдебната система и наказанията свързани с нея по принцип играят основна роля в това отношение. Промените са най-общо в две посоки.

Първо. Разширяването на дигиталната престъпност води до това, че съдебната система все повече се дигитализира при разследванията и събирането на доказателства, при използването на електронни гривни за следене, на дигитални архиви и съдилища, всякакви информационни източници и технологии за събиране на информация, програми, които калкулират изхода от делата и, може би, един ден ще заменят адвокати, прокурори и съдии. Увеличават се случаите на нерегламентирано и често незаконно следене, което с новите технологии се осъществява много по-лесно. При това не само от държавите, а от всякакви частни субекти. В това число и от престъпни групи. През дигита-

лизираните технологии разследващите органи винаги биха могли да видят кой в кой сайт е влизал и колко пъти, каква точно информация е разглеждал, с кого е общувал, какво е публикувал, къде се е чекирал с електронната си карта за транспорта, от кой банкомат е теглил пари, кога си е отворил хладилника, всеки човек във всеки един момент може да бъде проследен чрез мобилния му телефон или чрез някое друго дигитално устройство. Всичко това рязко засилва контрола на държавата и съдебните институции върху отделния човек, ограничавайки в същото време неговата свобода. Затова все по-често се дискутира въпросът къде могат да бъдат открити справедливите граници между свободата и сигурността. Интересен в този контекст е създаденият от екип учени в Англия изкуствен интелект, който успява да предвиди присъдите по 79% от общо 584 дела в Европейския съд за правата на човека, замествайки и размивайки границите между човека и машината [4].

Второ. Чрез дигиталните технологии се разширяват прозрачността и отчетността при разпределение на делата, по отношение мотивите за определени решения, достъпа до юридическа помощ, до съдебните институции и пр.. Заедно с това все по-широка гласност получават случаи на нарушения от страна на органите на съдебната власт – неоправдани присъди, забавяне на дела, придаване на публичност на случаи на корупция, политическа употреба на съдебната власт. Това има двоен ефект. В ранните дни на дигиталната мания се предполага, че подобряването на публичността и отчетността на органите на съдебната власт ще съдейства за повишаване на доверието към нея и нейната способност да бъде източник на справедливост. Вместо това, често се наблюдава обратната тенденция на все по-редовно оспорване на съдебни решения от страна на публиката, на все по-чести скандали, обществен натиск за промени на определени решения. Справедливостта все повече се оказва продукт не само на съда и закона, но и на публичен натиск.

2.2. Социалните мрежи и репутацията. Става дума за

справедливостта на оценките, които получаваме от останалите, за нашия престиж, популярност, значимост. Тя все повече е свързана с това как социалните мрежи реагират на едни или други действия на човек, особено ако е популярен, и доколко справедлива е тази реакция. По начало възходът и падението на партии, личности и идеологии са тясно свързани с комуникационните технологии. Преди появата на интернет и социалните мрежи доминиращи са средствата за информация от типа „един с много“, което благоприятства централизацията, поставя публичните елити в центъра на прожекторите. Това определя начина, по който те се държат. Радиото, вестникът и телевизията правят лидерите да изглеждат огромни, силни, значими. Публичната личност се възприема като стояща там „горе“, на пиедестала, на който го поставят медии, циркулиращи на принципа „един към много“.

Дигитализацията и появата на новите форми на интерактивни комуникации, в които се включват милиони хора, водят до радикални промени в поведението и формите на общуване на публичните личности с аудиторията. Те вървят най-общо в две посоки.

Първо. Ръст и иновации в инструментите за компрометиране. В ерата на дигиталните технологии никой не може да остане скрит. В първите дни, когато тази ера все още прохожда, широко е застъпено мнението, че тя ще доведе до повече откритост, публичност и отчетност на обществените дейци и личности. Но днес на преден план изниква точно обратна тенденция – всеки може да бъде очернен и компрометиран. При това анонимно, без да се носи отговорност, без каквито и да било етични, професионални или законови стандарти, с флашки, анонимни публикации, слухове, карикатури, лъжи, подвеждащи публикации, изваждане на факти от личната сфера на човека. Тези практики се развиват с огромна скорост. Интернет и социалните мрежи се превръщат в мощни инструменти за изграждане и сиване на репутация. Това се осъществява чрез най-различни инструменти.

Исклучително ефикасен инструмент са интелигентните програми и ботовете, които, имитирайки човешко поведение, могат за кратко време да променят обществените нагласи към дадена личност. Друг не по-малко ефикасен инструмент са троловете и хейтърите, които масово населяват интернет именно с цел компрометиране на личности, идеи или каузи. Трети е свързан с анонимното публикуване на компрометираща и невярна информация, очернящи определени личности. Стигна се дори до там известни личности като Сорос, Юнкер, Мартин Шулц и пр. да бъдат описвани като извънземен вид рептилии, включени в някакъв вселенски заговор с участието на извънземни цивилизации.

Второ. Промени в публичното поведение и възприятията на аудиторията. Известно е прозрението на Маршал Маклюън, че „средството е съобщението”, т.е., че в основата на възприемането на дадена информация стои не самата информация, а информационното средство, което я предава. По един начин се възприема информацията от вестника, от радиото, от телевизията и от днешните интерактивни, технологии, моментално разпространяващи всякаква информация, правейки я достъпна навсякъде по света, след което тя започва моментално да бъде коментирана, публикувана, споделяна. Бързината на реакцията придобива все по-голяма важност в дигиталния свят на заличени времево-пространствени връзки. Разширяват се стратегиите и формите на P.R. дейност, черна и бяла пропаганда. Публичните личности вече активно използват социалните мрежи за пропаганда и послания, създават се всякакви сайтове и блогове, процъфтяват най-различни форми на микро-маркетинг, а социалните мрежи се превръщат в основно пространство за послания и комуникация с аудиторията.

Неравенството и несправедливостта са две понятия, които още от зараждането на човешката цивилизация вървят ръка за ръка. Несправедливостта поражда неравенства, а неравенствата водят до несправедливост. Това поставя и вечния човешки въп-

рос за онези нива на социално равенство и справедливост, които са необходими, за да може да съществува която и да било политико-икономическа организация на обществото. Всяка технологична революция води до промяна на стари и поява на нови неравенства, често предизвикващи цялостна промяна в системата, включително на основните социални класи и характера на отношенията помежду им. Доиндустриалният манифактурен капитализъм е свързан с противоречия между буржоазия и феодална аристокрация, водещи до буржоазните революции. По време на първата индустриална революция се наблюдават противоречия между капиталисти и работници, което бива отразено теоретично от Маркс и марксизма с очакването, че ръста на неравенството и несправедливостта в разпределението на богатата ще доведе до антикапиталистически революции. По време на втората индустриална революция неравенствата и несправедливостта в развитите западни държави стават фактор за национализъм, фашизъм и две световни войни, след което противоречията се смекчават благодарение на кейнсианската регулация на икономиките в развитите страни. По време на третата сме свидетели на засилващо се противопоставяне между политико-икономическите системи на неолиберализирания се капитализъм и съветския социализъм, довело до разпад на съветския социализъм и необичаен възход и излизане от бедността на близо един милиард души при „социализма с китайски цветове“. Днес, с навлизането в епохата на четвъртата индустриална революция на роботизацията, изкуствения интелект, 3D принтирането и дигиталните технологии, които вече са част от света на милиарди потребители, ставаме свидетели на появата на нови неравенства, водещи до нови социално-икономически и геополитически несправедливости и конфликти. Това е и една от основните причини за тенденцията на разпад на досегашния еднополярен и неолиберален глобализиран свят, за ръста на тероризма, бежанските вълни, оградите, противоречията и конфликтите.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Internet for all. A Framework for Accelerating Internet Access and Adoption, Geneva: World Economic Forum, 2016, p. 7
2. **Томов, Т.** Мит или реалност е квалифицираният българин. В-к *Труд*, 04.11.2016
3. Internet users by country (2016), In: < <http://www.internetlivestats.com/internet-users-by-country/>>, 06.12.2016
4. **Shead, S.** „This 'AI judge' is predicting the results of human rights cases”. In: *Business Insider*, <https://www.weforum.org/agenda/2016/10/this-ai-judge-is-predicting-the-results-of-human-rights-cases?utm_content=buffer30b22&utm_medium=social&utm_source=facebook.com&utm_campaign=buffer>, 26 October 2016.

СПРАВЕДЛИВА ЕВРОПА НА НЯКОЛКО СКОРОСТИ

Ивайла Стоева¹

Справедливостта е основна ценност на развитието на европейския икономически и политически проект. Още на 14.12.1973 г., в Декларацията относно европейската идентичност в Копенхаген, се прави опит да се изведат основополагащите ценности върху, които се гради съюза, а именно: *представителна демокрация, правова държава, социална справедливост, закрила на основните права и свободи на гражданите, зачитане на културното многообразие в Европа* [1]. Двадесет години по-късно Жак Делор заявява, че *„Изграждането на Европа не е самоцел, а исторически инструмент, целящ постигането на нашите вечни идеали: мир, свобода, справедливост, солидарност“*[2].

Принципът на справедливостта е закрепен и в Лисабонския договор. В чл. 1а е записано, че *„Съюзът се основава на ценностите на зачитане на човешкото достойнство, на свободата, демокрацията, равенството, правовата държава, както и на зачитането на правата на човека, включително правата на лицата, които принадлежат към малцинства. Тези ценности са общи за държавите-членки в общество, чиито характеристики са плурализмът, недискриминацията, толерантността, справедливостта, солидарността и равенството между жените и мъжете“*. В допълнение, в чл. 3, § 3, е записано още, че съюзът се бори *„срещу социалното изключване и дискриминацията и насърчава социалната справедливост и закрила, равенството между мъжете и жените,*

¹ Доктор по политология, асистент в УНСС,

солидарността между поколенията и защитата на правата на детето” [3].

В противовес на нормативно разписаната справедливост в ЕС, системната криза в Европа постави на изпитания основополагащите ценности на съюза: солидарността, справедливостта и равенството. Изправено пред множество кризи и опасности – мигрантска криза, криза на демократична легитимност, криза на политическо лидерство, икономическа стагнация, високо социално напрежение, опасност от терористични атаки, бъдещето на ЕС зависи от способността му да се противопостави на вътрешните и външните заплахи, да обезпечи икономически ръст и социална справедливост в хетерегенната си структура в контекста на нарастващата икономическа и социална дестабилизация в глобален план. Опитвайки стандартни и търсейки нови нестандартни подходи за излизане от ситуацията „Европа на кръстопът”, все по-често Европа се обръща към идеята за развитие на няколко скорости. Това провокира много въпроси, на два от които ще се опитаме да дадем отговор в настоящия доклад. *Първият* е, възможно ли е постигане на справедливост, когато ЕС се развива на няколко скорости? *Вторият* е, възможна ли е социална справедливост в рамките на ЕС, когато днес съюзът е изправен пред сериозни социални и икономически дисбаланси?

Убедено твърдим, че справедлива Европа на няколко скорости е трудно осъществим проект. Независимо, че основен лозунг на ЕС остава „Обединени в различието”, факт е, че Европа на няколко скорости е вече реалност. Диференциацията между отделните държави може да бъде разкрита в различни форми – тя се свързва с различни допълнителни споразумения и договorenости, с икономически различия между отделните страни, с различни модели на икономически растеж и конкурентноспособност, с различни социално-икономически модели и пр.

В търсене на решение на проблема с растящата хетерогенност в рамките на ЕС, значителна част от еврооптимистите предлагат засиленото сътрудничество като един възможен отговор

срещу нарушаването на солидарността и социалната справедливост в ЕС. Споделяното от тях мнение, че постепенната диференцирана интеграция, схващана като необходимо временно отстъпление от еднообразието, не е негативно явление, тя не само не е опасна, а благодарение на нея е бил и продължава да се реализира на практика напредъкът в интеграционния процес, търпи критика. Според проф. Васил Проданов, макар и позитивен в краткосрочен план, в по-дългосрочен различните скорости, с които се развива Европа може да доведат до допълнително засилване на разделенията в съюза, които в средносрочен и дългосрочен план биха били дестабилизиращи за него [4]. Основният въпрос е докъде може да стигне асиметрията, така че да се запази крехкото равновесие между хетерогенността и крайната цел – единен съюз [5].

Европа на различните скорости може да бъде проследена и визуално, например, в Таблица № 1, от която става ясно, че членството в ЕС е съпътствано с допълнителна вътрешна диференциация.

Таблица 1.

Членство в ЕС, еврозоната и Шенген

Държава членка	Еврозона	Шенген
Австрия	X	X
Белгия	X	X
България		
Хърватска		
Кипър	X	
Чехия		X
Дания		X
Естония	X	X
Финландия	X	X
Франция	X	X
Германия	X	X

Държава членка	Евროзона	Шенген
Гърция	X	X
Унгария		X
Ирландия	X	
Италия	X	X
Латвия	X	X
Литва	X	X
Люксембург	X	X
Малта	X	X
Нидерландия	X	X
Полша		X
Португалия	X	X
Румъния		
Словакия	X	X
Словения	X	X
Испания	X	X
Швеция		X
Великобритания		

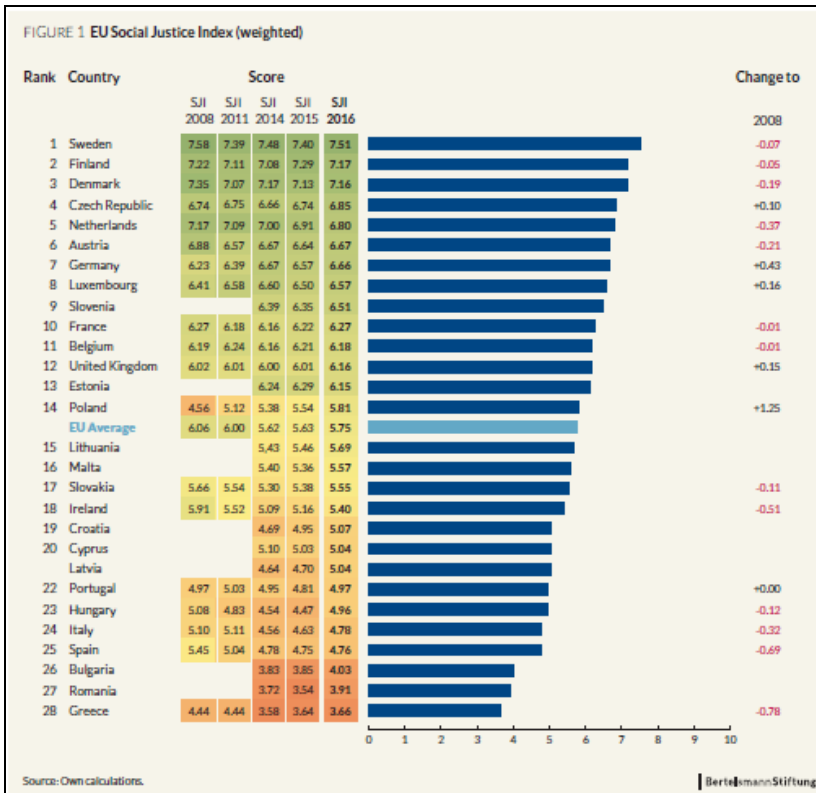
Системната криза в Европа провокира допълнително интензифициране на подхода на диференцираната интеграция. Например, оформят се различни групи – държавите, които са част от еврозоната, държави, които са поели договорния ангажимент да бъдат в еврозоната, и страни, които не желаят да се присъединят и в бъдеще [6]. В допълнение към тези разделителни линии, в Европа могат да бъдат посочени и редица други подобни, като: 23 държави подкрепят Пакта Евро плюс, европейското законодателство за разводите се приема само от 14 държави, а фискалният пакт и европейският патент са подкрепени от 25 държави и пр.

Освен посочените договорни диференциации в ЕС, дефицитът на силен политически център, който би бил способен да провежда последователна, устойчива (спрямо конюнктурата на

интересите на отделните страни) политика, икономическата и социалната криза откритоиха проблема за дълбоките разделителни линии между подходите и интересите на евробюрократите (респ. елитите и държавната бюрокрация) и на обикновените граждани на обединена Европа.

Резултатите от изборите за европейски парламент, както и тези на националните избори в редица европейски държави са показателни за необходима промяна в начина на конструиране на европейския политически проект. Повсеместният евроскептицизъм в ЕС има различни корени в отделните държави членки: за Гърция той се корени в наложените финансови рестрикции от Европа; за Великобритания – страхът от имигрантите и загубата на работни места; за Франция – високите нива на безработица, тероризмът..... Независимо от корените му, обаче, той подкопава възможността в близко бъдеще да говорим за задълбочаване на федералистката тенденция в съюза и за ново разширяване на Изток, а все по-често се прокрадват идеи дори за неговото разпадане. По-нататъшната политическа интеграция би изисквала от гражданите на Европа, *първо*, нова доза европейска солидарност, на каквато много от тях не са готови днес, *и, второ*, социална справедливост, основана на европейски политики, които гарантират, че достъпът до общи блага няма да зависи от финансовите възможности на потребителите, а те ще се предоставят по равен и справедлив начин [7].

В манифеста на Европейския граждански форум от 2014 г. бе обявено, че *„Европейските публични политики трябва да предоставят на всички жители на Европа ефективен достъп до основни права, да преодолеят неравномерното разпределение на власт и богатство в ЕС, и да се борят с бедността, социалното изключване и безработицата, които са най-силните катализатори на популизъм и ксенофобски предложения и действия..... Едно ефективно и здраво демократично общество може да бъде постигнато само чрез включването*

Фигура 1. Индекс на социална справедливост в ЕС

Източник: Schraad-Tischler, D. & Schiller, Ch., *Social Justice in the ES – Index Report 20116*, p. 7, <http://www.bertelsmann-stiftung.de/en/publications/publication/did/social-justice-in-the-eu-index-report-2016/>

на всички граждани в публичния живот. Това е предпоставката, гарантираща, че Европа може да бъде общност с визия за споделено бъдеще, основано на справедливо и по-равно разпределение на богатата, на икономическо, социално и демократично благосъстояние за всички.”[8] Опасенията, че Европа върви по

друг път са факт. Въз основа на данните от „Индекса за социална справедливост“ в ЕС може определено да твърдим, че разделенията в съюза се задълбочават – наблюдаваме големи различия между Севера и Юга – в двете географски части на континента справедливостта е „разпределена“ много неравномерно [9].

От представената графика по-горе става ясно, че несправедливостта в ЕС се увеличава, което поставя на изпитание европейския интеграционен проект. Ако вземем за пример т.нар. „материална депривация“ измерена от Индекса, ще установим, че разликите между Севера и Юга са значителни. Например, в България и Румъния между 40% и 50% от хората страдат от тежки материални лишения, за разлика от Скандинавските държави, където подобно предизвикателство почти не се регистрира.

От представените данни може да заключим, че развитието на ЕС на няколко скорости не само, че не провокира справедливост, а напротив – така желаната и прокламирана европейска социална справедливост се размива в защитата на националните интереси. Приемайки, че основна характеристика на справедливостта е равенството, то с оглед на избирателното включване или изключване от някои общи политики в ЕС, няма как европейското общество да бъде справедливо.... В допълнение социалните и икономически дисбаланси в рамките на ЕС създават предпоставки за увеличаване на несправедливостта. Възможен изход от тази ситуация е преоценка на европейските политики – справедлива Европа е възможна, когато се гради върху равенство, солидарност и демокрация, а не само върху икономически основи.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Declaration on European Identity (Copenhagen, 14 December 1973), http://www.cvce.eu/en/obj/declaration_on_european_identity_copenhagen_14_december_1973-en-02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32.html (Accessed on October 17, 2016)
2. **Delors, J.** [1993] *Noutre Europe dans le village planete entre survie et declin*, Adence Europe, 1851/1993.

3. Консолидиран текст на Договор за Европейски съюз и Консолидиран текст на Договора за функциониране на Европейския съюз, В: Официален вестник на ЕС, С326, година 55, 26 октомври 2012 г., с. 1-200,
<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/ALL/?uri=OJ:C:2012:326:TOC>
(Достъпно на 22.09.2013 г.)
4. **Проданов**, В., *Пет сценария за бъдещето на Европейския съюз*, В-к „Труд“, 11.05.2016 г.,
<http://www.trud.bg/Article.asp?ArticleId=5484856> (Достъпно на 01.06.2016 г.)
5. **Попова**, Ж. [2014] Европейският съюз след Лисабон: има ли бъдеще засиленото сътрудничество, В: *ЕС на кръстопът*, С., с. 36.
6. **Шикова**, Ин., *Европа на една скорост би била Европа без скорост*,
http://www.capital.bg/interaktiv/debati/46_zh_ili_protiv_evropa_na_dve_skorosti/2263426_zh_ili_protiv_evropa_na_dve_skorosti/ (Достъпно на 12.12.2016 г.)
7. Манифест на Европейския граждански форум „Към Европа на равенство, солидарност и демокрация“,
<http://www.europeaninstitute.bg/page.php?c=8&d=470>, (Достъпно на 12.12.2016 г.)
8. Пак там.
9. **Schraad-Tischler**, D. & **Schiller**, Ch., *Social Justice in the ES – Index Report 20116*, p. 5
<http://www.bertelsmann-stiftung.de/en/publications/publication/did/social-justice-in-the-eu-index-report-2016/>

НЕРАВЕНСТВАТА В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ И ЛИПСАТА НА СПРАВЕДЛИВОСТ ПРИ РАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО НА ДОХОДИТЕ

Иван Кръстев¹

В периода на икономическо възстановяване след кризата през 2008 – 2011 г. в Европейския съюз се наблюдава тревожна тенденция на увеличаване на неравенствата. Тази тенденция сама по себе си е поредната индикация, че социално-икономическите процеси в съвременното не са просто част от поредния цикъл на „възход и падение“, съпътстващ функционирането на капиталистическия модел на пазарна икономика. За разлика от предходни периоди на възстановяване, които обичайно водят до повишаване на нивата на заетост, както и на доходите в повечето или практически във всички доходни групи, през последните години има белези на диференциране на ползите от икономическия ръст, като най-печеливши са лицата със средно-високи и високи доходи, а реално губещи са групите, които остават на дъното на социалната стълбица. За последните кризата не само не е отминала, а и се задълбочава, тъй като продължаващата стагнация на доходите е съпътствана от инфлация на потребителските цени, която, макар и умерена в момента, оказва несъразмерно по-голям негативен ефект именно върху хората с ниски доходи.

Така описаната ситуация задълбочава разслоенията в обществото и създава у потърпевшите чувство за липсата на справедливост. Тези, които в най-голяма степен бяха засегнати от кризата, най-вече чрез загубата на милиони работни места за

¹ Бивш зам.-министър на образованието (2013-2014 г.), сътрудник на евродепутата Георги Пирински.

лица без и с ниска квалификация, в крайна сметка продължават да понасят ударите от нея, тъй като в променящата се стопанска структура, а и в резултат на все по-голямото навлизане на технологиите във всички сектори, се оказват трайно изключени от икономиката и пазара на труда. Трайното изключване води на свой ред до маргинализация, радикализация и търсене на нови форми на обществено участие и политическо представителство, най-често в някоя от двете крайности на политическия спектър.

Европейската статистическа служба (Евростат) измерва неравенствата в ЕС и неговите държави-членки чрез два основни индикатора – коефициента на Джини (измерва неравенството по скала от 0 до 100, като нулата е минималното теоретично възможно неравенство, а 100 е максимално възможното на теория неравенство) и неравенствата в доходите на база сравнението между 20% с най-високи и 20% с най-ниски доходи. И по двата показателя през последните десет години има устойчив ръст, който индикира задълбочаване на неравенствата. За периода 2005 – 2015 г. коефициентът на Джини за целия ЕС нараства умерено от 30,6 до 31. Но представянето на обща статистика всъщност скрива задълбочаването на пропастта между бедни и богати. Докато неравенствата в по-развитите и с много по-голямо население държави в ЕС растат по-бавно, то с най-бедните тези процеси са много отчетливи. Показателен пример за това е България, в която за същия период коефициентът на Джини е скочил от 31,2 до цели 37 пункта. По данни на Евростат за 2015 г. от държавите-членки на ЕС само в Румъния и Литва са измерени по-високи равнища на неравенствата чрез коефициента на Джини отколкото в България. Притеснително е, че след началото на демократичните промени има трайна тенденция за задълбочаване на неравенствата в България. Ако през 1989 г. по данни на Световната банка стойността на коефициента на Джини е 23,4, то през 2006 г. достига 31,2 и продължава да расте до регистрираните през миналата година рекордни стойности.

Показателно е, че към 2013 г. в света единствено Норвегия има по-нисък коефициент на Джини от регистрирания в България през 1989 г. Стойности на коефициента на Джини, много по-ниски от 30, например в диапазона 25-28 или дори още по-ниски, са характерни за някои от богатите страни в Северна Европа, но и за някои бивши социалистически страни като Чехия, Словакия и Словения, които успяват да запазят ниски нива на неравенство.

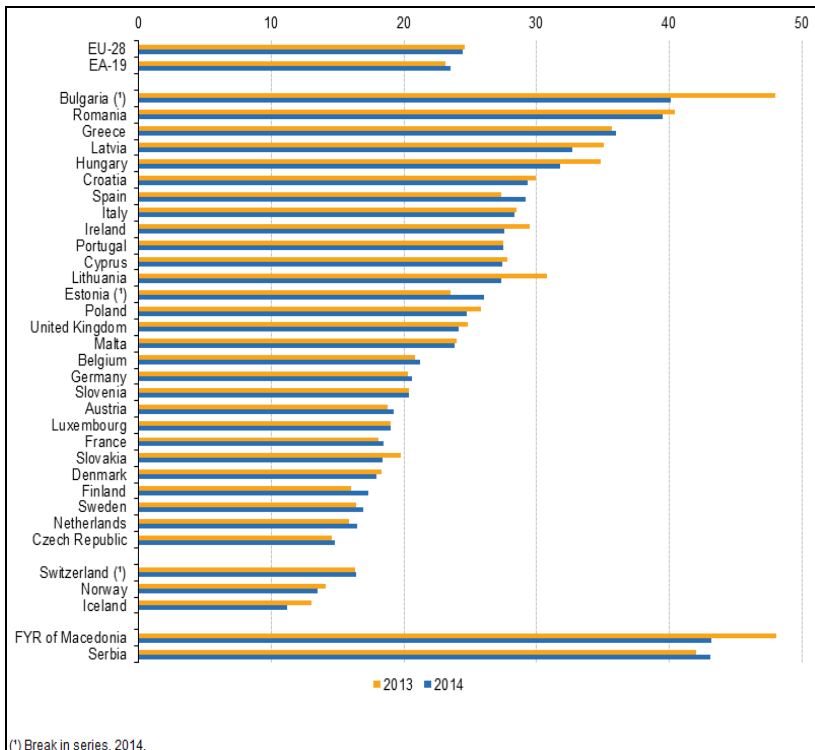
Що се касае до неравенствата при разпределението на доходите, то за последните 10 години и на ниво ЕС има съществен ръст от над 10% – от 4,7 на 5,2. Отново България е в челото на негативните статистики, отчитайки покачване по този показател от 3,8 до 7,1. Така страната ни по неравенства в разпределението на доходите се нарежда на трето място в ЕС, като отстъпва единствено на Румъния и Литва. Съотношението между доходите на най-богатите 20% и на най-бедните 20%, за времето на социализма се получават стойности от порядъка до най-много 3 към 1 при най-неблагоприятни допускания. През последните 10 години това съотношение в България варира от малко под 4 до 7,1 към едно, като най-високите стойности са измерени от Евростат през последните години. Най-ниските стойности в днешна Европа отново са регистрирани в Скандинавските страни и в посочените бивши социалистически страни и варират от 3 до 3,5 към едно.

Няколко са основните аспекта, върху които си заслужава да се фокусира вниманието при изследването на причините водещи до задълбочаване на неравенствата: бедността, липсата на адекватна политика по доходите и баланс при разпределението на доходите, ролята на образователната система, като „универсален изравнител“ в условията на пазарна икономика, динамиката и развитието на пазара на труда. В този контекст е оправдано да се обърне особено внимание на развитието на тези процеси в България, доколкото страната е на първите места, както по равнища, така и по темп на нарастване на неравенствата.

Масовата бедност, която засяга близо половината от насе-

лението на страната, е основна пречка пред икономическото и демографско развитие на България. Задълбочаващите се неравенства водят до състояние на трайна бедност, предавана през поколенията, като най-засегнати са децата и младежите.

В България 41,3% от хората живеят в риск от бедност и социално изключване. По този показател страната заема печалното първо място сред всички държави-членки на ЕС. По актуалните данни на Евростат нивата на бедност и социално изключване у нас надвишават близо два пъти средните за ЕС (23,7%).

Още по-притеснителен е фактът, че рискът от бедност е много по-висок при децата (45,2%), както и при хората от третата възраст, при които нивата са близо три пъти по високи спрямо сред-

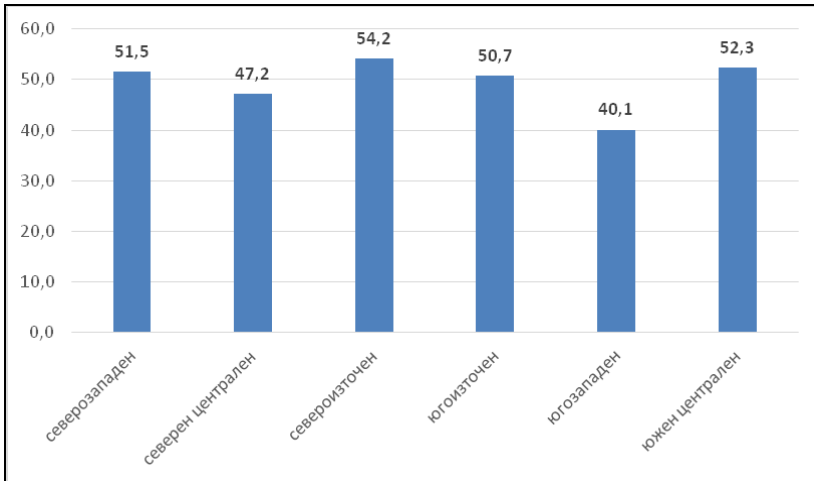
ните за ЕС – 47,8% спрямо 17,8%. Последното е доказателство и за липсата на адекватност на пенсиите в страната и възможността на пенсионно-осигурителната система да осигури равнища на доходите поне на прага на бедност. Ниската ефективност на системите за социална закрила в България се демонстрира и от ефекта на социалните трансфери върху нивата на бедност и социално изключване. Ако средно за ЕС след социалните трансфери делът на лицата в риск от бедност и социално изключване намалява с 9,1%, в България намалението на показателя е едва 5,7%.

В страната има голям брой хора, които живеят на границата на бедността, за които липсата на адекватни политики за социална закрила води до рязък спад на качеството на живот. За периода 2008 – 2013 г. делът на лицата в бедност нараства от 44,8% до над 49%. В България показателят нараства с 3,2%, докато средно за ЕС, въпреки кризата, повишението е едва с 0,7%. За сравнение през периода 2006 – 2008 г. този показател у нас спада устойчиво от 61,3% на 44,8%.

Същевременно, след като през 2013 и 2014 г. е отчетен рязък спад на броя на лицата, живеещи в бедност и социално изключване – с 128 000 души през 2013 г. и с 584 000 през 2014 г., то данните за 2015 г. показват, че бедните в България са се увеличили с 73 000.

Положението в страната е още по-отчайващо по отношение на дела на хората, които изпитват остри материални лишения. По този показател България заема първо място сред всички държави-членки на Съюза. Стойността му у нас (34,2%) е над 4 пъти по-висока спрямо средната за ЕС (8,1%) и с 11,5% по-висока спрямо следващата в класацията Румъния (22,7%).

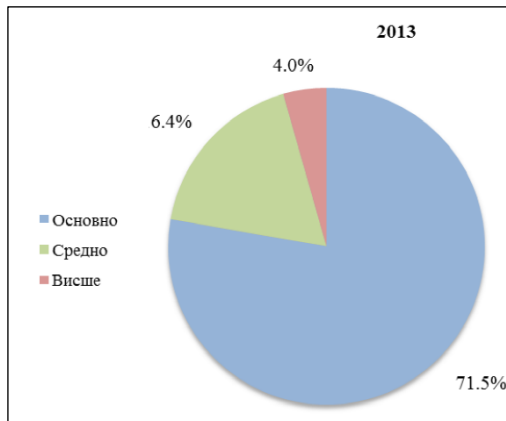
Налице са и съществени регионални различия е нивата на бедност и социално изключване. Разликите между Югозападния район на планиране, в който се намира гр. София и останалата част на страната достигат до 14,1%, което показва и липса на адекватна политика за балансирано регионално развитие. Едва

2 от регионите са под средните нива, което в случая означава, че близо 56% от населението живее в региони с над средния за страната дял.

През 2014 г. делът на бедните сред заетите лица остава много висок – 9,3%, като нараства с 2,1% спрямо предходната година (7,2%). Делът на бедните работещи на непълно работно време е 27,8%, докато сред работещите на пълно работно време този дял е 8,1%. Същевременно рискът от бедност сред работещите жени е с 1,1% по-нисък от този при мъжете.

Фактът, че по актуални данни на НАП близо една трета от наетите са осигурени на минимална заплата, е допълнителна предпоставка за увеличаване на дела на работещите бедни.

Образователното равнище, което до голяма степен определя достъпа до по-добро кариерно развитие и по-добра платена работа, пряко корелира с бедността на заетите. Относителният дял на работещите с висше образование под линията на бедност е 1.5%, докато при лицата с начално и без образование този дял достига до 63,5%. Делът на работещите бедни със средно образование е 8,5%, а на тези с основно – 34,5%.

Достигнатата образователна степен и професията на родителите са важен фактор за бъдещото развитие на децата. Повисокото образователно равнище дава възможност за по-широк достъп до пазара на труда и съответно до по-високо заплащане. Рискът от бедност при децата се увеличава, когато образованието на родителите е по-ниско. През 2013 г. всяко седмо от десет деца (71.5%), чиито родители са с основно или по-ниско образование, живеят в бедност. Само 4.0% от децата на лица с висше образование живеят в риск от бедност, или приблизително 17 пъти по-малко от децата, живеещи в домакинства с основно или по-ниско образование на родителите. Рискът от бедност при децата в домакинства с родители със средно образование е четири пъти по-висок от този при децата с родители с висше образование.

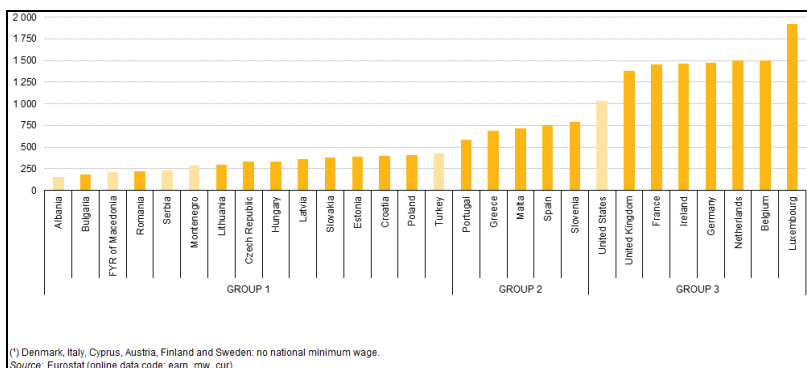
Огромният дял на българите, живеещи в бедност и социално изключване, съчетани със задълбочаващите се неравенства, поставят под риск самите основи на обществото и държавността. Актуалните данни по тези показатели не само демонстрират пропастта между България и всички останали държави-членки на ЕС, но и поставят под въпрос мястото на страната, като част от европейското семейство и социална Европа. Замразяването на социалните плащания през 2015 г. и 2016 г. допълнително влошават положението на най-бедните и маргинализирани групи от населението.

Според данните от изследване на Евростат за доходите и жизнения стандарт (EU SILC) 43.6% от българите живеят в материални лишения. Висок е делът на бедност в домакинствата, съставени от едно лице на възраст над 65 години – 64.2%, в до-

макинствата на един родител със зависими деца – 37.7%, на двама родители с три или повече зависими деца – 71.1%. Работната заплата продължава да бъде основен източник на доход за българските домакинства. Доходът от работна заплата формира 51.8% от общия доход на домакинствата.

Ниските доходи са основен фактор, който способства за масовата емиграция на лица в трудоспособна възраст и цели семейства, основно към по-богатите държави-членки на ЕС. В резултат на тези процеси, страната е изправена пред същинска демографска криза, влошаване на демографската, образователната и квалификационната структура на работната сила, и дисбаланси на пазара на труда. Равнището на доходите влияе демотивиращо и по отношение на икономическата активност на една голяма част от лицата в трудоспособна възраст и особено на младите хора, което обяснява и най-големия дял в ЕС на младежи в групата 15-24 г., които не са в образование, обучение или заетост (т.нар. NEETS).

Независимо, че през периода 2005 – 2006 г. от страна на Министерство на труда и социалната политика беше подготвен проект на Стратегия за повишаване на доходите, последвалото дясно управление, както и настоящото, нямат ясна концепция относно дългосрочна и устойчива концепция за политика по доходите, насочена към тяхното изпреварващо увеличение и достигане на близки до средните за ЕС нива. Предприетите от правителството мерки за повишаване на минималната работна заплата (МРЗ) макар и в правилната посока, не са подплатени с дългосрочна визия относно ефекта върху равнището на доходите. В тази връзка, макар и изразените в Специфичните препоръки на Съвета към България притеснения относно значителния ръст на МРЗ да са крайно неприемливи, трябва да се вземе под внимание тази част от тях, която препоръчва на българското правителство да създаде ясен механизъм за определяне размера на минималната заплата.

Минималната работна заплата, макар и да не е единствения основен измерител за равнището на доходите е показателна за участието на уязвимите групи на пазара на труда, дела на работещите бедни и въобще за нивата на бедност и социално изключване. Трябва да се отбележи, че по равнище на МРЗ България заема предпоследно място не само сред държавите-членки на ЕС, за които има установена такава, но сред държавите-кандидатки, като изпреварва единствено Албания.

По актуалните данни на Евростат за 2015 г. МРЗ в България е 4,33 пъти по-ниска спрямо средната за всички 22 държави-членки, в които има установена такава.

В своя резолюция от 9 октомври 2008 г. за насърчаване на социалното включване и борбата с бедността, включително детската бедност в ЕС, Европейският парламент отчита значението на минималната заплата за намаляване на дела на работещите бедни и защита на правото на достоен труд, като призовава Съвета да възприеме общ подход при определянето на МРЗ с цел достигане на поне 60% от средния за страната или съответната икономическа дейност. В последваща резолюция от 20 октомври 2010 г. за ролята на минималния доход в борбата с бедността и насърчаване на включващото общество в Европа, ЕП отново обръща внимание на държавите-членки за нуждата от минимална заплата, съобразена с минималния доход и осигуряваща

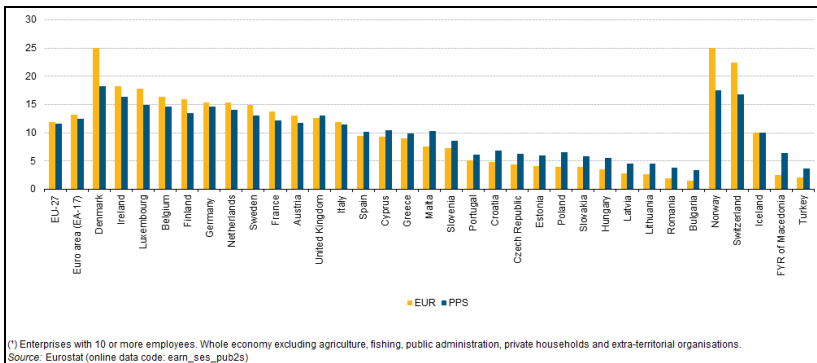
нормален жизнен стандарт.

В изследване на Фондация „Фридрих Еберт“ от 2014 г., озаглавено „Контури на политиката за европейска минимална заплата“ [1], се прави заключението, че в большинството от държавите-членки (включително и в България) нивата на МРЗ са много ниски и не способстват за предотвратяване на бедността. Формулирано е предложение да се търси не общо равнище на минималната заплата в целия ЕС, а единен подход при нейното определяне, който да е съобразен със средната заплата и/или медианния доход на населението, като се предлага МРЗ да бъде 60% от тях. Изследването показва, че подобна мярка би имала благотворен ефект за 28 милиона работници в ЕС (16% от работната сила) и би способствала за стабилизиране на пазара на труда и насърчаване на потреблението.

Тревожно ниско остава и цялостното равнище на доходите в България. Независимо, че у нас облагането на труда и социално-осигурителните плащания са на едни от най-ниските нива в ЕС, разходите за труд са едва 3,8 евро на час, при средно 24,6 евро за 28-те държави-членки. По този показател страната заема незавидното последно място в Съюза с едва 15,5% от средното (в следващата в класацията Румъния разходите за труд са с 21% по-високи). Независимо, че за периода 2008 – 2014г. в България е отбелязан ръст от 46%, в номинално изражение, разходите за труд нарастват с 1,2 евро на час, докато за ЕС те растат средно с 3,1 евро на час, което показва тенденция не на сближаване, а на задълбочаване на неравенствата. Следва да се отбележи, че ръстът на средната заплата в страната се дължи до голяма степен и на загубата на огромен брой работни места в периода 2009 – 2013 г., както и на високата безработица, която засегна в най-голяма степен нискодоходните групи и способства за задълбочаването на проблемите с бедността и социалното изключване.

Данните на Евростат за 2014 г. показват, че България заема последното място по равнище на доходи от труд сред всички

държави-членки на ЕС, държавите от ЕФТА, Македония и Турция, както в номинално изражение, така и по паритет на покупателна способност. Статистиката показва, че различията са още по-големи при нискодоходните групи.

В този контекст трябва ясно да се подчертае, че причините за това са не само икономическите различия, но и несправедливото разпределение на доходите. Брутният вътрешен продукт на България на глава от населението в паритет на покупателна способност е 45% от средния за ЕС. В номинално изражение БВП на страната на глава от населението е 21,2% от средния за ЕС, а разходите за труд са едва 15,5% от средните. Това идва да покаже, че у нас има ясно изразено неравенство, потърпевши от което са основно работещите.

Като доказателство на горното са и данните от изследване на КНСБ относно динамиката на брутната добавена стойност, производителността на труда и възнагражденията в няколко ключови експортно-ориентирани сектори на икономиката. Заключениета, базирани на официалните данни на НСИ, показват, че брутната добавена стойност в изследваните отрасли расте изпреварващо в сравнение с доходите на заетите в тях. Освен за задълбочаване на неравенствата тези процеси влияят негативно и върху цялостното развитие на икономиката и задържането на

доходите в търговията и услугите, поради свито потребление.

През последната една година в страната се наблюдава нарастване на проблема с продължителната безработица. На фона на намаляване на равнището на безработица, се отчита съществен ръст като на дела на трайно безработните от общата кохорта на регистрираните безработни – от 39,71% през август 2014 г. до 42,48% през август 2016г.

Трайното увеличаване на дела на продължително безработните показва ясно изразения структурен характер на безработицата в страната. Същевременно това явление очертава две крайно негативни тенденции – от една страна увеличаване на броя на хората, които трайно живеят в бедност и социално изключване, а от друга – неоползотворяване на възможностите за икономически растеж и привличане на инвестиции, поради липсата на работна сила с търсените от работодателите квалификации.

Много важно е да се отбележи, че преобладаващата част от продължително безработните са лица от уязвимите групи, включително такива с ниски доходи или без образование и квалификация, представители на маргинализирани етнически общности и др. Това предполага търсенето и прилагането на индивидуален подход и дългосрочни мерки за подкрепа на тези лица, които да им дадат възможност за поетапна интеграция на пазара на труда.

Ефектът от продължителната безработица за състоянието на икономиката е от такова значение, че в свое писмо от 08.09.2015 г. заместник-председателят на Европейската комисия Валдис Домбровскис и комисарите Мариан Тайсен и Пиер Московиси информират Европейския парламент, че в основните индикатори по процедурата за макроикономически дисбаланси ще бъдат включени и показатели за дългосрочна безработица, младежка безработица и икономическа активност.

Една от основните причини за структурния характер на безработицата в страната е увеличаващото се несъответствие между търсенето и предлагането на труд. През последните две го

дини статистиката отчита плавно повишаване на броя на свободните работни места, обявени в бюрата по труда, както и увеличаване на броя на трайно незаетите свободни места. Констатира се значителен недостиг на работна сила с инженерни и технически квалификации, както и в сектора на новите технологии, в образованието и здравеопазването.

Макар и до голяма степен проблемът да се дължи на дефицити в образователната система, следва да се отбележи, че на фона на високата безработица в страната активната политика на пазара на труда не предлага достатъчни по качество и обем мерки, които да компенсират тези дефицити. Със средства от държавния бюджет за 2016 г. е предвидено осигуряването на квалификация на едва 10 961 души, което е крайно недостатъчно, както спрямо общия брой регистрирани безработни, така и спрямо декларираните потребности на работодателите (за месец август 2016 г. обявените свободни работни места в „Бюрата по труда“ са 22 191). През 2014 г. 15% от фирмите в промишлеността в България са имали проблеми в намирането на подходящи работници, докато средно за ЕС този процент е 7,4%. Отчитайки факта, че по-голямата част от тези работни места са за т.нар. работнически професии, своевременната намеса на държавата с мерки за осигуряване на подходяща квалификация би дала шанс и на онези групи безработни – основно продължително безработните и безработните младежи, които трайно не успяват да намерят работа на първичния пазар на труда.

По данни от анализ на Международната организация на труда от 2012 г. несъответствието на квалификацията с търсенето на пазара е основна пречка пред намирането на работа за всички групи безработни, но в по-голяма степен при лицата с ниско образование – 15,8% спрямо 12,9% за лицата със средно и по-високо образование.

Описаните тенденции и процеси са най-вече в резултат на абсолютната неадекватност на провежданите особено след 2008 г. от страна на Европейската комисия и десните правителства в

ЕС неолиберални политики. Тези политики, които са фокусирани изключително върху мантрата за макроикономическа стабилност и бюджетни ограничения (т.нар. „остеритет“) без оглед на реалните процеси и проблеми на обществата в Европа, подкопаха фундамента, върху който е изградена европейската интеграция – принципът на солидарност и европейския социален модел. Това е съпътствано и с оставянето на заден план на ключова политика за ЕС, каквато е политика на сближаване и опитите за нейната подмяна чрез широка употреба на финансови дългови инструменти, които подкопават в дългосрочен план фискалните позиции на по-бедните държави в Съюза.

Налагането на подобни политики в България от двете правителства с министър-председател Бойко Борисов на практика доведоха до това, страната да понесе много по-тежко кризата спрямо развитите западно-европейски икономики, най-вече поради огромния процент на социално-уязвимите граждани. Основните очаквания на българските граждани от членството на страната в Европейския съюз бяха и са свързани с повишаване на жизнения стандарт и доходите, и социално-икономическо сближаване с останалите държави-членки. Близо осем години по-късно тези очаквания не се реализират, а България заема челните места в Съюза по равнище на бедност, ниски доходи и риск от социално изключване.

Предвид чисто обективните данни за нарастващите неравенства и бедност, както и на възхода на крайни и популистки идеи, а и политически групи в по-голяма част от държавите-членки на ЕС, няма как да не се направи сравнение с процесите, протекли на континента след предишната „Голяма депресия“ в края на 20-те и началото на 30-те години на XX-ти век. Резултатите от тях са печално известни на всички. Въпросът понастоящем е способни ли са съвременните политически елити да реализират такива политики, които да спрат процесите на сегрегация и все по-голямо разделение в обществата в ЕС и да предотвратят възникването на бъдещи вътрешни и външни конфликти, пос-

ледиците от които биха белязали безвъзвратно самата идея за европейска интеграция и перспективите пред бъдещите поколения.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Contours of a European Minimum Wage Policy.

ТРЪМП-РЕВОЛЮЦИЯТА СРЕЩУ НЕОЛИБЕРАЛНИЯ СТРОЙ

Вихрен Бузов¹

*„Не можете да лъжете
всички хора през цялото време.“
Ейбрахам Линкълн*

На 8.11.2016 г. бизнесменът и телевизионна звезда Доналд Тръмп, представител на Републиканската партия, изненадващо спечели мнозинство в Електоралната колегия и предстои да бъде избран за 45 президент на САЩ като влезе в длъжност от януари 2017 г. Победата му разтърси европейските политици и политическите елити в света, корпоративните медии и почти всички международни организации. У нас реакциите на удивление и търсене на конспиративни обяснения бяха отражение на доминиращата тенденция на глобално оглупяване, завладяла елитите и техния слугинаж – политици от зависими държави и международни организации, корпоративни медии, агенти на влиянието от НПО-сектора. Обществеността твърде дълго бе „подготвяна“ от *mainstream*-а за победа на Хилари Клинтън и за завръщането във властта на една изключително брутална политическа династия. Дори нейната клиентела вече се нанасяше в Белия дом, когато дойде разочарованието.

Завършвам тази статия преди гласуването на Електоралната колегия, за което Клинтън и нейната „партия на войната“ се опитват да извършат истински антиконституционен преврат като подменят вота на гражданите. Надеждата на всички честни хора

¹ Професор, д-р по философия във ВТУ „Кирил и Методий“.

е, че тези усилия няма да успеят и САЩ няма да бъдат вкарани от неоконсерваторите и „соросоидите“ в най-тежката конституционна криза в тяхната история, която неизбежно ще се отрази на отношенията в целия свят. В последните дни преди Коледа сме свидетели на истинска война между глобализма и американизма. Измамата на Клинтънови, палачите на сръбския народ от войната в 1999 г., се насочи и срещу Русия, която в стила на най-лошите конспиративни теории бе обвинена в манипулиране на изборите. Компетентните наблюдатели отбелязват, че „с огромни и скъпи пропагандни усилия лагерът на Хилари само затвърждава намерението на Тръмп да нормализира бързо отношенията си с Русия и на практика да демонтира американската неоконсервативна империя във вида ѝ от ерата на Буш II-Обама“ [1].

В тази статия ще се опитам да обоснова тезата, че победата на Тръмп е изключително благоприятен „коз“ (от англ. *trump* – коз, решаващ фактор, последно средство) за разтърсване на световната доминация на неолибералния строй, изграден върху задълбочаване на социалната несправедливост и потъпкване на суверенитета на националните държави. Тя вече тласна решаващо процеси, които ще доведат до истински крах на глобализма като проект за завладяване на днешния свят от икономическите и политическите елити и до разрешаване на неговия конфликт с националните държави в полза на последните. Не е маловажно и обстоятелството, че тази победа демонстрира невъзможността този проект да бъде реализиран чрез войни, разтуряне на държави и постоянно дрънкане на оръжията, най-вече поради постепенното изчерпване на силите на „глобалния лидер“ [2] и появата на нови сериозни конкуренти за неговото силово лидерство – Китай и Русия. Неолиберализмът създаде един несправедлив международен ред, който изглежда че преживява последните си дни. Американският народ направи най-перспективният ход в борбата срещу него с гласуването на изборите.

В социално-политически смисъл революцията, инициирана от силите зад Тръмп е свързана с прехвърляне на доминацията

от военно-промишления комплекс и кликата на неоконсерваторите, свързани с финансовата олигархия, в ръцете на индустриалния капитал, който има амбицията да прекрати глобалното разпиляване на силите и да „върне“ бизнеса в САЩ. В глобалната епоха корпорациите се втурнаха да произвеждат там, където е най-евтина работната сила и да плащат данъци, където са най-ниски. Глобализмът донесе на американците една икономика, в която „огромна част от работната сила е отпаднала“, „реалните заплати на работещите американци от десетилетия са застояли“, „десетки милиони имигранти от третия свят, които са тук легално и нелегално, които потискат заплатите в САЩ, и десетки хиляди фабрики и милиони работни места, изнесени в чужбина под етикета на глобализацията“ [3]. Авторът на тези редове, американският палеоконсерватор Патрик Бюкенън в книгата си „Смъртта на Запада“ (2001 г.) предсказва края на Западния свят вследствие глобалистичния разпад на традиционните ценности, подкопаването на устоите на националните държави и институциите [4].

Вече определено може да се твърди, че опитите за разграничение на съвременния капитализъм от глобализацията са напълно основателни, защото той може да се развива и в духа на добрите стари консервативни ценности, на протекционизма, патернализма и „републиканизма“, който разглежда държавата като защитник на общите интереси на гражданите [5]. „Но тъй като няма какво да противопоставим на капитализма, се борим с глобализацията, сякаш има някаква алтернатива. Каква? – пита „левият“ глобалист Андре Конт-Спонвил в своята книга „Морален ли е капитализмът?“ – „Връщане към годините на Помпиду, към монополния капитализъм на държавата, както тогава го разобличихме, към протекционизма, към колбертизма, към национализма. Недостатъчно за мен!“ [6] Идеята за алтернативни пътища обаче се оказа по-жизнена от нейните критици и в САЩ донесе част от огромния успех на Тръмп. Можем да се запитаме дали идеята тази държава да възстанови своето величие не може да бъде преследвана не само по пътя на глобалисткия експанзионизъм

зъм и „износа на демокрация“, но и чрез възстановяване на класическата консервативна държава на индустриалния просперитет, основана на огромните инвестиции в науката и технологиите? Това очертава перспективата да станем свидетели на вътрешна „революция“, която да върне перспективите за една държава на благоденствието, в която икономическият елит ще има „своето“, а работещите граждани ще могат да се ползват от повече публични блага, да имат достъп до позиции и жизнени шансове. Можем да прогнозираме, че това би се оказало само отчасти възможно и то на основата на огромните инвестиции във високите технологии в Силиконовата долина и в секторите на икономиката, които могат да донесат реален просперитет. Това ще отмести трайно на заден план военната индустрия и финансовите аферисти.

Противоречието между елитите на глобалната „империя“ [7] и националните държави излезе на преден план в края на миналия век в контекста на войните за утвърждаването на един еднopolюсен свят, доминиран от САЩ и Запада. За да се обособят идеологически необходимостта от управление на световното развитие в интерес на най-богатата финансова върхушка бе привлечен сред неолибералните митове и този за отмирането на националните държави и преминаването към глобално демократично управление в едно глобално общество. [8] В съвременният свят отмират само слабите държави с безволеви режими, управлявани отвън или тези, които са станали жертва на „оправдани“ войни. Силните държави продължават да господстват в световната политика и решаването на проблемите става чрез правото на силния. Кризата на ЕС бе предизвестена, но мигрантската вълна бе само един повод – в действителност противоречието бе между проекта за съюз на нациите или бюрократична държава, управлявана от Брюксел. Брекзитът бе последица от напредването на това противопоставяне.

Естествен обединителен център на борбата на националните държави срещу лишаването им от суверенитет чрез „износ на демокрация“, „нежни революции“ и войни станаха усилията на

Русия и Китай да създадат един по-балансиран свят, в който световните противоречия могат да се разрешават чрез преговори и баланс на силите. Кризата в Сирия и провалът на ЕС срещу мигрантската вълна от Северна Африка и Ближкия Изток се оказаха повратната точка за връщането към идеята за националните държави. В един свят на балансите, лишен от едностранен империалистически диктат, те ще могат да защитават по-уверено своите национални интереси и да участват на равно-правни начала в световното икономическо съревнование. Ясно е, че такъв свят пак ще бъде доминиран от най-богатите страни и най-жизнеспособните икономики, но не с цената на военна сила.

Възходът на Тръмп бе създаден от неолибералната икономика. Със създаването на Северо-американското обединение за свободна търговия (НАФТА) при Буш-баща и Клинтън бяха ликвидирани хиляди работни места за американци. Бе „опустошен производителния сектор на САЩ и средната класа заедно с него“. Мигрантите сринаха цените на труда. Операциите по спасяването от банкрут изостриха неравенството на доходите и засилиха гибелта на средната класа. [9] Има ли морално оправдание обявяването срещу всичко това и може ли да бъде наречено демагогия и популизъм? Популизмът бе оръжието на Клинтън и неоконсерваторите. Може да се каже, че в действителност екипът на Тръмп бе напипал най-сериозните притеснения на американците и се опита да привлече всички засегнати от глобализацията и неолибералните политики, дори тези, които не бяха гласували с години. Тази стратегия се оказа изключително успешна. И дори да не успее да изпълни част от своите обещания новият американски президент вече е отправил предизвикателство, което скоро няма да бъде преодоляно без разрешаване на поне част от породилите го причини.

Тръмп вече избира своите министри като по-голямата част от тях са милиардери и доказани хора в бизнеса. Това предизвиква опасения по отношение на обещанията за възстановяване на работни места и изпълнение на по-социалните ангажименти. Революцията може да се окаже само дребна смяна във върховете

те на политическия елит. Но трябва да се подчертае, че в традиционния консерватизъм винаги е имало известен комунитаристки елемент, което дава основание за оптимизъм. Комунитаризмът се опира на запазването на традиционните общностни ценности, които могат да се развиват и утвърждават чрез свободна дискуссия. „Консерватизмът е опит за утвърждаване на дисциплина и за изграждане на малко царство на ценностите в пространството на доброволните общности” – пише Р. Скрутън [10]. На това се дължи и неговата жизнеспособност и оцеляване във вековете. Именно тя е на път да върне на САЩ статута на надежда за повече демокрация в нашия объркан и раздиран от конфликти свят.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Хаджийски, В.** [2016] Ще успее ли превратът на Хилари срещу Тръмп?// *Гласове*, 18.12.(<http://www.glasove.com/categories/na-fokus/news/shte-uspee-li-prevratyt-na-hilari-sreshtu-trymp>);
2. **Бюкенън, П.** [2016] Америка кърви в имперско пренапрягане // *Епицентър*, 17.04. (<http://epicenter.bg/article/Pat-Byukanan-Imperskoto-prenapryagane-na-Amerika/98602/11/33>);
3. **Бюкенън, П.** [2016] Голямата бяла надежда на САЩ, // *The Bulgarian Times*, 01.06., (<http://bultimes.com/pat-byukanan-golyamata-byala-nadezhda-na-sasht/>);
4. **Buchanan, P.J.** [2001] *The Death of the West*, St. Martin's Press;
5. **Bouzov, V.** [2013] The Development of Global Society – Cosmopolitanism or Republicanism.// *„Globalization and Sovereignty Decline”*, Косовска Митровица, pp. 91-97. (<https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:8280/bdef:Content/download>);
6. **конт-спонвил, А.**[2011] *Морален ли е капитализмът?* В условията на морална криза, Colibri, с.123;
7. **Hardt, M., A. Negri** [2001] *Empire*, Harvard University Press;
8. **Бузов, В.** [2015] Крахът на неолибералните утопии// Сб. *„Философия и общество”*, Библиотека „Диоген“, Съст. В. Бузов, Л. Андреев, сс. 9-32;
9. **Комлоуз, Дж.** [2016] Как неолибералната икономика създаде Доналд Тръмп// *Солидарна България*, 20.11. (<http://solidbul.eu/?p=6694>);
10. **Scruton, R.** [2016] *Jak byc konserwatysta*, Antropos, Poznan, s.237.

ЖИВ ЛИ Е ДНЕС ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ВКУС КЪМ СПРАВЕДЛИВОСТ?

Максим Мизов¹

В годините на прехода непрестанно виждаме, чуваме, четем и коментираме, че хората – от простосмъртните, до полубожествените, т.е. онези, на които не им липсва нищо, или които притежават всичко – са невероятно *гладни, лакоми, жадни и ненаситни* за прекалено много, а и твърде разнообразни неща – от обикновения и здравословен тип хляб, та до най-скъпата и най-опасната „храна“ – *Властта*, която може единствена да им предложи (в изобилие!) съставките на старата римска рецепта „*хляб и зрелища*“. Със сигурност можем да твърдим, че ако спрямо „хляба“ твърде много хора имат сериозни проблеми, относно зрелищата, които злополучният ни преход към демокрация им предложи, нямат такива, защото за повече от четвърт век многострадалният български народ видя, чу и се насити на какво ли не; в т.ч. на онава, което дори не си е въобразявал, че може да му се случи или сам да изпита, при това по най-лошия „вкусов“ начин.

Това одиозно състояние, изглежда, е закономерно, пък и понятно. На някои лица/елити *не им липсва нищо* – те могат да си позволят да консумират от „пиле мляко“, докато други отдавна (или им предстои да) са *на ръба* – те молят само за късче хляб, за каквато да е работа, за малко спокойствие и за крехка надежда в този непоносим живот. Затова и между техните анатомични, но и социални вкусове реално съществуват толкова огромни, реално потресаващи разлики, колкото съществуват

¹ Професор, доктор на социологическите науки – ЦИПИ;
e-mail: maksim_mizov@abv.bg

между земята и небето.

Впрочем, деликатната тема за вкусовете определено надхвърля чисто родните ни драми, като се разпростира и в пределите на неолиберално глобализирания свят, където вкусовете на една шепа (ненаситни и всемогъщи в настоящия момент) олигарси притежават (и продължават да искат още от) това, което останалото човечество не може да си позволи, или да притежава – напълно морално основателно, пък и социално заслужено.

Иначе казано, темата за вкусовете на историята е тема и за *безвкусицата на политиката*, на обществения, публичния и частния живот на хората от преходното време, в което едни преядоха повече, отколкото им бе морално не/позволено, но други останаха напълно гладни и жадни, с изнемощели, атрофирани физически, но и социални вкусове.

Странното, дори опасното обаче е, че днес у нас липсват сериозни и комплексни научни изследвания за *етиката и естетиката на политическия живот*, т.е. за неговите *вкусови* предпочитания и трафарети, за *гастрономическите* му привички и капризи, за ясно видимите, а и за незримите „кулинарни“ технологии, експлоатирани от Властта. И то при положение, че историята кипи, а всекидневието изобилно сервира под носовете, на езиците ни всевъзможни „блюда“ от реални/потенциални казуси, които несъмнено касаят и темата за вкусовете, за техните многолики наличия и разнородни влияния. Въпреки това вероятно изобилие хората остават с впечатления, или пък им се внушава, че техните вкусове са неудовлетворени, че дори са опасно, или губелно повредени.

Хората имат нужда от всичко: от работа и достойни доходи, от доверие и обич, от упования и вяра, от воля и гражданско мъжество, от душевни и физически сили, и т.н. Оказва се, че днешните българи и българки са гладни и жадни за абсолютно всичко, че страшно им липсват както чиста, здравословна храна, незамърсена от химикали вода, така и житейски радости, обикновено човешко щастие, лично спокойствие и надежди за бъ-

дещето на техните деца и внуци, а и всичко останало, което е част от горчивото или многострадалното им ежедневие в днешните смутни и преломни времена. Това им неудовлетворено или доста тежко състояние неизбежно изважда на преден план прекалено деликатната, но пък и трудната тема не толкова за *апетита*, колкото за *вкусовете*.

Следователно, иде реч не толкова или не само за незадоволените анатомични, но и за неудовлетворените *социални* (в т.ч. *политически*) *вкусове* на съвременните хора. Та нали човек не живее само заради физическия, а и поради нуждите на *социалния си организъм*, заради своите всевъзможни материални и, особено, духовни щения и капризи! Затова и социалната среда се тресе, а обществената атмосфера кънти или гърми от всевъзможни човешки недоволства и остри реакции, плътно обвързани с техните вкусове. Навсякъде и по всяко време може да се види, чуе, прочете или коментира темата за различните и многоликите вкусове на хората, на отделни социални общности, на политически елити, или лидери, на държавата, или пък на гражданското общество, и т.н. Дори в парламентарните филипики, в безсмислените пледоарии, в политическите и медийните дискурси темата за неутолимата жажда, ненаситния глад, за изменените или за незадоволените вкусове и на гражданите, и на политиците не слизат от „дневния ред“.

Става все по-очевидно, че „вълчите апетити“ и изтънчените вкусови претенции, или очаквания, капризи, а и привички се изострят особено, когато „замирише на власт“. Следователно, политиката и политизацията са важни хранителни среди и могъщи фактори за промяна – в положителна, или в отрицателна посока – на социалните вкусове. В този план трябва да разчитаме смисъла и значението на ескалиращата тенденция, свързана с *кулинарно-гастрономическата метафорика*, която в предишните времена, идеологически и политически режими е съзнателно избягвана и силно редуцирана, а днес се оказва на върха на своето могъщество и на своята слава, понеже *властва безпардонно*.

Освен това вече много се говори и пише не само за нормалните, а и за увредените, патологичните, извратените и нечовешките вкусове на определени социални субекти, обитаващи както подземията, така и сияйните върхове на обществената пирамида. В известен смисъл както нормологията, така и патологията на социалните/политическите вкусове е и трябва да бъде важен проблемно-тематичен спектър, към който Етиката би следвало задължително да прояви особено внимание, а и да му предложи свои решения. И това е напълно естествено, понеже социалните вкусове са *превърнати форми* на ценностно-нормативни ориентации, които визират, а и легитимират същността и границите между реалността и идеала; между позволеното и забраненото; между допустимото и неприемливото; между приличното и неприличното; между социално и нравствено полезното; между материалното и духовното; между доброто и злото; между справедливото и несправедливото; между егалитаризма и неравенството, между властта и демоса; между осветената от историята и културата традиция и конюнктурната иновация, и пр.

Следователно, полемиките и баталиите за правото на живот, а и на власт на дадени социално-политически вкусове (по същество!) опират до *съдбовните въпроси* за смисъла и предназначението на човешкия живот, за цените и жертвите, които могат или трябва да се дадат в името, а и за каузата на благородните нравствени цели, или идеали. По тази причина темата за политическите вкусове се оказва чистопробна морална тема, защото е свързана с устоите на демокрацията, хуманизма, с тези на прогреса на хората. От това какви политически и морални вкусове господстват в нашето настояще или бъдеще, зависят прекалено много неща и в държавата, и в гражданското общество, и, най-вече, в собствената ни екзистенция, в историчността и всекидневността на живота ни.

Недоволствата, оплакванията и вайканията сякаш нямат чет. Хората се възмущават, гневят и критикуват, че им липсват

истински вкусни хранителни или питейни продукти, че вече като че ли са забравили автентичните вкусове на редица продукти, които в „старото време“ са били неотменна и ежедневна част от трапезата на всеки обикновен българин, или пък които всяка българка е можела да сготви по прекалено вкусен начин.

Оказва се, че *вкусните рецептори* на хората са не само силно променени, но и прекалено увредени – при някои социални типажки и групи дори до необратимост, която трябва много да притеснява, или дори да плаши и управниците, а и управляваните хора.

Парадоксално е, обаче, отношението на учените, анализаторите или експертите към тази злободневна, но и деликатна тема. От една страна, всеки простосмъртен човек като че остава с впечатленията, че наличието и влиянието на определени вкусове в условията на драматичен, но и злополучен преход са очевидни и подразбиращи се, заради което не си струват труда да бъдат поставяни „под микроскопа“ на съответни анализи.

От друга страна, за това, вероятно, известна вина има и съвременната ни наука, която съвсем безцеремонно или непрецизирано използва терминология, отнасяща се до човешките вкусове, без да влага в или изисква за нея точно определен смисъл, да ѝ придава определено и общовалидно съдържание и значение в ежедневната ни дискурсност.

Видяна, мислена или преценявана от тази гледна точка, *темата за вкусовете* се оказва извънредно трудна и опасна, защото под вкусове може да (а и реално) се разбира почти всичко, от което хората имат нужда, интерес; към което проявяват симпатии или антипатии; което ги привлича или отблъсква; което ги вдъхновява или отвращава, и т.н.

За жалост обществените науки не предлагат нито една *сериозна* и *общовалидна дефиниция* за социалните/политическите вкусове. Под вкусове се разбира всичко – ориентации, нагласи, настроения, стереотипи, традиции, трафарети, симпатии и антипатии, мнения и пр. Цяла една, сякаш безкрайна, върволица от синоними, различни по смисъл и функция термини влиза в периметъра на то-

ва какво (реално!) са вкусовете. А **политическите вкусове** могат лаконично да се определят като *социални предразположения*, свързани с властовите статуси и ресурси в държавата и обществото, които са важна част от духовността и битийността на техните субекти, с волята и желанията им, със способностите и добродетелите/пороците, проявени във властовите им релации [1].

Моралните вкусове трябва да се дефинират като *социални предразположения* към властовите статуси и ресурси, пречупени обаче през призмата на базисните нравствени парадигми, свързани с морално-етическите ценности, норми, идеали, с диалектиката между съществуващото и дължимото, пък и с нравствените качества на субектите.

Между двата типа вкусове съществуват вечни, сложни и противоречиви връзки и отношения, високоволтажни напрежения и колизии, които трудно намират решения. Така е било при зараждането на политиката. Така е днес. Така ще бъде докато политиката се противопоставя кардинално на морално-етическите принципи, т.е. на истински хуманистичните, демократичните принципи за човешко мислене, чувстване и битие. По тази причина всички фундаментални социално-морални ценности се оказват впримчени в релациите и в конфликтите между нравствените и политическите вкусове на хората. В нашия случай тази закономерност се проявява и спрямо справедливостта с всички сили.

Колкото по-отчуждена е Политиката от Нравствеността, толкова повече вкусовете към справедливостта са пренебрегвани, маломерни, незначителни и експлоатирани по менторски, инструментални причини, в начини, несъобразени с етичните принципи. Това особено силно се проявява в исторически преломни времена и разтърсени от социални катаклизми общества, в които се водят остри съперничества или баталии между различни типове морално-етически системи, изповядвани от различни социални групи. В този контекст попада и всичко случило се у нас през годините на злополучния преход към демокрация, в който *упадъкът на социалните нрави и вкусове е очевиден*.

Затова е основателен въпросът: дали е жив още политическият вкус към справедливост в държава, в която историческият хаос, социалният безпорядък или беззаконието на властниците са горчиво всекидневие, и в едно общество, в което между елитите и народните маси зейват огромни пукнатини, т.е. непреодолими бездни от материално и духовно естество.

След като *националната държава* е с ограничен или с изгубващ се суверенитет, няма шансове вкусовете към справедливост да се надяват на силни позиции, авторитет.

След като *социалната държава* е умишлено и систематично дезавуирана и торпилирана по политически причини и с всевъзможни средства отвън, а и отвътре, ясно е, че вкусовете към справедливост в нея имат малки шансове за успех и властови статус.

След като на власт са *компрадорски елити*, въпреки че са разнородни и многолики по своите идеологии, политически етикети или фамилии, практически ограничени са традиционните морално-етически принципи и трафарети, редуцирана или изчезваща е самобитната национално-морална среда и атмосфера, която векове е регулирала социалното мислене, чувстване и поведение на членовете на *българската нация*, която сега е изпаднала в демографски колапс, в трайна политическа нестабилност и икономическа кризисност, в социална безпомощност, културна разнебитеност и няма възможности да отстоява, проектира в историческото бъдеще своите нравствени императиви, традиции.

В общество, в което от почти три десетилетия върлува и господства *ценностен вакуум*, в което моралът е сведен до нивото на семпъл или инструментален аксесоар за завоалиране на перверзността на властниците, няма шансове социалните вкусове (към справедливост, солидарност, свобода, равенство) да имат добри властови позиции, нито да оказват съществени (регулативни) влияния върху социалните реалности или нрави.

В държава, която от горе до долу е проядена от всевъзможни социални и морални пороци; в която цари неуважение към другостта; където корупцията и криминализацията са оче-

вадно всекидневие; в която държавните или народните богатства са предоставени за пладнешки грабеж на външни и вътрешни мародери от всякакво естество; където трите власти непрестанно правят реверанси през беззаконието и престъпността, социалните несправедливости и неравенства; където се извършва истински геноцид над многострадалния народ; където властовите институции нямат публично доверие, нито признание и пр., вкусовете към справедливост са фикции, политизирани имитации, които могат да бъдат изваждани на политическата сцена само по конюнктурни причини.

Иначе казано, в държава и общество със силно отслабен или увреден *имунитет* хоризонтите за социалните вкусове към справедливост са тъмни, буреносни и зловещи. А днешната българска държава и нейното гражданско общество явно притежават тежък синдром на имунна недостатъчност в ценностно-нормативен, т.е. във вкусов контекст.

В държава и общество, където силата на критиката се подменя от критика, дискредитация, дискриминация и репресия на силите, които по различни причини и начини не импонират и вредят на *облажилите се от прехода*, независимо от техния партийно-политически и идеологически натюрел, вкусовете към справедливост, които да възмездят *ощетените народни маси от квази-демокрацията* се оказват съвършено ненужни, обикновено твърде негостоприемно, или даже и враждебно посрещани от властниците.

В държава и общество, където безвкусицата, безпардонността, цинизмът, кичът, халтурата, далаверата и пр. са се превърнали в първостепенни житейски еталони и социални трафарети по всички етажи на обществената пирамида, вкусът към справедливостта е обречен да бъде осмиван, руган, подритван, прокуждан и малтретиран по всевъзможни причини и начини, да бъде представян в най-изопачени и одиозни ипостаси.

В държава и общество, в които елитите мислят единствено за себе си, за своите облаги, печалби и привилегии, без да имат

грам отговорност и почтеност; които не ограничават и възпират разгачения и безконтролния им волунтаризъм, греховността или престъпните им отношения към целокупния народ, няма изгледи справедливостта бързо и лесно да надделее в своите битки с несправедливостите, неравенствата и пороците.

В държава и общество, където властващите елити гледат как повече и по-добре да се издокарат пред своите чуждоземни ментори и господари; където компрадорството е гаранция за личния или корпоративния просперитет, заплатен с цената и жертвите на народните лишения, страдания и отчаяния, вкусът към справедливост е крехка надежда, докато вкусът към несправедливост и неравенства се радва на всички възможни облаги.

В държава и общество, където елитите прокарват закони за реституция и приватизация, с които разграбват, присвояват по формално законен и реално аморален начин огромни държавни, обществени и общонародни богатства, вкусът към справедливост се използва само като параван за исторически невиждащите престъпления на властниците, които остават ненаказани в течение на повече от четвърт век дори и от техните врагове.

В държава и общество, където политическите партии се превръщат в холдинги за властови статуси, облаги и привилегии на техните елити; и където последните не се терзаят особено от редукцията, агонията или гибелта на своите членски състави и електорати, вкусовете към справедливост изглеждат като миражен оазис в огромна пустиня.

В държава, в която гражданското общество е представяно най-вече от „пети колони“, сформирани и субсидирани от външни властови центрове, но и работещи срещу коренните интереси на народа/нацията, вкусовете към справедливост са обречени, поне задълго, поради нежеланието или неспособността на местните властници да гарантират равни възможности на истинските гражданските формации с изкуствено сътворените (в алхимичните лаборатории на други страни, политически централи и идеологии) НПО.

В държава, чийто парламент е положил клетва пред Конституцията, но всекидневно прави опити да я суспендира или елиминира чрез своето законодателство; където конституционализмът и парламентаризмът са формално съществуващи и реално отсъстващи, а техните сурогати и деривати произвеждат антинародна, безнравствена законова продукция, която с качеството и количеството си разлага или съсипва държавността, отравя гражданското общество, пък и обрича нации на злини и безчестия, победоносният статус и триумфалното шествие в публичния/личния живот на хората на вкуса към справедливост се оказва куха дума, фалшива политическа идеология или вреден мит.

В държава, в която управници прибегват до услуги на футболни фен-групи, за да наложат мненията си, и за да провокират социални безредици, отслабващи авторитета и позициите на техните опоненти, критици и противници; където демокрацията вече не е цел и ценност, а охлокрацията и авторитаризма се превръщат в могъщи властови оръжия в битките за властови сановете и ресурси, публично демонстрираните и отстояваните (с арогантност и насилие) „граждански вкусове“ към справедливост са чисти имитации.

В държава, където, според общоприетите публични мнения и настроения, съдебната система е сраснала с мафията, възможностите за триумф на вкусовете към социална справедливост, солидарност, граждански права, свободи и равенства между представителите на различни социални групи са минимални, ефимерни или фалшиво звучащи.

В държава, в която медийни босове дирижират (задкулисно) дейността на журналистическите колегии, които раболепно сервилничат пред конюнктурните властници, вкусовете към справедливост се оказват пошли имитации и комерсиални манипулации.

Колизиите и драмите на политическите вкусове към справедливостта се обуславят и от естеството, формите, каналите и мащабите на публично депозиране и дебатиране на темите за *Истината*, а и на онези за нейната подмяна от партийните „*Правди*“.

Нежеланието и неспособността на огромната част от политиците у нас да кажат (открито и честно) Истината за случилото се в годините на прехода, или за отделни, но значими за обществото събития, или властови фигури, не може да се оценява другояче освен като *вкус към несправедливости* и ощетявания, и манипулирания на гражданите.

Темата за политическия *вкус към справедливостта* се отнася до отговорността или вината както на политиците, в т.ч. управниците от различни цветове, така до тези на гражданите, в т.ч. на гражданските структури и организации за това какъв е техния принос за *нормализацията*, или – обратно, за *увреждането на политическите вкусове*. Защото не е все едно дали някой социален субект – лице или група, взима реално участие, или с пасивността си съдейства за разболяването и увреждането, за патологията на морално-политическите вкусове на обществото, или пък на дадени социални общности. Не е справедливо, нито хуманно някой да създава (по изкуствен начин) социална среда и атмосфера, които да деформират, изопачават и увреждат нормалните, демократични и нравствени вкусове на други лица или социални общности, за да се възползва от това. А проблемът на нашето смутно и преломно историческо време е, че не са никак малко неправителствените организации, които (обилно подхранвани – финансово и идеологически, от външни сили и централи) са ангажирани като рекламни агенти, дистрибутори или рекетъори, които „инжектират“ в социалния организъм на държавата, обществото, или на отделни социални групи вкусови консистенции, които имат обратен на рекламирания от тях ефект. Това лесно може да се удостовери само като вземем за пример еуфорията, която такива граждански структури създават или поддържат години наред по въпросите за декретирането и пласмента на *мултикултуралистките* парадигми, идеологемии и митове, въпреки очевидната им вредност, или пагубност за нашето отечество, и срещу които сега вече – по дискретна заповед от техните ментори – те се оказват едва ли не най-големите критици, противници на тяхното наличие и злоторно въздействие.

Всички – по-леки и лечими, или по-тежки, хронически, и дори нелечими – заболявания в сферата на политическите и моралните вкусове имат несъмнена, ясна и категорична симптоматика, в която са най-ясно видими *нравствените* признаци, опасности. Именно *недостигът на морал* в политиката бе фактор, който създаде най-големи предпоставки или катализира най-отрицателни последици в държавния/обществения живот. Затова *ампутацията на моралната съвест* на домораслите ни управници, на представителите на самозваната политическа класа е най-осезаемият признак на разложението и покварата, които царят във вкусовите интенции/инвенции на преходните политикани. Вкусът към политическа и социална справедливост буквално се срива, дори изчезва при наличието на тежка увреденост на нравствените устои, скрижали на нашите властници, при деформацията или деструкцията на морално-политическите им вкусови рецептори.

Разнородните и многоликите (по своята етиология и феноменология) социално-политически и морални вкусове са плод на различни типове фактори или обстоятелства. Временни, хронични увреждания и пълни загуби на морално-политическите вкусове могат да се предизвикат и от консумация на различни политически „медикаменти“ или „стимуланти“, каквито се оказват немалко от социалните илюзии, или политическите химери, които разноцветни партократи и псевдо-държавници рекламират, но и налагат; от злоупотреба с политически „наркотици“ от сорта на вносни, или местни идеологеми или митологеми, сериозно деформиращи автентичните и автономните български политически вкусове, в т.ч. и чувствата на хората към свобода, равенство, справедливост, солидарност, законност и пр.; или от сериозни политически *травми*, каквито българският народ, отделни социални слоеве, или много хора преживяха през годините на прехода, при това по извънредно тежък и постоянно рециклиращ се начин. За тези деформации главна вина имат властниците, които вкарват обществото в много тежки и продължителни *депресивни състоя-*

ния (от политическо, икономическо, социално и културно естество), които обикновено водят до съответни промени във вкусовите капацитети, понеже употребата на, злоупотребата с някои *анти-депресанти* неизменно води до сериозни поражения на вкусовете рецептори, до временна или пък трайна загуба на вкуса.

Такива антидепресанти, например, са идеологемите и митологемите за свободния пазар, гражданското общество, плурализма, консенсуса, класовостта, лошото минало, фаворизацията, сакрализацията на собствеността, фикциите и илюзиите за добрия Запад, и пр.

Деформацията на политическите вкусове (в т.ч. към справедливостта) нерядко обуславя моментни или хронични, а и доста тежки пристъпи на *истерии* на заболелите. В годините на прехода видяхме, но и се оказахме част от едно общество, което по вина на своите политици, идеолози или управници нееднократно беше хвърляно в истерични състояния, при което огромната част от властниците умишлено предизвикваше и вкарваше гражданството в подобни ситуации, като с това деформираше и неговите вкусове. Пораженията и загубите на редица социално-значими политически и морални вкусове (както на ниво управляващи, така и на равнище управлявани граждани) често са съпроводжани от естествено или изкуствено предизвикани епидемии от всевъзможни *социални алергии* [2], които също бяха много важни фактори за редуцирането и загубата на вкуса към справедливост в цялостния (или в конкретен) хронотопос на преходния етап.

Друга съществена причина за мащабните повреди на социално-политическите и нравствените вкусове (на обществено, общностно и персонално равнище) са различните типове *авитаминози*, свързани с оскъдната, недоброкачествена, опасна или вредна храна (в т.ч. от политическо, идеологическо, медийно, символно, управленческо и друго естество), която управниците или политиците исторически/ежедневно сервираха на обществото, чрез която променяха сериозно, но и даже увреждаха вкусовете му навици.

Гладът, мизерията, нездравословните храни, напитки, консумирани от безработните и работещите бедни, обуславят резки сринове и гибел на старите, нормални и морални вкусове в тези уязвими социални групи, в които маргиналността, лумпенството и пауперизмът рефлектират деградиращо и върху техните морално-политически вкусове.

Изключително сериозни поражения и увреждания на вкусовите анализатори и сетивните функции (в т.ч. на политическите) се получават вследствие на различни *видове радиационни излъчвания* или *химиотерапии*, които трябва да се справят с раковите образувания в биологичния, а и респективно в социалния организъм на дадени субекти.

Пораженията в годините на злополучния преход към демокрация са по-тежки от последиците на Чернобил, а политическата и идеологическата радиации разболяха тежко, но и погубиха неимоверно повече хора в сравнение с атомната трагедия в Чернобил, и то не само от днешните, а и от бъдните генерации, генетично силно увредени от тях. Държавата и обществото се превърнаха в огромни „черни дупки“, в които безвъзвратно изчезват колосални материални и духовни фондове, човешки съдби и жизнени светове, изграждани и надявали се някога да функционират по принципите на справедливостта.

Впрочем, самият Преход с реставрацията на *див* или *безчовечен капитализъм* се оказва *историческа черна дупка*, в която потъват и изчезват материалните и духовните наследства и богатства на българския народ, унищожават се безвъзвратно неговата уникална идентичност и самобитна култура, т.е. анихилират се традиционните му вкусове.

Колкото и странно да изглежда да звучи, но е факт, че при някои неуспешни *хирургически пластически операции* са засягат или повреждат и вкусовите капацитети. В годините на злополучния преход към демокрация успяхме да видим „изгревите“ и „залезите“ на много „пластически трансплантации“ сред политическите елити; на подмени на техните фасии; на операции на техните

чувства и ампутации на техните съвести; на всевъзможни липосукции на уж излишни мозъчни тлъстини, емоционални деформации. Всички те по определен начин се оказваха предшествани от и провокиращи съответни увреждания на социалните, политическите, моралните вкусове на техните притежатели.

Впрочем, *манията по пренаписване* на личните или историческите биографии на отделни политически фигури, дори на цели партийни формации също не минаваше без сериозни доказателства за увреждания на техните вкусови качества, или без наглед за техните радикални дистанции от автентичността, а и от автономността на тяхната воля. Така *смяната на идентичността* се окажа несправедливост към *истината за реалната* (житейска, професионална, идеологическа и политическа) *съдба на техните субекти*, а вкусовият модус и стремеж към нова самоличност публично демаскираше истинското лице и моралния облик на такива особи – и то в доста кратки срокове, а и в явни форми.

Замърсяването на околната среда винаги е било сериозен причинител на всевъзможни деформации и увреждания на вкусовите функции на биологичното и социалното тяло. Днес силно увредената (природна и социална) действителност, историческите миазми или политическите мръсотии се оказват мощни генератори и транслатори на всевъзможни заболявания на социалните вкусове, които на свой ред променят тотално сетивността на о(без)властените лица и групи към най-значимите социални ценности, норми и идеали, сред които (и то в първите редици) се намира вкусът за справедливост.

Медиците отдавна са установили и типологизирали симптомите на различните видове *болести по вкуса*, които ние – учените, можем (разбира се, със съответни условности) да пренесем също в полето на етиката, най-вече в това на политическия морал. В този контекст имаме право да говорим/пишем за нравствена *агевзия* и политическата *хипогевзия*, за социална *парагевзия* и аморална *дисгевзия*, както и за техните различни типологични версии, които се базират на тежки деформации на

нравствените устои на манталитета и маниерите на овластените (или на обезвластените) субекти в държавата. А това са сериозни заболявания, които могат да бъдат предизвикани както от различни (исторически и социално-политически) епидемии или пандемии, от всевъзможни бацили, вируси и микроби, които увреждат и унищожават здравословната социална среда и влошават имунитета на моралната идентичност на хората, деформират чувството и навиците им за справедливост и солидарност с другите (имащи нужда от тях) хора, така и от преднамерено организирано (и завоалирано от публичните сетива временно или дълготрайно) радикално преформатиране на вкусовите ориентации и привички на хората; и то по начин, при който те вече не различават достатъчно ясно и навременно както базовите, така и нюансираните вкусови дразнителни, които им се сервират с определена цел.

Твърде скоро домораслите и самозваните политици се обзаведоха с вкусови способности, които не различават *базовите вкусове*, пулсиращи в народните възжеления. Те много добре отличават нюансите на сладкото, горчивото, соленото и киселото, когато те се отнасят до техния статус и душевен комфорт, но се оказват пълни слепци, глухонеми и цинично издевателстващи с уврежданията на социалните вкусове на народа, стига последните да им вършат работа и да са им изгодни за техните коварни сценарии.

Пандемиите на тежки увреждания и заболявания на социалните (в т.ч моралните, и политическите) вкусове на огромни маси предизвикват неизбежен отлив, отвращение, гняв и погнуса срещу всичко, свързано с политиката или с нейните институции, кадри. Тежките поражения в социално-политическата памет са част от трагедията на морално-политическите вкусове, при която безпаметството и спекулациите със спомени, конструирането, дистрибуцията и консумацията на фалшиви мнемоники властват мощно. По същия начин те се отразяват върху деформациите или на импотентността на социално-политическото и историческото въображение, което властниците публично декретират.

Разбира се, трябва да се отбележи, че не всяка съществена промяна във вкусовата палитра и функционалност на човека е свързана *непременно* с някакво заболяване на неговите ценностно-нормативни ориентации, нагласи, установки, жизнени стереотипи. Това е валидно както за анатомичните, така и за пълния спектър на социални вкусове, които могат да променят своя функционален статус при различни видове (външни или вътрешни) предпоставки, условия, фактори и механизми на влиянието върху организма. Възможно е даже промените във вкусовото статукво да са свързани с положителни изменения, с придобиване на нови или с усъвършенстване на старите вкусови атрибуции. Ето защо своевременната, а и правилната диагностика на вкусовите трансформации или иновации може да бъде от много съществено, понякога от съдбовно значение за човека. Но точно на подобна диагностика и ефективна терапия днешните управници, властници и политици не са способни, понеже им липсва нужната обща и политическа култура. Политическата неграмотност, инфантилизмът и деинтелектуализацията са забележими черти от профила на съвременната и самозвана политическа класа в преходния период. Те се усещат и в *комплексите*, присъстващи в облика или поведението на властниците, тъй като днес почти няма политици, управници без някакви доста сериозни комплекси. А симптоматиката на комплексите е верен индикатор за деструкции на разните вкусове.

Болестните състояния, в които могат да попаднат различните видове социални (в т.ч. политически) вкусове, по принцип се отразяват деструктивно на определени вкусови качества или способности на човека, при което може да настъпят дори и необратими процеси, или невъзвратими загуби в сферата и на вкусовата чувствителност на субекта. По тази причина или линия моралните вкусове се оказват и най-уязвими, а пък и най-потърпевши при (естественото, или изкуственото) развихряне на епидемии, които поразяват вкусовите рецептори и функции на социалните (персонални, групови) организми.

Към края на тази година италиански учени от Международния институт за авангардни изследвания в Триест (под ръководството на проф. Рафаела Румиати) откриха, че човешкият мозък оценява вкусовите качества, апетитността и калоричността според оцветяването на хранителните или питейните субстанции, като определено възприема и оценява *червеното* за по-вкусно, а *зеленото* – за най-непривлекателно и предполагаемо за доста безвкусно, като обвързаха (за пръв път!) Вкуса със Зрението[3], понеже много отдавна се знаеше и за прекалено тесните (интимни) връзки между Вкуса и Обонянието [4]. Освен това, този изследователски екип доказва, че предпочитанието към червеното и отчуждението от зеленото са валидни само за храните, но не за всякакви други предмети.

Според проф. Румиати, зрителната система на хората е еволюирала така, че да възприема селективно и доста безпогрешно необходимите (питателни, но и приятни) за организма хранителни субстанции чрез посредничеството на техните *визуални образи*.

Днес вече живеем в ерата на постмодерността, в която дигитализацията, интерактивността или виртуалните светове се превръщат в банално ежедневие за милиарди хора, и която по своему преформатира старите, пък и създава непознати досега вкусове. При новите (постмодерни) условия и реалности Визуалното надделява над Глосалното, „Мишката” се подиграва с, отхвърля настрана Книжката, Хипертекстът изритва Текста, като тези радикални промени се отразяват и твърде мащабно в палитрите на вкусовете.

Водени от тези иновационни парадигми, можем да твърдим, че има и обяснения защо аграрните партии (като че ли!) изчезнаха от историческата сцена и политическата арена; или поради какви причини българските екодвижения се оказаха десни по своите вкусови идеологически предпочитания и партийни пристрастия, поради което се оказаха забъркани във всевъзможни скандали за корупция, или източвания на средства – с други думи, не спомогнаха, а увредиха съществено статуса на

справедливостта у нас[5]. А тайната на отговорите на такива въпроси се крие в естествата на социалните *вкусове*, които тези партийни и граждански, неправителствени формации лансират и отстояват; вкусове, които не гарантират реална, а само инструментално-полезна „справедливост“.

Можем да си позволим шегата или условността да смятаме, че „калоричността на червеното“ е валидна и за сферата на морално-политическите реалности, или нрави, като, разбира се, става дума за *естествено* (не за изкуствено) обусловени оцветявания в червено на определени (политически, икономически, социални, културни и други) феномени, или продукти за масова/персонална – и нравствено-политическа – консумация.

„Синята кръв“ на благородниците и на псевдодемократите се оказва метафора без съществено покритие, реални успехи в историята и всекидневието на хората, които са изпитали последиците от управлението на хора, които претендират, че я притежават. Нито „Негово Величество“, нито всевъзможните мутанти на „синята идея“ предложиха истински витаминозна и доста здравословна храна за изнемощения народен организъм. Точно обратното се случи при техните управления. Те източваха безцеремонно кръвта, упованията и надеждите на народа – и то така, както източваха и държавните богатства, като същевременно увреждаха и унищожаваха здравите му вкусови навици, замествайки ги с всевъзможни чуждестранни или доморасли сурогати, с ерзац-вкусове, които не обуславяха и фаворизираха, а – напротив – дискриминираха, репресираща, или избиваха поголовно всички нормални, хуманни форми и начини за постигане на справедливост. Затова „изригването на вулканите“ на всевъзможни (политически, икономически, социални, културни и пр.) несправедливости и неравенства не спира, но и потапя под лавата си все повече социални слоеве, като уврежда или унищожава съдбите на огромни маси.

Що се отнася до „червените“, които в годините на прехода бяха на власт, те също не оправдаха социалното доверие на гражданството в тях, като доказаха, че кръвта им не е истински

червена и здрава, а е с някакви особени червеникави оттенъци и доста заразена, или съвсем увредена от всевъзможни неолиберални епидемии, или патологии, поради което не дадоха на хората очакваната справедливост в техните жизнени светове. Това особено релефно проличава не само по техните управленчески програми и действия, в които социалната справедливост не може да се покаже солидно, а и властно, но и по политическите им (обложени с всевъзможни идеологически налепи) езици, чиито социални рецептори се оказват неадекватни за предизвикателствата на историческата, политическата, икономическата, социалната, културната или моралната среда, както и за опасните изкушения, или пък за греховните съблазни, които политиката и властта им предлагат, а и на които те лесно се отдават. Вкусът към разнообразни, опасни политически и управленски грехове, към корумпиране и престъпления не се оказва толкова органично чужд, имуно несъвместим за някои червени, или представлящи се за такива политици и управници, които с идеите и делата си още повече усложниха проблемите за справедливостта, като допринесоха за растежа на неравенствата и несправедливостите.

За да бъдат истински „червени“, за да си възвърнат доверието и обичта на масите, те следва преди всичко да се подложат на спешен и тотален *морален катарзис*, на истински, а не на имитативни *пречиствания*, чрез които да си възвърнат вкуса към истината и демокрацията, хуманизма и прогреса, солидарността и истинското родолюбие. Без подобна терапия псевдо-червените ще имат или използват политически, социални и морални вкусове, които няма да са по-различни от тези на техните идейни противници. Само пречистени, обновени, вдъхновени, но и мобилизирани от истински, пълнокръвни социални, политически и морални вкусове към справедливост, свобода, солидарност и равенство, левите могат да разчитат на исторически реванш и на истински перспективи.

Червеното е цветът на *кръвта*, а тя е символ на *Живота*, а чрез него и на цяла дълга поредица от сакрални за Човека (като

род, вид и индивид) ценности и ригоризми. Затова и влошаването на състава на кръвта, нейното увреждане или изтичане са опасни и дори смъртоносни симптоми не само за биологическия, а и за социалния, в т.ч. за моралния, и политическия организъм, който е заплашен, или вече страда от такава болест.

Щом вече е доказано, че притежателите на различни кръвни групи се нуждаят от различни хранителни и питейни субстанции, нямаме ли право (със съответните условности и метафори) да пренесем тази закономерност и в полето на политиката и морала, а и за да оповестим, че „*кръвното родство*” в идейната, идеологическата, политическата и нравствената сфера предполага, или изисква особено внимание, дори възприемане и много стриктно практикуване на отделни диети, на особена хигиена и дисциплина на човешките вкусове, за да могат те да гарантират дълъг и здравословен начин на живот.

Днес е видно, че тази съдбовна закономерност не се спазва от притежателите на съответна кръвна група (в т.ч. идеологическа или политическа – по генезис и функции), поради което се извършват несъзнателни, или умишлени, а и систематични нарушения на препоръчаните диети и хранителни терапии, целящи подобрения в кондициите на съответните организми – както биологически, така и социални, политически и морални. Затова подхранването на „кръвта” на левите идеи и партии с продукти от неолиберално естество обуславят тежки деструкции и сигурна гибел на лявото в историческа перспектива, поради което трябва да бъдат ограничени или напълно спряни – и то навреме.

Ясно е, че влошаването състава на кръвта на биологическия, ала и на социалния организъм води до сериозни увреждания на неговото здраве, до неспособност неговите органи, тъкани и пр. да изпълняват нормално своите функции и да гарантират живота.

В този смисъл имаме право (или основание) да твърдим, че всяка неправда, или несправедливост е особен вид опасна – временна, или дълготрайна; лечима, или необратима – *кръвоза-*

губа, застрашаваща живота в конкретна, доста социално значима област, която, подобно на тази при биологичните усещания, е свързана с деформации и на вкусовите възприятия и реакции, в т.ч. на морално-политическите вкусови рецептори за несправедливост или справедливост по обществено, или персонално важни проблеми и дилеми на човека.

За да се възвърне доверието на гражданите, за да се възстановият Кръвта и Живота на Държавата и Обществото, за да се повдигне духът на Нацията и да се укрепят силите на Народа е съдбовно необходимо да се излекуват, окончателно премахнат всички онези *опасни и вредни, фалшиви и пагубни вкусове*, които злополучният Преход сътвори, а и разпространи в конвейерни количества; с които „зариби“ огромни човешки маси, като ги превърна в зомбирани същества, действащи в (смислови или ценностно-нормативни) посоки, обратни на техния (истински и смислен, човешки и очовечаващ) живот. Затова и Етиката има своето съдбовно призвание да „разомагьоса“ тайните, заблудите, в които гражданството бе преднамерено въввлечено; и да му предложи истински визии, ценностно-нормативни промени, трансформации, гарантиращи *триумф на Справедливостта*.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Мизов**, М., 2017. Мистериите на политическия вкус. С., „Авангард Прима“.
2. Виж подр.: **Драганов**, М. 1994 Социалните алергии. С., „Христо Ботев“.
3. Мозъкът ни оценява калоричността на храната по цвета. – В-к „Земля“, 1 декември, 2016, д. 14.
4. **Мизов**, М. 2016. Политиката като обоняние и парфюмерия. С., „Авангард Прима“.
5. Виж подр.: **Мизов**, М. 2013. Екологията на политиката – път за завръщането на човешината. – В: *Екология и хуманизъм: хуманитарни измерения и аспекти на екологическите проблеми*. С., „Авангард Прима“, 149-184.

СПРАВЕДЛИВО ЛИ Е ЗАДЪЛЖИТЕЛНОТО ГЛАСУВАНЕ В БЪЛГАРИЯ?

Валентина Драмалиева¹

Така зададен, този въпрос веднага може да получи категоричен отговор: Да! Защото у нас беше приет закон за задължителното гласуване. А щом има закон, то поведението, което е в съответствие с него, е справедливо, а поведението, което го нарушава – несправедливо.

С тези аргументи се парират всякакви евентуални съмнения и възражения по отношение на утвърдителния отговор на въпроса. Това е по същество една юридическа справедливост, която, обаче, се е превърнала в съвременен стереотип за оценяване изобщо. Именно в този контекст често чуваме да се твърди, че справедливостта е единствено и само (или най-вече) юридическо понятие, а в юридическата сфера справедливостта означава предимно да се спазва законът. Тук, обаче, нямаме за цел да дискутираме този широко разпространен стереотип.

Но когато се обосновава и налага законът за задължителното гласуване, се сочат именно горните аргументи. В подкрепа на това е също и разбирането, че правният позитивизъм е спасението за съвременното общество. По тази логика обикновено се приема, че когато има закон, то това вече е сигурно решение на определен проблем в обществото. Очевидно такава е целта и на визирания закон.

Стереотипното мислене никак не е убедително и затова утвърдителният отговор не бива да се приема просто като очевиден. Справедливостта е сложно понятие с множество различни

¹ Професор в УНСС, доктор по философия, valentinadramalieva@gmail.com

смислови аспекти, чието проявление се представя дори като различни видове справедливост. Тъй като твърде отдавна изследвам темата за справедливостта [1], тук ще се придържам към достигнатото от мен разбиране за това понятие и ще се възползвам от него при отговора на поставения в заглавието въпрос. За целта ще визирам някои от смисловите аспекти на справедливостта, които могат да се имат предвид в посочения контекст.

Приемам, че справедливостта е универсална социална добродетел, валидна за всички обществени сфери и институции, която се е наложила като етическа ценност, принцип и критерий за оценка на поведението поради изключителната си адаптивност и богатото си смислово съдържание. Може да се каже, че тя има три основни смислови аспекта: 1) Справедливост е това, което *осигурява (установява и възстановява) баланса и хармонията* в обществото или в отделна общност; 2) Справедливост е това, което *гарантира определени човешки права*; 3) Справедливост е това, което *изразява съответствие*: с моралните норми и с правните закони; с основни ценности и идеали на обществото (общността); с неотменими същностни характеристики на разглежданото явление; с договореното; между вложеното (даденото) и полученото при всички рационални човешки отношения в обществото, свеждани до разпределителни (дистрибутивни) и коригиращи (възстановяващи, ретрибутивни).

Смисловите аспекти от третата група – тези, изразяващи съответствие, се визират дори като различни видове справедливост, а именно: правилност, правдивост, формална, процедурна, договорна, разпределителна (дистрибутивна), коригираща (ретрибутивна). Справедливостта придобива нови смислови нюанси (видове) в зависимост от обществената сфера, където се прилага – морална, юридическа, политическа, икономическа, социална, житейска. Това дава една обща представа за това колко действително различни неща се разбират като справедливост.

Или, казано накратко – справедливост е това, което установява и възстановява баланса и хармонията в обществото; га-

рантира определени човешки права; осигурява нужните съизмеримост и симетричност между субектите, като изразява: съответствие с правните закони; съответствие с моралните стандарти; съответствие със същностни (неотменими) характеристики на визирания обект; съответствие с договореното; съответствие между вложено и получено в разпределителните и коригиращите отношения [2].

От една страна, богатото смислово разнообразие е причина за изключително широкото възприемане на справедливостта като универсална ценност, принцип и критерий за съизмерване и оценка във всички сфери на обществото. Но от друга страна, то е и причина за вътрешната противоречивост на справедливостта – едно и също нещо може да се приема като справедливо в един от смисловите аспекти и същевременно като несправедливо – в друг. Заедно с това, справедливостта няма собствено битие – тя приема чуждо битие; затова твърде различни неща могат да са справедливост, а пък едно и също нещо – да е и справедливост, а и несправедливост.

Като имам предвид тези разбирания, ще се опитам да оценя и задължителното гласуване, наложено със закон, през призмата на всеки от тези три основни смислови аспекти на справедливостта, посочени по-горе.

1) Справедливост като това, което осигурява (установява и възстановява) баланса и хармонията в обществото или в отделна общност

Вероятно законът наистина си поставя такава цел – чрез задължителното гласуване да постигне определен порядък в обществото, който да подсигури баланса в него. Това е напълно в контекста на Платоновото разбиране за справедливостта като

социален ред и хармония, постижима най-вече в държавата при положение, че се спазва даден порядък и се разпределят социалните роли и задълженията.

Но това, което е смущаващо при разглеждания закон, е как ще се постигне тази цел. Най-малкото, защото не е ясно какво ще следва, ако предписанието не се изпълнява. Далечната хипотеза на наказанията, които са предвидени при неизпълнение на задължението да се гласува, никак не мотивира хората да спазват закона. Много вероятно е той да не успее да постигне задължителното гласуване като цел и да подсигури търсената хармония и баланс в обществото.

За да има справедливост, законът трябва да гарантира прилагането си, което в нашия случай определено не е така. Даже напротив – очевидно е, че последствията при неизпълнението далеч не са ясно разписани или поне не се приемат сериозно. Затова може да се каже, че задължителното гласуване, макар и закон, придобива по-скоро пожелателен, а в този смисъл – и морален характер. А това по-скоро обърква и създава дисбаланс в обществото, което е несправедливост.

С други думи – законът за задължителното гласуване в България не постига справедливост, разбирана като нещо, което установява баланс и хармония.

2) Справедливостта като израз и защита на определени права

Разглежданият закон действително може да се приеме като защита на права в обществото и по-конкретно – правото за гласуване, което несъмнено е тясно обвързано с разбирането за демокрация. Очакванията са, че именно в този контекст задължителното гласуване може да се оцени като справедливо. Защото какво по-справедливо от това – да се гарантират правата! Но дали наистина е така?

Ще изтъкна само няколко пояснения по този смислов аспект на справедливостта, които смятам за важни при отговора на разглеждания въпрос.

Правата са късна абстракция на човешкото мислене и език. Макар че още елинската демокрация твърде много цени свободите на човека, тя не формулира такова понятие. Първо, понятието става факт в правния език и литература, а едва след това започва да се говори за морални права, за естествени човешки и други видове права.

Едва покрай идеята за обществения договор през 17 в. тази абстракция започва да се налага. Смята се, че естественият морален закон (стоящ над всичко) може да гарантира правата. Защото именно естественият закон постановява, че някои неща не могат да се причиняват на хората, което същевременно означава, че хората имат право на определени неща, които се определят като естествени права. Те се обединяват от понятието „естествена справедливост“ и така правата се превръщат в траен компонент за разбирането на справедливостта. Тогава се спори много кои точно са естествените права – дали живот, свобода, собственост, както смята Джон Лок, или щастие вместо собственост, както сочи Американската декларация за независимост през 18 век. Но по това време единодушно се приема, че именно държавата трябва да гарантира правата.

Важно е да припомним и обособяването на два типа права: 1) естествени, които са свързани с човешката същност и са постоянни, и 2) изкуствени, които са временни, защото са свързани с правните закони в конкретно историческо време. Правото да се гласува очевидно е сред изкуствените права. И то открай време се приема за едно от водещите в демократичното общество.

В тази връзка е добре да посочим още едно прозрение на тази епоха, което е много полезно и за съвременното разбиране на правата. Става въпрос за схващането на Томас Хобс, който категорично разграничава *право (jus)* от *закон (lex)*. Нещо повече –

в своето произведение „Левиатан“ той настоява, че те не трябва да се смесват, защото правото е свободата да се прави или да не се прави нещо, докато законът определя и задължава човека по отношение на едното, или другото [3].

Интересно е и разбирането на един от най-влиятелните изследователи на справедливостта на 20 в. – Джон Ролс, който разглежда правата като неотменима част от социалната система и в пряка връзка със справедливостта. В емблематичното си произведение „Теория на справедливостта“ [4] той изтъква, че социалната система има 2 аспекта: 1. дефинира и установява основните човешки права; 2. установява социални и икономически неравенства. Именно затова справедливостта задължително включва два основни принципа: **1 п-п:** Равни права за всички граждани – включително политическа свобода (право) да се гласува, да се заемат публични длъжности, свобода на словото, на сдруженията, на съвестта, на мисленето, на собствеността и др.; **2 п-п:** Приспособяване на неравенствата в полза на всеки. Именно чрез тези 2 принципа се реализира справедливостта в обществото.

Тази кратка справка и позоваване на авторитети показва, че справедливостта е тясно обвързана с правата – и по произход, и функционално. Заедно с това е важно да се има предвид, че правата и задълженията са различни неща и те не бива да се смесват – правата са свободи, а задълженията са разписани в законите. Затова не е логично едно нещо да бъде едновременно право и задължение – то е или едното, или другото. Както и не е приемливо да има закон за (определени) права – т.е. да се задължават определени свободи. А именно това се случва с разглеждания закон за задължителното гласуване.

Важно е винаги да се има предвид, че правата си остават *свободи* – свързани са със свободната воля на човека и с избора. Тези *свободи* хората могат да си гарантират на определен етап или в определен момент. Законът именно трябва да представя задълженията, чрез които да се гарантират правата. Затова и

правото на глас е съпричастно към *правата* и си остава същностно обвързано със свободата, с избора, със свободната воля. *Правото* затова е *право* – всеки гражданин може сам да избере дали да се възползва от него, т.е. той има свободата да го направи, или – не.

Заедно с това всеки един гражданин има *задължение*, свързано с това *право* и произтичащо от него – да не пречи на останалите хора да реализират и те своето си *право*. Защото самото съществуване на *правата* вече предполага и съществуването на *задълженията* за взаимно уважение и зачитане на аналогичните *права* на другите хора в обществото. *Задълженията* са много важни – те са другата страна на *правата*. Те са начин, по който се гарантират *правата*. Само така са възможни *правата* в обществото – без гарант те си остават празна абстракция.

Връзката между *правата* и *задълженията* е аналогия и конкретизация на широковъзприетия етически принцип за съответствието между свободата и отговорността – за да се гарантира едно *право*, трябва да се поемат определени *задължения*. Например: за да имаме право на живот, някой трябва да поеме задължението да не ни убива. Съответно и ние поемаме това задължение към другите хора. За да имаме право на собственост, някой трябва да поеме задължението да не ни отнема определени неща. Ние поемаме аналогичен ангажимент към другите хора и така взаимно си гарантираме *правата* чрез поемането на определени задължения.

Посоченото съответствие е изключително важно за гарантирането на *правата*. Затова принципът за съответствието между *правата* и *задълженията* също се приема като справедливост, а нарушаването му – като несправедливост.

В демократичното общество именно демократичната държава трябва да гарантира *правата* на гражданите чрез адекватни правни закони. В унисон с това е и очакването, че държавата има задължението да гарантира *правото* на гласуване чрез закони, които да разписват конкретните задължения на всички

граждани, както и собствените задължения на държавата. А обявяването на правото за гласуване като задължение никак не допринася за това. Напротив – то е противоречие „по определение” и задава противоречиви тълкувания. А това по-скоро е несправедливост.

Несправедливо е едно право да бъде обявено едновременно и за задължение –обществените свободи, наричани още права, се гарантират в обществото чрез поемането на определени задължения, а не чрез превръщането на самите тях в задължения. Затова и задължителното гласуване в България е несправедливо.

3) Справедливостта като съответствие

3.1) Справедливостта като съответствие с нормите – морални и правни

Този смислов аспект на справедливостта показва, че всичко, съответстващо на определени норми – морални или правни, е справедливо.

Посоченото съответствие е много важно, защото осигурява на обществото придържането към относително стабилни критерии, каквито са нормите. Затова този аспект на справедливостта обикновено се нарича още и правилност – справедливо е това, което се приема като *правилно по определен начин*. Много важно е тази правилност да е общозначима.

Този възглед е традиционен още от Аристотел, според когото „всички законни неща са по някакъв начин справедливи” [5], а „справедливо е това, което е законно” [6]. На по-късен етап, обаче, теоретичната мисъл си дава сметка, че справедливостта далеч не се изчерпва само със съответствието ѝ с нормите, най-малкото – с правните. Въпреки, че имат много предимства, правните норми не могат да решат всички проблеми в обществото. В много случаи моралните норми имат дори по-

голяма тежест и потенциал. Съответствието с правните норми остава важен аспект в справедливостта, но не я изчерпва.

Щом съответствието с правните норми безспорно е критерий за справедливост, то и задължителното гласуване е справедливо, поради наличието на такъв закон. Законът налага справедливост, а справедливостта приема неговото битие. Но практиката сочи, че съществуват и несправедливи закони, което в този контекст би трябвало да се определи като „несправедлива справедливост“. Това отново показва, че съответствието със закона не изчерпва справедливостта. Освен с правните норми, справедливостта означава съответствие и с моралните норми. Затова юридически правилното понякога се оказва различно от морално правилното и така в някои случаи определен закон може да се оцени като несправедлив.

Само свободната воля на личността може да избира кой от двата аспекта на правилното – моралното или юридическото – да приеме като справедливост. Но разглежданият закон за задължителното гласуване възпира точно свободната воля на гражданите. От тази гледна точка той също може да се оцени като несправедливост.

Но дори ако визираме справедливостта единствено и само като съответствие с правните норми и изследваме само този аспект, без да държим сметка за съответствието с моралните норми, отново се натъкваме на **несъответствие** – т.е. несправедливост по отношение на Закона за задължителното гласуване. Самият закон може да бъде оценен като несправедлив, защото не съответства (противоречи) на Конституцията на Република България [7], която е върховен закон за гражданите у нас и другите закони не трябва да ѝ противоречат /чл. 5 (1)/.

В Преамбюла на Конституцията правата на личността се определят като върховен принцип, а справедливостта – като ценност. В Първа глава – „Основни начала“ се сочи, че Република България гарантира живота, достойнството и правата на личността /Чл. 4 (2)/, както и това, че всички хора се раждат свобод-

ни и равни по достойнство и права /Чл. 6 (1)/. Във Втора глава – „Основни права и задължения на гражданите“ – правото на глас се определя като основно право, а в чл. 42 се сочи кои граждани имат право да избират органи на управление. Никъде това *право* не е посочено като *задължение*. За сравнение ще изтъкнем, че в тази глава на Конституцията единствено и само изучаването и ползването на български език от българските граждани се посочва и като право, и като задължение /чл. 36 (1)/. И това едва ли е случайно – ако нещо друго беше мислено в този контекст – като право и задължение, законодателят щеше да го заяви.

Горното позоваване очертава несъответствия на Закона за задължителното гласуване с Конституцията, заради които той също може да се определи като несправедливост.

3.2) Справедливостта като съответствие с договореното или установеното

Този смислов аспект на справедливостта изразява съответствие с нещо вече договорено или установено, независимо от това дали самото договорено е справедливо или не по своята същност. Затова това съответствие се приема като справедливо само по форма и се нарича формална справедливост или още – договореност, даденост.

Договарянето синхронизира обществените отношения и ги улеснява. Когато договореното е свободен акт между свободни хора, неговото изпълнение и придържането към него се приема за справедливост. Но дали това е така по отношение на разглеждания казус със закона за задължителното гласуване? Отговорът не е така категоричен.

При този смислов аспект дори съответствието с нещо, което само по себе си е несправедливо, се приема за формална справедливост. Като например приемането на момчета с по-слаб успех в езиковите училища заради съществуването на квоти за момичета и момчета. Тази практика сама по себе си може и да е

несправедлива, но се приема за формална справедливост – предварителна договореност и целесъобразност, даденост. Може да се направи аналогия и с казуса, който анализираме.

Така и задължителното гласуване се приема за справедливо заради наличието на съответствие с нещо, което предварително е прието и договорено. Но то си остава само формална справедливост.

Като обобщение на разгледаните три основни смислови аспекти на справедливостта можем да кажем, че *задължителното гласуване е по-скоро несправедливост*. Това произтича от анализа, направен по-горе. Заедно с това или може би заради това този закон засяга и чувството за справедливост на хората – повечето имат смътното усещане, че се насилва свободната им воля и се посяга на техните свободи (права), което предизвиква чувство за несправедливост. Макар и субективно, чувството за справедливост допълнително засилва цялостната рационално-емоционална оценка за несправедливост.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И БЕЛЕЖКИ

1. По този въпрос виж: **Драмалиева, В.** [2001]. *Справедливостта в етиката и бизнес етиката*. С.: Сиела; **Драмалиева, В.** [2014]. *Бизнес етика и корпоративна социална отговорност в съвременното управление на бизнеса*. С.: Издателски комплекс – УНСС; **Драмалиева, В.** [2014]. *Бизнес етика – философски прочит*. С.: Издателски комплекс – УНСС.
2. **Драмалиева, В.** [2014]. *Бизнес етика и корпоративна социална отговорност в съвременното управление на бизнеса*. С.: Издателски комплекс – УНСС, с. 165.
3. **Хобс, Т.** [1970]. *Левуатан*. С.: Наука и изкуство, с.139.
4. **Rawls, J.** [1978]. *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, p. 61.
5. **Аристотел** [1993]. *Никомахова етика*. С.: ГАЛ-ИКО, кн.V, гл. I, 12
6. Пак там: кн. V, гл. I, 8.
7. *Конституция на Република България* – www.government.bg.
www.government.bg/cgi-bin/e-cms/vis/vis.pl?n=4&p=0034

СПРАВЕДЛИВОСТТА КАТО НРАВСТВЕНА ДОБРОДЕТЕЛ НА ВЪЗДАЯНИЕТО ВЧЕРА И ДНЕС

Ерика Лазарова¹

*„Ние приписваме справедливостта на един човек,
а тя може да е присъща и на цяла държава.“*

Платон

„За добро – добро, за зло – справедливост.“

Индийска пословица

В историята на философията, и по-специално в историята на етиката, справедливостта най-чест е третирана като *естествен закон на вселената* като единство на макро-и микрокосмическо. Тя е екзистенциално-нравствена и космически хармонизираща мирозданието категория в неговата диалектическа протоположност на добро и зло, на разрушителност и съзидателност. В древноиндийските трактати бива реализирана от кармата като причинно-следствено отношение. Древните гърци ѝ придават, казано на модерен език, силно изразен *социологически елемент*. Според „*Държавата*“ на **Платон**, **Сократ** разглежда справедливостта като присъща едновременно на гражданите – *като индивидуална добродетел*, и на държавата като задължително условие за нормалното функциониране на обществения организъм [1]. Макар често несправедливото за масите да е *справедливото и полезното за съществуващата власт*. Официално се толери-

¹ Професор в секция „Етически изследвания“, ИИОЗ при БАН, д.ф.н.,
erika.lazarova@hotmail.com

ра **правото на силния за сметка на обезправения**. Закономерно *тиранията създава закони, защитаващи тираните, а демокрацията – закони в името на народовластието*.

Тоест, предпоставя се **хармонията** между човека като гражданин и полиса като желано обществено състояние. Подобно е схващането на **Конфуций**, за когото справедливостта е свързана с умереността и спазване на държавния ред като основна обществена добродетел.

Християнството третира Бог като истинската спаведливост. За християнството Бог е носител на извечна справедливост и извън него тя е невъзможна. Но не са малко и противоречията при интерпретациите на всеблагия и справедлив Библейски Бог, който във въплъщението на **Яхве** или **Йехова** отмъщава на грешниците до седмо или девето коляно, или кара **многострадалният Йов** да приема смирено божие наказание, дори когато не знае какво точно прегрешение изплаща чрез мъките си.

Аристотел, а през Средновековието **Тома Аквински** [2] отиват по-нататък в утвърждаване справедливостта не само като лично достойнство и добродетел, но и като *благо на разумното отношение към другите или интерсубективността*. Историята на Новото време развива тази демократична линия чрез теорията за *обществения договор* и налага представата за преодоляване антагонистичните интереси на отделните индивиди и на държавата. Справедливостта вече изпъква едновременно като:

1) **добродетел на достойната личност, но и понятие за морална правота;**

2) **представа за желаното от мнозинството** уважение и гаранция на всички за защита пред закона на гражданските им права, без дискриминация с оглед на раса, пол, сексуална ориентация, национална и културна идентичност, религиозна принадлежност, възраст, образователен и имотен ценз, но и

3) **мяра на въздаянието**, предполагащо известна зрялост на историческото съзнание и самосъзнание, така че човекът да бъде третиран като *отговорен за делата си*.

Но при спазване принципите на:

- 1) *равнопоставеност на оценяваните според делата и мотивите им като индивиди и*
- 2) *третирането им като нравствени субекти, които са способни да действат с разбиране за моралното значение на постъпките им.*

В контекста на моралното въздействие **доброто имплицитно изпъква като еквивалент на Справедливостта**. Неговото тържество е от жизнено важно значение за света, който би загинал, ако носителите на силите на злото не са безсилни пред сърцатостта и чистосърдечието, душевната щедрост и състраданието като основни добродетели, на които се крепи целият космос. Тези постулати пронизват етическите конструкции на културната история от „**Ведите**” и „**Упанишадите**” до авторските философски системи от античността до наши дни. В един по-широк философско-теоретичен план, обаче, справедливостта е не само социално-етическа категория и не се отнася само до правно-процесуалните принципи на равенство пред закона и налагане адекватни наказания за провинения пред закона и морала, или до фискален еквивалент на заплащане услугите на равните пред закона граждани. Тоест, справедливостта е много повече от онова, което през последните години излиза на преден план в трудовете на философи и социолози:

- 1) *юридическата равнопоставеност на хората пред съдебната институция като упълномощена да възстановява нарушеното от криминализираните деяния социално равновесие и/или*
- 2) *установяване ред и реципрочност при заплащане труда на хората като равноправни обществени субекти,*

Ако **Джон Ролс** говори за публичния разум като *универсален социален коректив* [3], аз бих искала да поставя логическия акцент върху *индивидуалната нравствената чувствителност*, която не е просто **нравствена добродетел на личността**, но и *специфичен талант да разграничаваш доброто и злото*.

Най-страшните престъпления към каузите на справедливостта се осъществяват там, където безразличието към моралните девиации прераства във **всеобща апатия и неверие в силите на доброто като способни да защитят ценността на добродетелите на отделния гражданин**, а той се превръща в послушен верноподаник на една тиранична (и/или тоталитарна) държава, където правилата на обществения договор са *предварително зададени* от един кастов или класов елит, защитаващ чрез официалната идеология своите псевдоценности като единствено истинските и общовалидните.

Волята на античния тиранин, на феодала и на тоталитарния вожд, умножена и защитавана от и чрез техните сателити или, по-точно, – лично облагодетелствани от статуквото помагачи, обезсмисля поривите към справедливост на масите. Неслучайно Средновековието ражда афоризма, в който може да се познае всяка корумпирана власт: *„Малките крадци ги бият, а на големите им свалят шапка“*. Нашият народ перефразира тази фолклорна мъдрост в сатирично-безпощадното *„За кокошка няма прошка, за милиони – няма закони“*.

Усещането за накърнена справедливост е в основата на всички социални конфликти и се изразява в гняв и непримириемост на масите към елитите. Именно **нетърпимостта към елитите** е ключът към най-значимите революционни събития в културната история – от събарянето на династии в Древен Египет през въстанието на Спартак и селските въстания в Средновековието до Френската и Руската революция, т.нар. „нежни революции“ в края на 80-те години на XX век и най-пресния пример с избора на **Доналд Тръмп** като търсене на алтернативни пътища за постмодерното развитие.

В същата светлина трябва да бъде разглеждан и краят на Студената война, както и съответно – преходът от социализъм към капитализъм. Нужна е преоценка на ситуацията, когато гласността и преустройството бяха интерпретирани не просто като народно недоволство от „реалния социализъм“ и жела-

ние за трансформации в духа на пазарното стопанство по линията на „конвергентното общество“, превърнало се в привлекателен модел за корекция и на двете обществени системи, но и като *критика на не-достатъчния социализъм*. Но не в контекста на недостиг на внимание към човешките права, както това правеше **М. Горбачов**, тъй като става дума за общочовешки либерални ценности, а за нереализиране от т.нар. „реален социализъм“ на принципите на социалистическата доктрина.

Неговите недостатъци вече не бяха тълкувани като „грешки на растежа“, а като *сериозни изкривявания на първомодела*, дължащи се преди всичко на новия социалистически елит, който загърбва водещите идеали за равенство и изграждане строй без привилегии. На преден план излизат претенциите за избраност и създаване на система от нови привилегии, както и изграждане на нова класа – т.нар. „номенклатура“, най-често хора с партиен ценз или близки до властта, от които се набират ешалоните на властта. Да принадлежиш към соцелита означава отворени врати към престижните чужди училища или университета, а кариерното израстване предполага *дистрибуция на власт* чрез овластеност. Както в посттоталитарния период да бъдеш капиталист не означава да бъдеш предприемач с отговорност на лично вложени средства и усилия, а дистрибуция на получени наготово средства, тоест, разплащане с „куфарчета“, приватизирани обекти, реститутски средства, пенсионни фондове, еврофондове и т.н. Да не говорим за онези псевдобизнесмени, които унищожиха родното производство, за да изградят богатството си върху скраб и стопанска разруха.

Формите на корупцията са различни, но имат общ корен – създаде се прослойка от **соцкапиталисти**, които имат претенции за печалби и самочувствие на босове, рещаващи човешки съдби, но действат само „на сигурно“ и не се страхуват да загубят част от печалбите си, стига другата част, която е узаконена и пречистена при прането на пари, да им остава като собствено богатство.

Общото и при двата вида елити – социалистическите и новокапиталистическите, е предпоставката за корумпираност по линията на отрицание на *мерократизма като въздаяние по заслуги* за сметка на партийната принадлежност. Трудно се научават уроците по истински демократизъм, тоест, да се цени всеки като личност *единствено според индивидуалните им качества и класификации*. И да се избягва търсене на кадри *вътре* в дадена партия, вместо да се търсят най-талантливите и най-подготвените за дадено място в качеството им на *експерти*.

Точно претенциите за преразпределение на богатата у понизките етажи на овластеност и привилегии обоснова спецификата на събитията през 1989 г. и неуспехите на Прехода в т. нар. посттоталитарни държави. Както алчността на новите капиталисти пък породи носталгията към „пържоления камунизъм“ и недооценка на другите по-важни негови активи като *безплатно здравеопазване и безплатно образование*; макар понятия като „влизане в Университета и езиковите гимназии с привилегии“ да дискредитираше преди 1989 г. принципа на равенството в очите на народа.

След близо три десетилетия преход, обективно може да се заключи, че най-големите и болезнени разочарования са като правило в *контекстуалността на икономическата реалност и вездесъщата корупция*. След щедрите обещания за почивки на трудещите се на Канарските острови и Майорка, за по-високи заплати на бащите и възможност на майките да останат в къщи и да си гледат децата, на практика много български деца не са виждали море до завършване на гимназията, а продължителността на отпуска по майчинство е сред най-дискутираните.

На второ място са разочарованията в аспекта на *ефективността на правораздавателната система*. Населението масово губи вяра в съдебната власт, като сред най-обсъжданите и най-критикувани аспекти на въпроса са: 1) недосегаемостта на публично известни престъпници; 2) неадекватни наказания за обирджии, насилниците и дори убийците, като дори престъпници с по тридесет и повече висящи дела са на свобода и 3) пъл-

на индиферентност към „войната по пътищата“, когато вместо строги присъди, нагли убийци с високо съдържание на алкохол и/или дрога в кръвта се отърват с условни такива, цинично разхождайки се на свобода пред лицето на почернените близки.

За съжаление, всички подобни отрицателни практики подкопават абсолютно вярата в справедливостта на Темида, но и в *справедливостта като поддържане на социалния мир и хармония*. И то не само на регионално ниво. В глобализацията се свят липсата на социална справедливост и установките на примиреност към отсъствието на индивидуалната добродетел „справедливост“ все по-често мимикрира в отсъствие на доверие към всеобщите процеси на глобализацията и в екстремно религиозно поведение, водещо до потенциален сблъсък на цивилизации и ценностни системи.

Особено болна за постмодерното човечество се оказва темата за **корупцията**. Тя е в центъра на всички съвременни проблеми на елитите и на недоволните от тях. Като трайни язви изпъкват трафикът на хора, наркотрафикът, проституцията и търговията с органи, които по категоричното определение на **Папа Франциск II**, са *истински престъпления срещу човечеството*. Тази негова постановка на срещата на високо равнище между експерти на правосъдието в областта на трафика на хора и организираната престъпност, осъществена по инициатива на Папската академия за социални науки, папата призова съдиите да **„работят, за да дадат надежда на обществото, като избягват корупцията и целейки се към социалната реинтеграция на сгрешилите, но поставяйки винаги на преден план борбата с трафика на хора, новите робства и организираната престъпност..“** Папата откри и съществуващата „важна синергия с ООН за осъществяването на деликатния човешки и християнски проект за освобождаването на човечеството от търговията с човешките същества и организираната престъпност“, както гласи официално съобщение на Папската канцелария в Интернет, отпечатано на български език на 14.08.2016

Де факто става дума за една *цялостна програма за нравствено преобразуване на съвременното общество*, като се отрича безчовечността на съвременните средства за забогатяване чрез корупция и експлоатация на беззащитните, създаващо напрежение не просто в контраста богатство-бедност, но и в разколебаване смисъла на самото нравствено понятие „справедливост“. Понеже **моралната корупция** е по-страшна от традиционната злоупотреба с власт, влияние, парични потоци. Изходът е в етическата непримиримост към всяка злоупотреба и в контрола над средствата, които защитават законите и спазванато им. Достойнство и съвест, морал и закон трябва да бъдат в хармония. Само тогава **справедливостта като етическа мяра на въздаяние** може да функционира ефективно и да уравнивесева негативните тенденции в общественото развитие.

Много е важно да се подчертае, че и най-перфектното законодателство, ако не се прилага съзнателно, тоест, с чувство на нравствена отговорност, не може да даде очакваните положителни резултати. И е повече от необходимо да се променят и *социалният климат, и мисленето на обществените субекти*, за да действат те като *представители на гражданското общество*, а не като безлични представители на „човека-маса“. Защото е привикнал да се подчинява на декрети и забрани, тоест, да бъде „верноподаник“, а не да гради съдбата си със собствените си ръце и да мисли със собствената си глава, непозволявайки да бъде манипулиран и репресиран.

И да помни, че правото на избор е изконно демократично право на свободния човек, който, поне в секуларната държава, има правото да протестира и да отрича статуквото, без да се страхува, че несъгласието с личността на властимающите, и особено престъплението по отношение на държавния глава се счита юридически за *върховно престъпление*, сравнимо по тежест само с изповядването на ерес, тоест, отново с оспорване правото на свобода на убежденията. Преди хилядолетие е немислим не само наказателният вот спрямо елита, но даже всяко жела-

ние за социална, респективно верска, промяна бива *анатемосано*. Дори един мислител с просветен за епохата си ум като **Томас Хобс** приема за естествено, че суверенът, като изразител волята на поданиците си в универсално значимия обществен договор, не може да действа *против* поданиците си и при никакви обстоятелства не може да бъде обвинен в неправилни действия. И, следователно, той не може нито да бъде сменен с друг владетел, нито да бъде убит от поданиците си. Негово е и абсолютното право да забранява, и да преследва като нежелани и/или вредни онези доктрини, които определя еднолично или по съвет на приближените си като неудобни или направо опасни за властта си[4]. По-либерален е **Джон Лок**, за когато законодателната власт като върховна и безусловна е най-важна в държавата[5] и тя е призвана да осигурява прилагането и изпълнението на законите с оглед *интересите на обществото като цяло*.

Но истинската промяна в разбирането за законността на народните претенции за справедливост се реализира едва с укрепване на т.нар. **четвърта власт** или печатът, респективно средствата за масова комуникация, чрез които се чува и зачита *волята на народа като суверен*.

Днес съпротивата срещу социалната несправедливост и наказателният вот спрямо елитите все повече се превръща в показател за *реална или работеща демокрация*. И е свидетелство за **една нова култура на справедливостта като култура на въздаянието**, според древния, но неувяхващо актуален принцип „*За добро – добро, за зло – справедливост*.” Колкото е по-висока личната чувствителност към справедливото и несправедливото като индивидуална добродетел, толкова е по-висок залогът за социална справедливост и за хармония на личните и обществените интереси като цел и същност на културно-историческото развитие.

Обратно, закърнялостта на усещането за справедливост или отсъствието ѝ в действителния живот, свързани с апатия и моралното безразличие към ставащото, води до опасните последс-

твия на закърнялото правораздаване и до създаване на трайна установка за обезверяване на субектите на общественото развитие. Демократичното обществено управление вчера и днес е единствената алтернатива на несправедливостта и безправието, когато съществуват:

1) *корективът на човешката съвест* като съпротива срещу всички проявления на несправедливостта на микро и макрониво и

2) *корективът на законодателната система*.

Само тяхното единство дава достатъчни основания за исторически оптимизъм, реализирайки на онтологическо, социално-практическо и духовно-теоретическо равнище хармонията на справедлива мотивация, справедливи практически действия и справедлива оценка на ставащото с оглед на максималистичното изискване за съвпадане на гражданска и обществена добродетелност. Моралният ригоризъм и моралният идеализъм трябва да си подадат ръка, ако човечеството не иска да се откаже от *еволуцията на човечността* като социална реалност.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Платон**. *Държавата*. 2014. С., „Изток-Запад”.
2. **Aquin, von T.** 2001 *Über sittliches Handeln. Summa theologiae I-II q. 18–21*. Reclam, Stuttgart.
3. **Ролс, Дж.** 1998. *Теория на справедливостта*. София – С. А.
4. **Hobbes, T.** 2004. *Leviathan* (Originaltitel: *Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Common Wealth Ecclesiasticall and Civil, 1651*). Meiner, Hamburg,
5. **Locke, J.** 1977. *Zwei Abhandlungen über die Regierung* (Originaltitel: *Two Treatises of Government*)., Suhrkamp, Frankfurt a. M.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТА ПРЕД „СЪВЪРШЕНАТА“ ДОБРОДЕТЕЛ

Борислав Градинаров¹

Категорията справедливост винаги е изглеждала безвъпросно човешко творение. Нейната комплексност и неподатливост на изчерпателно дефиниране обаче чертаят една неопределеност, която представлява сериозна пречка за причисляването ѝ към научно определяемите понятия. Неслучайно разломът между етиците и юристите по отношение на предмета и целите на всяка от тези нормативни системи е най-дълбок именно в разбиранията за това що е справедливо.

За бащата на науката „етика“ – Аристотел, справедливостта е свършената добродетел, която не само определя достойния гражданин на полиса, но и е единствената, която може да бъде и обществен идеал. Следващите векове добавят различни и често взаимно изключващи се характеристики, но не променят външните контури на категорията, очертани още през 4 в. пр. н. е. За съжаление тези най-общи рамки на понятието справедливост не са достатъчни, за да изведем генезиса ѝ и да анализираме по какъв начин историческата практика влияе върху нейната същност и еволюция.

За да се разкъса затвореният кръг, в който се движат разсъжденията около справедливостта, се налага да потърсим друга гледна точка, различна от традиционната. Една такава е предложена от холандския приматолог и етолог Франс де Ваал, който на основата на дългогодишното изучаване и експериментирание с примати (основно шимпанзета и бонобо) стига до из-

¹ Доцент, д-р в Институт за изследване на обществата и знанието, БАН, bograd@abv.bg

вода, че усещането за съчувствие, за сътрудничество, за съответствие между усилията и получените възнаграждения, взаимопомощта, съответствието между достъпа до ресурси и мястото в социалната йерархия е дълбоко вкоренено сред стадните животни.[1] В специално създаден филм за своите експерименти с примати, озаглавен „Моралното поведение при животните“ де Ваал демонстрира колко остра и неподправена е реакцията на животните, когато към тях се проявява несправедливост.[2] Вече има голямо число емпирични изследвания с животни, които демонстрират, че редица поведенчески модели, които се считало, че са присъщи само на вида *Homo Sapiens*, съвсем не са негово изобретение.

Подобни експерименти налагат сериозна ревизия на нашите представи за много етически категории. В най-голяма степен това се отнася до справедливостта, върху която изглежда хората нямат изключителното и неотчуждаемо авторско право. Справедливостта също така няма и божествен произход, а все повече се налага като еволюционно утвърдена и изключително важна характеристика за оцеляването на индивидите, които живеят на групи. Оказва се, че е все по-трудно да я пришиваме единствено на разумната човешка природа, което съвсем не означава, че справедливостта в битието ѝ на социална, етическа, икономическа, правна и пр. категория може да се изведе пряко от елементарните примери на животинските поведенчески модели, наподобяващи справедливост.

Истинското предизвикателство обаче започва от момента, в който човешките проявления на справедливостта и нейния антипод – несправедливостта придобият ключова роля. Въпреки че едва ли има друго понятие, в името на което да са изписани по-дебели трактати и да са пролети повече литри кръв, справедливостта (и несправедливостта) и до ден днешен изглежда обвита в особен мистизицъм. Разбира се, могат да се измислят десетки дефиниции, които сигурно ще бъдат верни – всяка по своему. Но в края на краищата нещата винаги опират до конвенция-

та, до онова, което са склонни да разбират под подобна категория мнозинството от нас.

Справедливостта е най-общо казано съответствие между две социални явления. **Тя е субективната ни оценка, представата ни за съществуването на хармония, пропорционалност между две или повече социални явления. В същото време в качеството си на обществен идеал, тя е изискване, гаранция за запазване на вътрешното равновесие и хармония в обществото на определен етап от развитието му.** Казано другояче, посредством нравствените категории „добро“ и „зло“ като че ли оценяваме дадено явление в зависимост от неговото значение за нас, докато с категориите „справедливо“ и „несправедливо“ преценяваме отношението между две (или повече) социални явления.

Големият препъни-камък тук е, че няма несъмнен и обективен критерий, съобразно който да се направи подобна преценка. В моментите на институционален дефицит и социална дезинтеграция, в каквито впрочем пребивават все повече и все по-за дълго съвременните общества, рисковете справедливостта да се подмени с нещо друго са извънредно големи. Истинското предизвикателство се появява тогава, когато господстващите в даден момент представи за справедливост, колкото и относителни да са те, бъдат накърнени. Какви следва да бъдат действията от този момент нататък? С какви средства да бъде възстановена справедливостта? Причиняването на страдание и налагането на наказание в една или друга форма, в състояние ли е да поправи несправедливостта? Това съвсем не са лесни въпроси и към момента няма исторически примери за задоволителни отговори на тях.

Всяко общество, независимо от степента на своето развитие, неизбежно стига до момента, в който следва да отговори на това как да поправи нарушената справедливост. Няма да е прецилено твърдението, че най-много институционални, човешки и икономически ресурси се отделят именно на съхраняването на общественото равновесие, на поправянето на несправедливост-

та и на санкционирането на онези елементи (индивидуални или групови), които са нарушили установения към даден момент морален и правов ред.

Възможно ли е например нарушената справедливост да бъде възстановена по пътя на възмездието? Тук не става дума за подмяната на справедливостта с едно безспорно по-частно отношение като възмездието, въпреки че на всекидневно ниво такава подмяна се извършва непрекъснато – от масовите публични убийства дори в безспорно цивилизовани държави до саморазправите между причинилите пътни произшествия български шофьори. Във всички подобни случаи главните действащи лица най-често са движени от мотива, че раздават бързо и заслужено възмездие, вместо мудното и несправедливо официално правосъдие.

Може ли обаче възмездието да възстанови справедливостта?

Според Лешек Колаковски [3] в идеята за наказанието като превантивна мярка има някои недостатъчно промислени елементи. В това да бъде подложен на страдания един човек, за да бъде сплашен друг, има нещо принципно погрешно. Не противоречи ли, пита той, наказанието в тази си функция на Кантовия принцип, според който всеки човек сам за себе си е цел, а не средство? Какво право имаме да използваме хората като инструмент за заплахата?

Съществуват принципни затруднения при дефинирането на понятието справедливо наказание. Идеята за това, че дадена постъпка следва да бъде квалифицирана като нарушаваща обществения ред, поради което на нейния извършител е необходимо за бъдат причинени физически или психически страдания, изглежда доста неубедителна. Има предостатъчно примери в исторически план за това колко погрешни са били представите за справедливо и несправедливо, което компрометираща самата концепция за наказанието като път за поправяне на нарушената справедливост. Хората са били умъртвявани или осакатявани за

дребна кражба, изгаряни са били живи, защото не са вярвали в Светата Троица, Аллах или друг измислен бог, а в някои общества и до днес обвинените в изневяра са погребвани живи или пък са убивани с камъни. Самото отмерване на подходящото наказание за едно или друго провинение или престъпление е доста съмнително начинание, защото зависи много от променящите се принципи и норми на поведение, от традициите и историческата мода, от степента на обществена търпимост и т. н. Всичко това прави твърде неопределена границата между наказуемите и ненаказуемите деяния. Всяка пенитенциарна система се опитва максимално да олицетворява принципа на справедливостта, но често е трудно, дори невъзможно да се намери общия знаменател на престъплението и наказанието.

Другата съществена и често повтаряна цел на наказанието – да превъзпита извършилите престъпление – също не е доказана по заслужаващ доверие начин. Статистиката вече е натрупала достатъчно данни, за да се направи обоснованото заключение, че в болшинството от случаите затворите по-скоро създават престъпници, отколкото ги превъзпитават. А това показва, че квалификацията на деянието и повдигането на определено обвинение не може да са механично прилагане на законови текстове, тъй като са прекалено много факторите, които трябва да се вземат предвид. Към момента не съществува и единомислие и по въпроса какво следва да се разбира под превъзпитание и какво точно трябва да промени чрез него – условни рефлекс, навици, поведение или начин на мислене.

И щом по отношение на основните функции на наказание, поне според разбиранията на съвременната правна доктрина, съществува неопределеност, как стои въпросът с моралното аргументи при възстановяване на нарушената справедливост? Тук стигаме до две други понятия, които като че ли изцяло са в периметъра на етичната проблематика – възмездието и отмъщението. Въпреки че между тези две понятия има някои допирни точки, например относно натовареността с емоции и влияния

ето на субективната представа за справедливост, те не следва да се смесват.

Отмъщението не е нито наказание в юридическия смисъл на понятието, нито възмездие според разбиранията на естественото право. „То е емоционално мотивиран акт, с който човек цели преди всичко да навреди на хората, които според него непосредствено или косвено вредят на други хора. Силата на жаждата за мъст не е пропорционална на нанесените щети – толкова често хората се убиват един друг поради смешно незначителни поводи.“ [4] Доколкото хората трудно могат да отделят емоциите от трезвата преценка и обмисляне на въпроса за съответстващото на дадено провинение наказание, особено ако са лично въввлечени в тях, поривът за отмъщение е разбираем и донякъде неизбежен.

В преобладаващия брой случаи трезвомислещият човек, преценявайки този порив в съответствие с общоприетите морални принципи на даден исторически етап, се въздържа от действия, мотивирани от порива за отмъщение. Това не означава, че той не е решителен или не е склонен към крайни позиции и действия. След особено жестоки престъпления, които разтърсват и предизвикват широко обществено възмущение, нерядко се зараждат настроения и движения за завишаване на санкциите, най-често за въвеждане и прилагане на смъртно наказание за определени престъпления. В подобни движения емоциите трудно могат да се отделят от естествения стремеж за справедливост и запазване на обществения хомеостазис. В тези случаи преплитането на желанието за отмъщение и стремежът към възмездие формира солидна основа за обществен натиск върху правораздаването.

Но ако отмъщението е принципно неприемливо от гледна точка на съвременните цивилизовани общества, не така стои въпросът с възмездието. То не е отмъщение, защото емоционалният елемент в него, макар да не е напълно елиминиран, не е преобладаващ. Възмездието е своеобразна реабилитация,

възстановяване на накърнената от действията на дадено лице или от група лица справедливост в обществените отношения. То има своето място в съзнанието на обикновения човек и е неотнимаем елемент от самото осъществяване на правосъдието, дори ако се докаже по безспорен начин, че наказанието е неефективен начин за борба с престъпността. Може да се твърди, че възмездието е моралната страна на наказанието, то е оправданието и легитимирането на последното в общественото съзнание. Но **възмездието не е елемент от действащото право, тъй като няма легална дефиниция, която да ни казва какво е то**. И причината отново е в неговия преди всичко морален характер, за разлика от наказанието, което пък е легално понятие и може да се операционализира. Докато правото за налагане на наказание осмисля съществуването на правоохранителните органи и на правосъдието като цяло, идеята за възмездието крепи обществото като система, която действа на основата на определени правила, включително и морални, и се стреми към постигане на определени цели. Без увереността, че съществува възмездие за нарушаване на обществените порядки, обществото най-вероятно би се разпаднало.

Именно затова идеята за възмездието не следва да се отхвърля като неприложима или неприемлива от гледна точка на съхраняването на социалния мир, за разлика от отмъщението. Дефицитът на справедливост или усещането за подобен дефицит у обществото притежава далеч по-деструктивен заряд, отколкото опасността от субективизиране и емоционално изкривяване на поривите за компенсирани на нарушената справедливост. Затова и етиката, и правото се нуждаят от преосмисляне на тази категория и нейното въвеждане в активна употреба.

Защо концепцията за наказанието, като механизъм за поправяне на накърнената справедливост, е непълна? Именно поради неизпълнимостта на свръхзадачата, която си поставя то – да бъде надперсонално, формално и инструментално. Представа та, че съществува начин да се защитават и възстановяват нару-

шените обществени представи за равновесие, които са исторически определени, променливи и емоционално обогрени, по един надличностен, механистично-обективен и лишен от живи човешки емоции начин, е дълбоко неестествена. Може би това е и една от причините в почти всички съвременни общества да битува, поне на всекидневно ниво, представата за остър дефицит на справедливост.

Наказанието като принудителна мярка за съхраняване на обществените порядки е незаменим инструмент, когато е нужно да се постигне уеднаквяване на поведенчески модели или спазване на едни или други законови норми. Неговото приложно поле излиза извън периметъра на възмездието. Санкции могат да се налагат и за дребни, или дори съмнителни от гледна точка на обществените представи нарушения, като неспазване на срокове, нарушения на правилници, неуважение към обществените норми и порядки, дори недостатъчно старателно следване на измислени и абсурдни модели на поведение. Наказанието освен това е възможно да бъде използвано като сурогат на справедливостта – има предостатъчно примери за несъразмерни на деянието наказания или наложени санкции на погрешен извършител. Именно затова то не е в състояние да изпълнява ролята на универсално средство за охрана и защита на справедливостта.

Това са само част от аргументите за преосмисляне на ролята и мястото на възмездието като инструмент за възстановяване на обществения баланс, равновесие, хомеостазис, които са ядрото, същността на категорията справедливост. Към момента, особено в англоезичната литература, изследванията на прораздавателната дейност в контекста на възмездието печелят все повече привърженици. Това е свързано с осъзнаването, че, особено в наказателното право, пренебрегването на интересите на жертвите на престъпления, на техните близки, приятели, колеги и т. н. играе изключително дискредитиращо върху авторитета на правораздавателните органи.

Затова, противно на всеобщото убеждение, че справедливостта ерозира поради социалното неравенство и компрометирането на върховенството на закона, според мен истинското предизвикателство е да се „ъпгрейдва“ юридическото с моралното значение на категорията или пък обратното. Тяхното разделяне или дори противопоставяне е една от важните причини за усещането, че съвременните общества, въпреки своите достижения в много области, се провалят в една от най-важните – в механизма, генериращ справедливост.

ЦИТАТИ И БЕЛЕЖКИ

1. **Frans de Vaal**, [1996] *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals*, Cambridge, MA, London, Harvard University Press.
2. Филмът може да бъде видян на адрес:
<https://www.youtube.com/watch?v=xlb3Cgk31x8> (Достъпен на 30 декември 2016 г.)
3. **Кулаковски**, Лешек, [2011] „Престъпление и наказание“ (в превод на Катя Митова),
4. http://pravoslavie.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=215&Itemid=62, достъпен на 10.06.2011.
5. Пак там.

РАЗМЯНА И СПРАВЕДЛИВОСТ: АРИСТОТЕЛИАНСКО ПРЕОСМИСЛЯНЕ НА ОСНОВНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА СОЦИАЛНОТО

Иван Кацарски¹

Тази тема е по-обща от темата на настоящия форум. В този контекст по-общото разглеждане не би имало смисъл, ако не съдържа потенциал за промяна на общата визия, в която се разполагат частностите. Този анализ е замислен като критика на една утвърдила се обща рамка на теоретична интерпретация и като очертаване на принципа на нова визия на социалните феномени. Става въпрос за теоретичната интерпретация на разменното отношение, която на свой ред е свързана с темата за справедливостта.

1. Аристотел за неравенството, размяната и реципрочната справедливост

Евристичният заряд за теоретично преосмисляне откривам в Аристотеловия анализ на размяната в „Никомахова етика“. Аристотел не се вписва в никоя от модерните тенденции на икономическата мисъл. Причина за това са дълбоки концептуални различия.[1] Модерната мисъл се концентрира върху разменната стойност на стоките и услугите, върху растежа на богатството в неговата универсална, абстрактна форма. Печалбата е абсолютен императив на стопанската дейност. Подобен възглед и подобна практика са напълно чужди на Аристотел: за него иконо-

¹ Професор в ИИОЗ към БАН, доктор на философските науки, pessoko@gmail.com

мическите блага са ценни в тяхната физическа определеност, като средства за удовлетворяване на човешки потребности. Аристотел не приема богатството като самоцел. „Що се отнася до посветилите се на печеленето на пари, техният живот е приет един вид насила и е ясно, че богатството не е търсенето от нас добро: то е просто полезно за друго” (НЕ I, 5). То става самоцел в търговията и лихварството, които философът осъжда. Естествена цел на придобиването е потреблението. Придобиването у Аристотел се нарича „крематистика”; когато е с цел потребление, то е приемливо, но придобиването като самоцел е вече „лоша крематистика”. Собствеността е ценна не сама по себе си, просто като притежание, а само доколкото е свързана с ползване. Върховна цел и следователно самоцел е добрият живот [2].

У Аристотел анализът на „икономическото” е подчинен на мисловен схематизъм, принципно различен в сравнение с този на модерната икономическа теория. Поради това всяка „икономическа” категория (икономика, стока, пари, размяна, печалба, лихва и др.) в текстовете на античния философ е с различно съдържание спрямо това на модерната теория. В най-голяма степен това създава проблем при интерпретацията на разменното отношение, анализирано от Аристотел в глава пета на книга пета на „Никомахова етика”.

За Стагирит разменното отношение е проява на „реципрочна справедливост”, изразена във формата на пропорция: „когато хората общуват с цел размяна, това, което свързва двете страни в една сделка, е точно този вид справедливо – реципрочното във вид на пропорция, а не на равенство (нали самият град се крепи на реципрочни дейности в определени пропорции)...Това, което стои в основата на пропорционалната отплата, е свързването по двойки на кръст на членовете на една пропорция. Нека А бъде строител, Б – обушар, В – къща, а Г – обувка. Строителят трябва да получи от обушаря неговия продукт и сам да му даде в замяна своя.” А също: „както земеделецът се отнася към обушаря, така и произведеното от обушаря

ря се отнася към произведеното от земеделеца” [3]. Или в съкратен математически вид имаме: $A/B = \Gamma/V$, където А и Б са двама контрагенти, а В и Г – техните продукти за размяна [4].

Тези разсъждения на Аристотел се превръщат в кошмарен проблем за модерните тълкуватели. Едни направо вдигат ръце и се отказват да тълкуват споменатите изказвания, обявявайки ги за абсурдни. Други игнорират трудността и свеждат цялата пропорция до нейната дясна част, като по този начин свеждат Аристотеловата схема до тривиалното разменно отношение в смисъла на модерната теория [5].

Съществува теза, която търси обяснение на размяната у Аристотел с неразвитостта на икономическите отношения в „архаичните” и „традиционните” общества: в тях доминират отношенията между хората, а отношенията между вещи са далеч на заден план, докато в модерното общество центърът на тежестта стават вещните отношения [6]. Това обяснение съдържа част от истината, но съдържа два съществени недостатъка: първо, то сродява античното общество с т. нар. „примитивни” общества, което ми се струва неоснователно; второ, то по никакъв начин не обяснява специфичната концепция за реципрочността (формата на пропорция).

Повечето съвременни тълкуватели търсят обяснението на Аристотеловата загадъчна формула на обмена в спецификата на социалните отношения на гръцките полиси. Според тези тълкуватели пропорцията $A:B = \Gamma/V$ изразява действително неравенство на индивидите в техните разменни отношения: социалните неравенства намират израз и в икономическите отношения. Този възглед е толкова разпространен, че Скот Мейкл го нарича „стандартен възглед”. Според същия автор обаче, Аристотел не е дал никакви указания как трябва да се разбира това неравенство и неговите тълкуватели се отдават на произволни интерпретации по този въпрос [7].

Габриел Данциг дава подчертано политическа интерпретация на въпросното неравенство. Според него Аристотел нито

е могъл, нито е имал намерение да създаде някаква чисто икономическа теория, нито пък теория на абсолютната справедливост. Той е изразил отношенията на статусно неравенство в полиса, които имат не само социален, но и икономически израз. Хората се възприемат като неравни, включително и при размяната на стоки и услуги, съобразно нормите и ценностите на различните полиси. И това неравенство (статусно, политическо, традиционно) е според Аристотел основателно и справедливо, доколкото служи на съхраняването на полиса. Справедливостта се тълкува следователно не в абсолютен, а в конвенционален смисъл. Данциг впрочем не остава докрай верен на своята политическа интерпретация: според него у Аристотел има също подразбиращо се, имплицитно понятие за „икономическа стойност“, което било най-близко до трудовата теория за стойността. Следователно, размяната се определя от иманентен фактор (труд) и от социалните и политически неравенства [8].

Още по-разгърната и мащабна е интерпретацията на Робърт Галахър. Според него пропорцията $A:B = \Gamma:V$ съдържа два компонента на неравенство. Първият е иманентен и отразява вътрешната ценност на всяка от функциите, чийто резултат е полезен предмет. Например, функцията на строителя е по-ценна от тази на обущаря, на лекаря – от тази на строителя, на земеделеца – от тази на обущаря. Така смята древният философ. А за него ценността на функцията иманентно предопределя ценността на нейния субект. Вторият компонент е социалният статус, който имат индивидите в полиса, съобразно критериите на богатството, рождението (като свободни или несвободни) и добродетелта. Съответно, така се оформят йерархии, отговарящи на принципа на олигархията, на демокрацията или на аристокрацията. Оттук нататък започва истинската оригиналност на тълкуването на Галахър: според него Аристотел е смятал, че пропорцията $A:B = \Gamma:V$ изразява неравенство, независимо от източника му, което не само че не укрепва полиса, а го застрашава. Общността на гражданите съществува, защото и

доколкото удовлетворява техните насъщни нужди. Описаното неравенство обаче води до това, че нуждите на бедните и слабите остават неудовлетворени и в това се крие опасност за полиса. Аристотел търси решение на проблема и според Галахър то има следната формула: Нуждите на бедните и слабите не трябва да останат незадоволени, те трябва да получат нужното за своя живот. Това означава разменното отношение да бъде преобърнато и да придобие вида: $A:B = B:\Gamma$: непропорционално по-голям дял от продукта вече да се отреди на низшите, вместо на висшите. Това обаче би създадо ново напрежение, защото висшите основателно биха се почувствали онеправдани. За да се компенсира тази несправедливост, висшите (богати и знатни) трябва да получат изравняваща отплата; тя обаче е от нематериален характер и се изразява в уважение и почит. Идеал и образец на такова соломоново решение Аристотел открива в приятелството между неравни [9].

Интерпретацията на Галахър е изпълнена с изключителна симпатия към Аристотел и е сама по себе си твърде привлекателна. С решението, което Аристотел предлага, „той развива социалдемократическото мислене на своите гръцки съвременници“, твърди Галахър. Аристотеловата реципрочна справедливост означавала: „от всекиго според способностите, всекиму според потребностите“. По същество Аристотел изразявал „мисълта за безусловна ценност на всяко човешко същество“ [10]. За съжаление тези оценки и тълкуванието, върху което те се основават, са твърде далеч от духа и буквата на Аристотеловите текстове. Твърде странно би било, ако някой иска да види в лицето на Аристотел защитник на бедните и слабите. Според гръцкия философ идеалната държава се нуждае от земеделци, занаятчии, войни, жреци, съдии и други управляващи. Но граждани на държавата в пълния смисъл на думата могат да бъдат само онези, които имат свободно време и съответно могат да се отдадат на военното изкуство, управлението на държавата и служба на боговете. Напротив, занаятчиите и земеделците и други физи-

чески работници не могат да са граждани на държавата – те трябва да бъдат роби (на частни лица и на държавата) [11]. А най-близки до идеалната държава са политическите устройства на Крит, Спарта и Картаген [12]. Следователно, трудно е да си представим, че би отнесъл „приятелството“ между членовете на полиса и към хора като занаятчиите, изпълняващи наистина необходими за полиса, но унижителни и „робски“ функции, присъщи на физическия труд. Това вероятно обяснява защо Аристотел не прилага експлицитно схемата на приятелството за обяснение на размяната в книга пета, глава пета на „Никомахова етика“. Очевидно тази схема би могла да има твърде ограничено приложение към отношенията в полиса – най-широко при демокрациите, в които множеството на пълноправните граждани е най-голямо.

2. Принципът на неравенството и елементи на нова визия за социалното

И така, от гледна точка на нашето време Аристотел като цяло е твърде консервативен и „аристократичен“. Неговият идеал за рационално и справедливо общество би трябвало да принадлежи само на миналото. Идеята му за реципрочна справедливост наистина може да бъде използвана за критика на съвременните отношения и теории, но това може да стане само чрез отстраняване на ключови елементи от социалната теория на Аристотел и чрез радикална реинтерпретация на същата идея, както прави това Робърт Галахър. В по-широк план, Аристотел е удивително актуален със своите аргументи срещу „лошата крематистика“ и с разбирането си за „добрия живот“ като върховна цел и самоцел на индивидуалното съществуване и на общността. По същество това са аргументи срещу съвременния икономизъм и свързаното с него разпадане на социалната тъкан и радикална дехуманизация [13].

Аристотеловият анализ на разменното отношение, обаче, предлага поне още една възможност за радикално теоретично преосмисляне на социалната реалност. Доколкото мога да преценя от прегледа на литературата, тази възможност е останала неизползвана. Става въпрос за нещо гениално просто, което, обаче, противоречи на модерната мисловна схематика.

В мисленето на Аристотел човешките същества са принципно неравни: има „роби по природа“, наред с робите „по закон“. Жените са „по природа“ неравностойни с мъжете и трябва да бъдат под техен контрол. Самата размяна на стоки и услуги е нееквивалентна, а се предопределя от иманентния характер на дейността (функцията) и от социалния статус. Справедливото и добродетелта са също различни за различните социални категории – съответно за мъжа и жената, управляващия и управлявания, младите и възрастните. Хората са дълбоко неравни и по своя напредък в добродетелта. Разбира се, има и „равни“ (родените като свободни, равни по богатство, равни по „служебно положение“, равни по добродетел), но всички те съществуват в социален универсум, основан на неравенство.

Нека сега се абстрахираме от идеологическата ограниченост на античността и на самия Аристотел и се концентрираме само върху неоспоримия факт на дълбокото и многоаспектно социално неравенство. Да приемем, че Аристотел само констатира този основен факт и го превръща в основен принцип на своето разбиране за обществото. Може ли и трябва ли да отхвърлим този факт и този принцип?

Модерният либерализъм е критичен по отношение на факта и отхвърля принципа. Той приема, че хората са равни „по природа“ и притежават „естествени права“, които са абсолютни, а и които никакъв закон, или социален ред не може да отмени.

Тук оставям настрана въпроса, доколко модерните либерали са били наистина верни на своя принцип за трансцендентно равенство на всички човешки същества. Несъмнено, теологията на единната „човешка природа“ и „естествените права“ е била

мощно оръжие в ръцете на възхождащата буржоазия и свързаните с нея интелектуални кръгове, които се борят срещу света на социалното неравенство от епохата на ранната модерност, в който господстват аристокрацията и духовенството. Това е свят, принципно сроден с античността, принципно аристотелиански.

Оттук следва, че модерният либерализъм не може да не отхвърли Аристотеловия принцип за фундаменталното неравенство на хората. Всички трябва да са равни пред закона. За всички трябва да е валиден универсален морален принцип (утилитаристки или кантиански). В икономически план „свободният пазар“ се величае като уникална среда, която изравнява хората, освобождавайки ги от несправедливостите на една или друга политическа уредба и от предразсъдъците на обществото.

Странно е колко малко се осъзнава несъстоятелността на тази теология на „равенството“. Дори радикални критици на капитализма като Маркс и повечето марксисти приемат, че пазарът се основава върху размяната на еквиваленти. Аристотел ни подсказва възможността да поставим и това под съмнение, но и да започнем да градим своя социален анализ върху фундаменталния принцип на неравенството.

Макар и да греши в социалните си изводи, Аристотел е много по-близо до съвременната наука по отношение на естествените, биологични различия между човешките индивиди, отколкото тезата на Джон Лок за *tabula rasa*. Всеки индивид е биологически различен в сравнение с всеки друг, от което автоматично не следва нито расизъм, нито някаква друга форма на социална дискриминация. Биологичната неидентичност и разнообразие на човешките същества е не само залог за запазването на вида, но и предпоставка за многообразието на качествата и способностите, които индивидите разкриват като социални същества.

Либералната идеология на равенството е особено успешна в прикриването на дълбоки социални неравенства, закодирани в самата основа на социалната тъкан. Както вече посочих, паза-

рът се възприема като анонимен, надчовешки арбитър. Той изравнява хората и ако те се оказват неравни фактически, то причината за това се крие единствено в техните индивидуални качества (съобразителност, предприемчивост, усърдие). Така теологията на равенството е всъщност оправдание на действителното неравенство.

И в този аспект е основателно да възприемем Аристотеловия принцип, че хората са принципино неравни във всички свои социални отношения, а равенството съществува само на фона на неравенството. По отношение на политическата сфера това е твърде очевидно, за да се нуждае от специално обосноваване. По-интересен е случаят със „свободния пазар“.

Стъпка към ново осмисляне на проблема е един анализ на Пол Жорион. Според него Аристотел установява два компонента на цената на стоката: съвкупността от разходите за нейното производство и относителния социален статус на производителя. Дотук нищо особено ново. Но Жорион смята, че тази Аристотелова формула е универсално валидна за всички общества, в които има стоки, пари и стоков обмен: „Колкото по-нисък е социалният ранг на продавача в сравнение с купувача, толкова по-малко последният ще трябва да плати, за да придобие стоката. Обратно, колкото е по-висок социалният ранг на продавача в сравнение с купувача, толкова повече последният ще трябва да плати за да придобие стоката” [14].

Спонтанно възниква възражението, че дори в древна Гърция на Аристотел не се е плащала различна цена за едно и също нещо. Жорион отговаря, че във всички общества това, което купуват богатите, е различно от онова, което купуват бедните: обущарят поръчва на строителя къща, твърде различна от онази, която си поръчва съдията, също както днес бедните купуват различна паста за зъби в сравнение с богатите. Докато в тези случаи различията в потреблението прикриват неравенството между пазарните контрагенти, в други случаи, казва Жорион, то е напълно очевидно. Например, за стоки с висока цена (жилища, ав-

томобили и др.) бедните са принудени да плащат повече от богатите, защото нямат на разположение цялата сума и трябва да плащат на вноски, което оскъпява продукта. Дори и стоки с ниска единична стойност са по-скъпи за бедните, защото те могат да ги закупват в малки количества – поради недостиг на пари или липса на възможности за съхранение (хладилник за храната, склад за дърва и въглища). Неблагоприятен ефект имат и по-ниските образователни възможности на бедните [15].

И така, според Жорион, за едни и същи неща бедните плащат повече, отколкото богатите. Това според него е в основата на низходяща спирала, която прави бедните все по-бедни. Поради това излизането от хроничната бедност може да бъде само резултат на случайни обстоятелства [16].

Въпреки това, Жорион се отказва да обясни описаните от него феномени с експлоатация. Принципът на обяснението той намира в понятието „риск“, който има две разновидности – физически и социален. Първият е риск за самия живот на индивида, който е особено висок при някои професии (рибари, миньори и др.); социалният риск се проявява в степента на запълненост на дадена професионална ниша: колкото една професия е по-„пренаселена““, толкова рискът за нейните представители е по-висок. На високия риск, твърди Жорион, строго съответства нисък статус и обратно, защото високият риск прави съответния индивид ненадежден контрагент в икономическите отношения. Например, като по-ненадежден платец обществото трябва да заплаща по-висок почасов хонорар на строителя, отколкото заплаща съдията. Единият ще получи по-неизгоден лихвен процент за своя заем, отколкото богатия. Изобщо във всяка сделка всеки контрагент имплицитно отчита степента на риска на другия и своя собствен и съответно също така имплицитно се включва съответна компенсация в полза на страната, представляваща по-нисък риск [17].

Тезата на Жорион съвсем не е безпроблемна. От това, че богатите и бедните купуват различни жилища или различни пас-

ти за зъби не може да се заключи, че бедните плащат по-скъпо: напълно възможно и дори по-логично е печалбата от по-скъпия продукт да е по-висока, защото богатият може да си позволи да плати повече, без това да го ощетява особено. Спорно е също да се твърди, че когато плаща наведнъж или разсрочено, клиентът придобива един и същ продукт: във втория случай той получава не само желаната стока, но и кредит за нейното придобиване, а кредитът е финансов продукт. Нека се съгласим, че авторът е прав, когато вижда във възможността да се купуват големи количества непосредствена изгода за богатите. Но това е все пак относително частен случай. Особено уязвима е обаче най-важната част от обяснението – концепцията на Жорион за риска. В качеството си на контрагенти бедните и богатите се отличават по мащаба на сделките, в които участват; може да се твърди, че големината им съответства на големината на имуществата: бедните участват в дребни сделки, богатите – в едри. А рискът нараства с големината на сделките и поради това сделките между богати съвсем не са по-малко рискови, напротив, те са по-високорискови; богатият поема по-малък риск в деловите отношения с бедния, защото за него залогът е малък и дори нищожен. И накрая, в обикновената търговия на дребно търговецът не поема никакъв риск със своите бедни клиенти: колкото и да е висок техният физически и социален риск, те получават стоката или услугата само срещу заплащане на момента.

В следващите редове максимално сбито и лаконично ще представя мое тълкувание на Аристотеловата реципрочна размяна [18]. То има претенцията да бъде универсално валидно – за всяка размяна, независимо от конкретното общество и епоха. Следователно, то според мен е в сила и за съвременните общества.

Цената на всяка стока или услуга се формира от два фактора – фактор на необходимите разходи и фактор на статуса. Първият фактор включва разходите за суровини, материали, машини, инсталации, сгради, труд на работници и служители.

Те са фиксирана величина в цената на всяка стока или услуга. Този аспект е банално известен на икономистите. Факторът статус е свързан с онова, което те наричат печалба. Той от своя страна съдържа два компонента – социална сила на икономическия агент [19] и утвърдили се представи на обществото за „подобавашо“ или „нормално“ по отношение на начина на живот на различни професии и социални групи. Тази система от фактори се проявява специфично в цените на стоките и цените на труда. Поне отчасти те подлежат на отделно разглеждане.

Класическата икономическа теория за пазара като естествен регулатор предполага конкуренция между производителите на основата на най-ниска цена за един и същ продукт. Конкуренцията на такава основа води до това, че печалбата се превръща в изчезваща величина. Поради това производителите се стремят да предлагат нестандартни, диференцирани, индивидуализирани продукти, които не са непосредствено сравними (съвременна версия на Аристотеловия проблем за несъизмеримостта на продуктите на различни дейности). Компонентът печалба в цената на дадена стока се определя в най-голяма степен от статуса на производителя (индивид или корпорация), като в случая със стоките и услугите (за разлика от труда) факторът статус се свежда почти изцяло до фактора социална сила. Противно на идеологемата за анонимност на пазарните субекти, социалната сила е диференциращ и индивидуализиращ принцип. Силата на пазарните субекти внася елемент на относителност дори в категорията на необходимите разходи. Необходими ли са например разходите за маркетинг и реклама? Такива разходи могат да си позволят големите и силните, но не малките и слабите. Доколкото реалните отношения се доближават до класическата идея за съвършена конкуренция, печалбата би клоняла към нула. Факторът сила на производителя прекъсва и обръща тази тенденция чрез богат арсенал от средства: финансова мощ, технологична мощ, контролирана интелектуална собственост (марки, патенти и др.) и

интелектуален потенциал; стратегически позиции в глобален план, а също в отрасъл, страна, регион, населено място, квартал (монополно или олигополно положение са само особени, но не единствени форми на такова стратегическо позициониране); обединяване с други субекти с цел защита на общи интереси; влияние върху държавнополитическите структури на различни нива; влияние върху масмедияте и общественото мнение. Тези механизми наподобяват повече военна стратегия, отколкото икономично използване и сполучливо съчетание на производствените фактори (суровини, машини, труд и др.). Докато прилагането на военна сила е нещо относително рядко, сраженията на икономическото поле са перманентни. Освен това те се водят на всички нива, като се почне от територията на квартала и се стигне до глобалната арена, и между всички разновидности и категории икономически субекти.

Така статусът, преди всичко под формата на сила на икономическите субекти, се оказва съществен фактор за формиране на цените на стоките и услугите. По-различна, но не по-малко интересна е картината по отношение на цената на труда. Безспорно и тя съдържа необходим елемент – средства за съществуване и възпроизводство, без които наетите лица не могат да съществуват и да упражняват професиите си. В действителност обаче този необходим елемент е крайно неопределен и може да се движи в изключително широки граници. Огромни са разликите в заплащането и стандарта на живот на аналогични категории наети лица в различните страни (например в Китай и Съединените щати, България и Швейцария и т. н.). В една и съща страна заплащането на работници и служители с в една професия и с еднаква квалификация е твърде различно в отделните региони и в различните предприятия и учреждения.

Оказва се следователно, че за един и същ труд като правило се плаща различна цена. Това означава, че изключително голяма роля играе друг фактор, който аз означавам с общия термин „статус“. Той се проявява в няколко насоки. Първо, статусът

на фирмата, за който вече стана дума, на организацията, на административно звено в бюрократична структура предопределя статуса на наемните лица в тях и съответно заплащането на техния труд. Второ, съществуват йерархии на професиите и заетите в тях групи; те са исторически продукт на различни обстоятелства, но отделните статусни групи водят перманентна борба за своето запазване и издигане в йерархията. Освен това, в границите на определено статукво съществуват разпространени и утвърдени представи за относителната „ценност“ на отделните професии и за „нормалното“ или „подобавашо“ заплащане на отделните видове труд. Тук е в сила една имплицитна логика, според която заплащането трябва да отговаря на социалния статус; заплащането на обущаря и на съдията трябва да отговаря на обществения им статус или още по-точно – да поддържа този статус [20].

И така, статусът в различните му измерения е универсален феномен. Това, разбира се, не означава, че статусните йерархии са неизменни – и в аспекта на социалната сила, и в този на социалните представи с регулативно значение (норми и предразсъдъци). Историческата динамика е особено силна в епохата на капитализма. Факторите, които рушат статусите и ги разместват повече или по-малко, са от различно естество: технологични промени, политически процеси и катаклизми, обстоятелства, засягащи отделните икономически субекти.

Тръгвайки от Аристотел, стигам до такава картина на универсалния световен ред, който е принципно валиден и в нашия свят. Всеки може по нататък да разсъждава дали той е справедлив или не. Аз просто нямам възможност да продължа тук своето разсъждение.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И БЕЛЕЖКИ

1. **Кацарски, И.**, 2017, Аристотел срещу икономизма. // *Предизвикателството Аристотел*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София (под печат).

2. Виж напр.: **Meikle**, Scott, 1994. Aristotle on Money. // *Phronesis*, Vol. 39, No. 1, 26-28; **Crespo**, Ricardo, 2008. „The Economic” According to Aristotle: Ethical, Political and Epistemological Implications. // *Found Sci*, Vol. 13, 283-284.
3. **Аристотел**, 2016. Никомахова етика, Книга I-V (превод: Владимир Маринов) (<http://bogdanbogdanov.net/pdf/278.pdf>), V, 5.
4. Аристотел съвсем не е изключение в античната традиция по отношение на използването на математически категории в етически и философски текстове. Това е по-скоро типично за тази традиция, която има като свой теоретичен образец математиката (**Winthrop**, Delba, 1978. Aristotle and Theories of Justice. // *The American Political Science Review*, Vol. 72, No. 4, 1205).
5. Виж напр.: **Gallagher**, Robert, 2012. Commensurability in Aristotle’s Theory of Reciprocal Justice. // *British Journal for the History of Philosophy*. Vol. 20, No. 4, 667, 670; **Danzig**, Gabriel, 2000. The Political Character of Aristotelian Reciprocity. // *Classical Philology*, Vol. 95, No. 4, 399; **Meikle**, Scott, 1991. Aristotle on Equality and Market Exchange. // *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 111, 194-195; **Johnson**, Van, 1939. Aristotle’s Theory of Value. // *The American Journal of Philology*, Vol. 60, No. 4, 450-451.
6. **McNeil**, Desmond, 1990. Alternative Interpretations of Aristotle on Exchange and Reciprocity. // *Public Affairs Quarterly*, Vol. 4, No. 1, 55-68.
7. **Meikle**, 1991, op. cit., 193.
8. **Danzig**, 2000, op. cit., 999-413, 420-422.
9. **Gallagher**, 2012, op. cit., 670-696; виж и: Winthrop, 1978, op. cit., 1212-1213.
10. **Gallagher**, 2012, op. cit., 691-697.
11. **Аристотел**, 1995. Политика. Превод: Анастас Герджиков. С., „Отворено общество”, VIII, 9.
12. **Аристотел**, 1995, цит. съч., II, 11.
13. **Кацарски**, 2017, цит. съч.
14. **Jorion**, Paul J. M. 1998. Aristotle’s Theory of Price Revisited. // *Dialectical Anthropology*, Vol. 23, No. 23, 247, 250.
15. **Jorion**, 1998, op. cit., 262-265.
16. **Jorion**, 1998, op. cit., 277.
17. **Jorion**, 1998, op. cit., 267-276.
18. Тук мога само да скицирам общата идея, а достатъчното фактическо и концептуално обосноваване съм принуден да оставя за друга публикация.
19. Както ще се види по-нататък, по съдържание този термин е многоаспектен и не съвпада с рутинните понятия на господстващата икономическа теория.
20. В това отношение не сме се отдалечили много от света на Аристотел или света на схоластиката. Тук е на място една мисъл на средновековния учен

и философ Хайнрих фон Лангенщайн (1325-1397): „ако властите пропуснат да фиксират дадена цена, производителят може да я определи сам, но той не трябва да иска повече за своя труд и разходи, отколкото му е необходимо, за да поддържа своя статус“. Жорион цитира тази мисъл и я коментира така: „Подобна свобода за продавача може да изглежда контраинтуитивна, но в последна сметка какъв друг явен механизъм би направил така, че богатият да си остане богат, а бедният – беден?“ (Jorion, 1998, op. cit., 262). Жорион обаче тутакси напуска тази линия на разсъждение, а точно тя е особено евристична.

ПРИВИДНАТА СПРАВЕДЛИВОСТ

*Иван Миков*¹

Парадоксалната нужда от етическо обосноваване на една *етика на имиграцията* има своите теоретични основания. [1] Настоящата насока обаче ще бъде по-конкретно към проверката на валидността и пригодността на определени теоретични рамки за оформянето на интерпретационното поле на етиката на имиграцията в перспективата на въпроса за *справедливостта*, заемащ централно място в нейната структура. За тази цел ще се спра върху някои аспекти на неговата проблематичност в един историко-етически контекст.

Справедливостта често е изследвана и извеждана като фундаментална морална ценност от позициите на различни философски концепции. Поради това водеща нишка на изложението ще бъде търсенето на една по-различна перспектива към този, иначе така обстойно анализиран в етиката, проблем. А именно, обсъждането на проявите на нейната *илюзорност*. Първоначалната стъпка ще бъде да се посочи какъв е източникът на подобно дефиниране и какви са възможните пътища за неговото последващо разгръщане.

След като извежда базовите принципи на човешкото действие в началото на своето *Въведение в принципите на моралността и законодателството* (1780 г.), Джеръми Бентам се спира на мотивите, свързани с тях. Сякаш мимоходом, в анализа на религиозните мотиви, той прави следната концептуална забележка: „Понякога [...] измислят един свой фантом, който наричат Справедливост, чийто повели трябва да променят [...] по-

¹ Доктор по философия, главен асистент в ИИОЗ при БАН.

велите на доброжелателството. Но справедливостта, в единственото значение, в което има смисъл, е въображаем персонаж, измислен за удобство на размишлението, чийто повели са повелите на ползата, приложени към конкретни случаи. Справедливостта значи не е нищо повече от въображаем инструмент, използван за прокарване, в определени случаи и чрез определени средства, на целите на доброжелателството. Повелите на справедливостта не са нищо повече от част от повелите на доброжелателността, които при определени случаи се прилагат към определени субекти, а именно към определени действия.” [2]

Отначало бихме могли да се запитаме какво означава цялото това „фантомизиране”, описано от Бентам, в посочената смислово наситена утилитаристка формулировка, в която няколкократно на справедливостта се предцират „илюзорност” и „въображаемост”, редуцирайки я просто до един изкуствено създаден и наложен „фантом”. Изглежда той няма предвид, че нещо е привидно или илюзорно, така че то самото *да се показва като че ли е съвсем друга вещь или да се показва като присъстващо*, където съвсем не присъства. Това не е просто илюзия, фантазма, халюцинация или мираж. Привидното тук е по-скоро *съзнателно* митологизираното, на което е *придадена* някаква форма на реалност, която то не притежава само по себе си. Един призрак, чиято слава се е превърнала постепенно във всеобщ обект на интерес и почитание.

Привидността на справедливостта се крие в понятийната подмяна, при която доброжелателството необосновано бива реинтерпретирано като справедливост. За Бентам с този интерпретативен ход се цели подмяната на идеята за противопоставяне на зложелателството със собствено безсъдържателната справедливост, наместо с основополагащата функция на доброжелателността. Той съзира едно фиктивно по същността си инструментализиране на справедливостта, което реално се разпада във вече наличните и ефективни проявления на доброжелателство. Единствената възможност да се запази смисъла на понятие-

то „справедливост“ е тя да се тълкува като конкретна проява на доброжелание, „добра воля“ при определени обстоятелства и към определени действия. Дали обаче това умножаване на същностите е нужно, е въпрос на нагласата ни да запазим едно „красиво“ наименование, а не на необходимостта на даден феномен.

В това собствено се заключава *митологизирането на справедливостта* като „социален мотив“. Митът за справедливостта в морала съдържа погрешното дефиниране на понятието, чиито функции се покриват от сферата на действие на друго, по-общо, т.е. от доброжелателността, законът на която съвпада най-пълно с основополагащия принцип на ползата. [3] Нещо повече, повелите на ползата не са нищо повече от „повелите на най-обширната (тоест, благоразумната) доброжелателност.“ [4] Това субстанциално съвпадение между „полза“ и „доброжелателност“ десубстантивира справедливостта, мистифицира я. Веднъж приет, създаденият мит за справедливостта започва да функционира по подобие на реалния обяснителен принцип, замъглявайки го, присвоявайки собственото му съдържание.

Коренът на посочения от Бентъм контраст между доброжелателност и справедливост може да се търси в малко по-рано изведеното морално учение на Дейвид Хюм и по-конкретно третата книга на неговия *Трактат за човешката природа* (1739–40 г.). Там е изведена тезата за справедливостта като „изкуствена добродетел“, но в смисъла на такава, която произтича „необходимо от образованието и човешките конвенции“. [5] При това Хюм обвързва чувството за справедливост с идеята за собствеността. [6] Според него основният проблем в обществото произтича от сблъсъка на две противоположни тенденции. От една страна е неустойчивостта на притежанието на външните блага, за които е характерна една лекота на прехода им от едно лице към друго. От друга страна, обединяването на силите на обществото и свързаното с него благосъстояние и усиляване на човечеството изобщо преминава през гарантирането на известна степен

на стабилност на притежанието, собствеността. За Хюм примиряването на тези два разминаващи се елемента е възможно единствено чрез конвенционалното установяване на „правилото за стабилност на притежанието“, ограничаващо личния егоизъм и базиращо се на общото чувство за обществен интерес. [7] Посоченото правило се изразява в *реципрочното* приемане на конвенцията за въздържане от посегателство върху чуждото притежание, при която липсва някаква конкретна форма на обещание. [8] Едва на тази основа става възможна появата на понятието за справедливост, овъзможняващо и дефинирането на собствеността.

За Хюм е сигурно, че справедливостта е обусловена „само от себичността и ограниченото великодушие на хората“ [9], – това са основните фактори за нейната необходимост. Ограничените възможности за удържане на общите прояви на себичността (егоизма) водят до нуждата от допълнителни регулативни механизми, които да установяват „социалния еквилибриум“. Такъв механизъм се явява тъкмо справедливостта. Също както и Бен-там, Хюм допуска, че разгръщането на една „силна широка доброжелателност“ би довело до отпадането на справедливостта, би я направило безполезна. За него обаче това не е случаят. Опитът ни дава свидетелство само за една „ограничена доброжелателност“ (частна и обща), която не може да замени правилата на справедливостта. Напротив, тяхното прилагане в определени случаи води дори до противоположни на общия интерес следствия. [10] Несводимостта им е дефинитивна.

Дотук, ако използваме и наблюдението на Хенри Сиджуик, подобно разбиране за справедливостта би се сляло или изчерпило с понятието за „ред“. [11] Това обаче би ни насочило по-скоро към сферата на правото. За Хюм е от особена важност да се покаже освен „естественото задължение“ (чрез интереса), и какво е собствено „моралното задължение“ за справедливост, което ни кара да я обвързваме с понятието за морално добро, а нейната противоположност (несправедливостта) с това за мо-

рално зло. Съответно да говорим за добродетел и порок. Той намира източника на моралната апробация на справедливостта в чувството на симпатия. То прави възможно въздействието на справедливостта в условията на едно все по-разширяващо се общество, в което нарушаването на принципите ѝ не може винаги да ни бъде непосредствено нагледно дадено. Съпричастието с чуждото страдание, причинено от прекриването на зададените от справедливостта граници, предизвиква всеобщо възмущение, защото тази трансгресия се тълкува като застрашаваща устоите на обществото в цялост. Изключително важен компонент от тази теория на Хюм съставлява идеята за възможността за развитие и усъвършенстване на справедливостта при историческото разширяване на обществата. Нейното усиление би могло да се реализира както чрез политическото изкуство, така и чрез въздействието на възпитанието и образованието. [12]

Постулираната от Бентам привидност на справедливостта, свързана с цялостната ѝ подмяна чрез идеята за доброжелателност, е доведената до крайност Хюмова теза за обвързването на справедливото с интереса. Оставането единствено в полето на интереса обаче води до изключване на справедливостта от сферата на морала. За да извърши своята преоценка на тази широко утвърждавана добродетел, Бентам премахва тъкмо моралния, според Хюм, елемент в нея – *симпатията*. Тази редукция не е само преpraщане към принципа на ползата или пълно разтваряне в него. В логиката на Бентам справедливостта не е просто „изкуствена“ или конвенционална, тя е *изкуствено конструирана*, съчинена и съответно *безсмислена*, взета сама по себе си.

Разрешение на този концептуален сблъсък при дефинирането на справедливостта може да се намери на основата на етичката система на Артур Шопенхауер. До известна степен при него се открива схемата, приложена от Хюм. По сходен начин той свързва добродетелта „справедливост“ с идеята за собствеността, като открива в основата ѝ чувството на *състрадание*. Справедливостта е само отрицателно изразяващото се състра-

дание, водещо до въздържане от нанасянето на вреда другиму. Нейното правило се съдържа в първата част на главния принцип на Шопенхауеровата етика „Не вреди на никого, помагай на всеки, доколкото можеш”. [13] Докато обаче при Хюм става въпрос за по-общото чувство на симпатия, придаващо на справедливостта определенията на морално добро, добродетел, то при Шопенхауер е извършена една конкретизация. Състраданието, което е непосредствено участие в чуждото страдание, вече е корен на справедливото и на моралността изобщо.

Същевременно, във втората част на посочения основен принцип се въплъщава имплицитно разбирането за преекспонираното от Бентам доброжелателство, именно чрез преpraщането му към *човеколюбието*. „Помагай на всеки” е израз на активната страна от въздействието на състраданието, според Шопенхауер, изразяващо се като *благодеяние*, в чиито обхват може да включи и самата доброжелателност. Разбира се, фундаменталната разлика тук идва от критерия за моралната стойност на действията, изведен от Шопенхауер. За него морално ценни са единствено безкористните постъпки. Те са тези, при които „активната страна в своето действие, или бездействие, има предвид единствено благото или нещастieto на другия”, т.е. такива които се проявяват под формата на „доброволна справедливост или безкористно човеколюбие”. [14] Вплитането на егоистичен мотив в постъпката, дори и косвено, ѝ отнема моралната аура.

При това Шопенхауерово предифиниране на справедливостта се откроява по-ясно погрешната постановка на нейното митологизиране при Бентам. Препращането на справедливостта към ползата, през идеята за доброжелателност, е едно неправомерно смесване на пасивния и активния компонент на морала, произтичащо от концентрирането на интерпретацията единствено върху резултата от дадена постъпка. Класическият утилитаристки подход, реализиран от Бентам, пропуска да отрази същественото във въздействието и функционирането на справед-

ливостта. Няма как нейното съдържание, обвързано с „пасивността“, да се изчерпи с проявленията на доброжелателност, която по същество е „активна“ форма на морално въздействие. Напротив, те предоставят два паралелни мотива за изява на поведението, обвързани с различни морални цели. В този смисъл по-скоро митологизирането на справедливостта се разкрива собствено като мит, произтичащ от едно некоректно смесване на определенията.

Но ако привидността на справедливостта като мит се оказва на свой ред привидна, то би могло да се открие още едно друго нейно „привиждане“. Този втори аспект излиза отвъд на рамките на теоретичното осмисляне и се пренася към сферата на функционирането, прилагането ѝ в съвременните социални условия. Зигмунт Бауман набелязва тази друга проблематичност така: „В очебийно нарушение на съвременния замисъл и обещание сляпата игра на съдбата [...] да бъде заменена с кохерентен, относително ясен, порядък, изграден върху моралните принципи за справедливост и отговорност [...], хората днес са принудени да живеят в общество, в което опасностите са безброй, но сигурни постулати и гаранции няма.“ [15] Това вече не е някакво теоретически проблемно транслиране на характеристики, водещо до познавателно объркване. Тук става въпрос за един практически провал в реализирането на справедливостта в обществото, което остава само един *мираж*, желан, но нереален образ. Резултатът от неуспеха е изострянето на социалната криза, липсата на гарант и ориентир за човека в глобализирания свят.

Анализът на Бауман е провокиран от съвсем конкретните скорошни събития, свързани с имигрантската (миграционна) криза в Европа. Той набелязва няколко специфични обстоятелства, водещи до нейното задълбочаване. В основата според него стои страхът, повлиян от различни социални фактори като големите групи на изключените (аутсайдерите) и несигурните („прекариата“) в приемащите общества, всяка от които има собствена

мотивация да реагира негативно и враждебно срещу „чужденците“. Бежанската криза е най-видимият симптом за „краха на установения ред“, сполетял неизбежно като съдба съвременните западни общества.

Оттук за Бауман има само един изход. Той е свързан от една страна с признаването и приемането на дадената ситуация, т.е. с „отхвърлянето на измамните изкушения на разделянето“, с отказа от ограждане срещу „дразнещите различия“ и от наложеното от нас отчуждение. От друга страна, следва позитивно да се намери решение за спрелите се пред вратите на Европа чужденци, непознати, чрез търсенето на „възможности за по-тесен и все по-личен контакт с надеждата, че това ще доведе до сливане на хоризонтите“. [16] Ако в тези процеси паралелно се осъществяват условията за възможност на принципа на справедливостта (тясно обвързан с този на човеколюбието), би се получило и практическо снемане на белега на привидността в нейната втора форма.

Акцентът вече е поставен върху индивидуалното поведение и отговорност, в условията на размиване на базовите национални разделения, тъй като според Бауман днес тъкмо „индивидуализацията“ и „ерозията на териториалния суверенитет“ променят традиционните схеми за прокарване и справяне със страха посредством политически решения. Сега имаме една „глобализация на властта“, от която обаче не произтича никаква едновременна „глобализация на политиката“, т.е. има способност за действие, но липсва все още способност да се вземат решения как да се действа. [17]

Прехвърлянето на тежестта за решенията и събитията върху индивидите е съпроводено с явната липса на политическа и институционална адекватност при осмислянето и провеждането на конкретни действия в кризисната ситуация. Всъщност така още по-остро се показва необходимостта от една *индивидуална етика*, базирана на справедливостта и човеколюбието (Шопенхауер), която впоследствие би могла да разгърне своя обхват.

Затова и посочените по-горе от Хюм средства за *разширяване* на справедливостта – *политиката, образованието и възпитанието*, могат да играят съществена роля в разгръщането на една такава етика, стига това да бъде осъзнато като тяхна цел, задължение и необходимост. Условиата за осъществяването му, както твърди и Бауман, преминават само през опита за диалог, при неизбягването и приемането на връхлетялата ни проблемна ситуация. Единствено това е пътят, по който справедливостта, превърнала се в *мираж*, може да придобие отново своята *социална реалност*.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И БЕЛЕЖКИ

1. Методологическите основания за извеждането на един теоретичен модел на *етиката на имиграцията*, базиран върху моралната философия на Шопенхауер, беше предложен в: **Миков, И.** [2016] За възможния принцип на една етика на имиграцията. В: *Морал и етика на солидарността в съвременното общество*, София: Авангард Прима, 330–40. Настоящото изложение може да се счита за негово тематично продължение.
2. **Bentham, J.** [2007] *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Mineola/New York: Dover Publications, 125–26.
3. Бентам дава следната изчерпателна формулировка на своето основополагащо положение: „Под принцип на ползата се има предвид този принцип, който утвърждава или отхвърля каквото и да е действие, съобразно насоката, която изглежда, че то взима за повишаване или понижаване на щастието на страната, чийто интерес се разглежда; или, което е същото с други думи, да спомага или възпрепятства това щастие. Казвам, за което и да било действие; а следователно, не само за всяко действие на отделния индивид, но и за всяка управленска мярка.” (**Bentham, J.** [2007] *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, 2)
4. **Bentham, J.** [2007] *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, 121.
5. **Hume, D.** [1986] *Treatise of Human Nature*. London: Penguin Books, 535.
6. Адам Смит, близък приятел и съмишленник на Хюм, по сходен начин, обвързва понятието за собственост с проблема за справедливостта/несправедливостта. Посредством тях той набеязва и необходимостта от управлението. Вж. **Smith, A.** [2003] *The Wealth of Nations*. New York: Bantam, 901–02.

7. **Hume, D.** [1986] *Treatise of Human Nature*, 541–42.
8. За обяснението на този тип договаряне Хюм привежда емблематичната аналогия на човешкото общество с хората в лодката: двама души, намиращи се в една лодка, гребат с веслата, според някакво взаимно *съгласие и договорка*, но без да е нужно да си *обещават* това, което следва да вършат. От самото им *положение и състояние* се подразбира какво следва да се прави и те го правят мълчаливо, сякаш предварително са обвързани чрез обет. Вж. **Hume, D.** [1986] *Treatise of Human Nature*, 541.
9. **Hume, D.** [1986] *Treatise of Human Nature*, 547.
10. Ibidem, 548–49.
11. Сиджуик доста лековато свежда справедливостта в теорията на Хюм единствено до идеята за „Ред“, при това само в нейния смисъл, преpraщaщ към правото и обичая (Вж. **Sidgwick, H.** [1981] *The Methods of Ethics*. Indianapolis/Cambridge: Hackett, 440). Във варианта на утилитаризма, разработен от Сиджуик, се приема основната максима на справедливостта, че „не може да е правилно да се третират по различен начин двама човека, ако техните случаи са подобни във всички материални обстоятелства“ (**Sidgwick, H.** *The Methods of Ethics*, 441–42). Наред с това обаче, тя е допълнена със съображения, базирани на утилитаристкия принцип, относно възможността за допускане на известни неравенства, които при това да не се тълкуват като несправедливост.
12. **Hume, D.** [1986] *Treatise of Human Nature*, 550–52.
13. На анализа на Шопенхауеровия принцип съм се спрял в посочената вече статия „За възможния принцип на една етика на имиграцията“, 333–34.
14. **Schopenhauer, A.** [1860] Über das Fundament der Moral. In: *Die beiden Grundprobleme der Ethik*. Leipzig: Brockhaus, 207; 203.
15. **Бауман, З.** [2016] *Бежанци пред дверите на Европа*. София: Изток-Запад, 61.
16. Пак там, 24.
17. Пак там, 67.

УСЕЩАНЕ ЗА НЕСПРАВЕДЛИВОСТ И СПРАВЕДЛИВОСТ: КАК ДА ГО РАЗБИРАМЕ В ЕТИКО-ПРИЛОЖНА ПЕРСПЕКТИВА?

Даниела Сотирова¹

Формулирайки спонтанно това заглавие, (защото темата отдавна ме занимава), не си дадох сметка с какво се захващам в този момент. Да се коментира усещането за справедливост десетина дни след „тръмпокалипсис сега“ и седмица след президентските избори у нас, на фона на клокочещите вулкани от популизъм, национализъм и ирационалност, и то – пред тази компетентна колегиално-приятелска аудитория, не е лека задача. Усещането за несправедливост е преди всичко друго политически изразявано, масово и гражданско. Но то също така се нуждае от „спокоен“ академичен анализ.

В този доклад предмет на осмисляне е конкретно етиката на усещането за справедливо и несправедливо в различните ѝ проекции. Целта е **да се очертае периметъра от подходи, предимно етико-философски**, в който може да се проектират справедливостта и несправдливостта като усещане, афект, емоция, чувство, а не толкова да те да се съпоставят с категорията и принципа на справедливостта, нито с правно-идеологическото ѝ определяне. В анализа си ще следвам разкриването на смисъла на думите и понятията в заглавието. **Първо, етико-приложната перспектива** не се свежда само до предписания относно казуси, подпомагане с критика и съвети, до морално прецизиране на нови експертни практики. Освен подобен морален мониторинг,

¹Професор, доктор по философия, Катедра „Правни и хуманитарни науки“, Стопански факултет, Технически университет – София, dasotirova@yahoo.com.

тя е вникване в поведението, в промени и тенденции в тях, чрез удържане на въпроса как в нов контекст и време едни хора морално започват да осъждат други хора? В подобни моменти периодично става видима интелектуалната слепота на нас – философи, интелектуалци, прависти и др., които боравим със смисли, търсейки абстрактни висоти на понятията.

Второ, именно **усещането** за справедливост е един от новите фокуси в тази проблематика днес. Но как да се подходи към усещането за справедливост – несправедливост? От една страна, то е аспект на социалните чувства и афекти, които са част от нова изследователска перспектива, открила се през последните десетилетия. Интересен е завоят на психолого-културологичното познание: появява се ново поле – дисциплината, наречена **изучаване на афекта (Affect Studies)** [1]. Тук се срещнат толкова различни научни направления като социология, хуманитаристика, неврология.

Появата на тази интердисциплинна област показва колко е силен и нарастващ интересът към ролята на емоциите в човешкия живот. И това се случва на фона на все още доминиращата европоцентрична просветителска вяра, че мисълта, а не емоциите и чувствата са съдържанието на интелигентността. Изследванията на афектите и появата на модели за емоционална, креативна, социална, множествена интелигентности след 80-те години налагат известна *«редакция» в употребата на понятията афект, емоция и чувство* (на английски affect, emotion, feeling). Преформулирането е свързано с по-различно осмисляне на емоционалните състояния извън разпространените до тогава предимно фрейдистски трактовки. Самата **идея за афект**, родила се в европейската рамка на **т.нар. «пси»-дисциплини (психология, психиатрия, психоанализа)** е била **предефинирана**. В този контекст се появяват подходи с приложна и консултантска насоченост – например, за *икономика на ефектите, социалност на афектите, мениджмънт на емоциите, културна политика на чувствата*. Изследват се прояви и последици на явлението, наречено **емоционална зараза (в офиса, на работното мяс-**

то, в публичната комуникация и виртуалното пространство).

Трето, безспорно нова перспектива задава следния въпрос: **дали и доколко афектите се поддават на адекватен превод от езика на една култура на езика на друга?** По отношение на темата за справедливостта, дали буквално и смислово на всички езици разбираме по еднакъв или близък начин самите категории „fairness” и „jus-tice”, казано на английски – неофициалният език на международната наука? Въпросът по-горе остава реторичен и е очевиден неговият отрицателен отговор. Не са редки примерите за превода на двете думи на български като „честност” и „равенство”, например.

На другия полюс на културно специфично възприемане на справедливостта се намира славяно-руско-православното схващане, към което отпращат разликите на руски език между думите „правда” и „истина”, разбирането на „честь”, „по закону” и др. под. На голямата тема „*културите на справедливостта*” има посветено специално ново изледване на руския Институт на справедливия свят [2].

При вникване в комплексната проблематика за културното своеобразие на усещанията за справедливо и несправедливо е лесно да се стигне до *генерализиране на говоренето за тях и за социалните емоции изобщо*. Изследователят на културната антропология на моралното поведение М. Ламбек пише, че понякога се произвеждат „паркетни твърдения за гнева и за социалния гняв като емоция”, докато е по-трудно да се предложат теоретични интерпретации на тези специфични морални и социални емоции [3].

Освен проблемът за *културни различия в социалните усещания*, тук има и нови интересни въпроси, съвсем актуални в контекста на реглобализация или преосмисляне на позитивите и негативите на глобализацията. Такъв е следният: каква е политическата употреба на **афектните състояния по повод на феномените националност и гражданство?** Някои изследователи

предлагат нови конструкти – *афектно гражданство и афектна нация* [4], обясняващи колко дълго пребивават индивидите в афектирани състояние в различните култури, с каква лекота те сменят социалните си роли и навлизат успешно в нови общности, доколко в дадена култура се прави разлика между афекти, емоции и чувства в смисъл на *частни и публични* емоционални състояния?

На четвърто място, стои въпросът как да „облечем” усещането за справедливост – несправедливост в новата изследователска мода на езика на социалните афекти? За философа и етика подобно питане е **търсене на легитимно място на емоциите в съвременния етически дискурс**. Такава „философска постановка” не може да подмине концептуалната рамка за интерпретиране, а тя според мен е зададена от *следните „линии” на философско теоретизиране*, очертани примерно така:

Първо, усещането за справедливост е част от *т.нар. аксиологическите чувства*. Критерият за изпитване на подобни емоции са субективното възприемане на нещо за правомерно-неправомерно, оправдано-неоправдано, разбираемо-неразбираемо, легитимно-нелегитимно, „на мене – на тях” (случващо се) и др. Това обяснение на усещането за справедливост като аксиологическо чувство се вписва във **веберовия модел за рационалност и типове социално действие**. **Субстантивната (неформалната) рационалност**, неточно наричана и ценностна рационалност, се отнася до рационалното социално действие, което възниква и се представя водено от някакъв ценностен критерий (идващ от миналото, настоящето или потенциално видян в бъдещето), от **представа за крайна ценност**. Дали усещането за справедливост е добавка, „частен случай” на субстантивната рационалност – това е въпрос, изискващ самостоятелно дебатиране.

Второ, уместно е мисленето и в границите на друга изследователска перспектива, идваща отново от Макс Вебер – за четирите *идеални типа социално действие*:

- 1) Инструменталното, т.е. рационалното икономическо действие;
- 2) Ценностното, при което целите са приемани като дадени и са морален императив, каквато е например протестантската тудова етика;
- 3) Афективни действия, ръководени от емоциите;
- 4) Традиционни действие, извършвани по навик, ритуално или по други подобни механизми. [5]

Къде е мястото на усещанията за справедливост – несправедливост?! Да отговорим, че *те са от смесен тип* и съчетават елементи на афективните и на традиционните действия, би бил лесен и негрешен отговор. Но той няма да обясни новите форми на масово социално реагиране, случващи се пред очите ни. Очевидно е нужно вникване отвъд класическото веберово класифициране на социалните действия.

Трето, във философските трактовки са били доминиращи конгнитивистски и рационалистични интерпретации на справедливостта, които често са обърквали и подменяли три понятия: *общо разбиране за справедливост*, основано на желанията на субекта и здравия му разум, *правната и социалната справедливост*. Независимо от преобладаването на рационалистическите трактовки, разглеждащи човека като притежател на естествени права, а справедливостта – като институционализиране на нормата, следва непременно да си припомним и актуализираме и такива идеи:

Изтъкваното от **А. Смит** още в средата на 18 в. чувство на **симпатия** като **общо** морално чувство, имащо важно място, наред с полезността, в трактовката на „богатството на народите“ [6].

- мнението на **А. Шопенхауер** за **състраданието и за съпреживяването като голямата тайна на етиката** – две човешки състояния, правещи възможно етическото [7].

- тезата на **Ю. Хабермас** за **безсмислената любезност** при съединяването на индивидите чрез диалог като елемент от ко-

муникативното действие и на практикуването на дискурсна етика [8].

Но в противотезест на горните философски платформи, рационалистическото тълкуване на справедливостта е останало преобладаващо схващане. Според мен, особена **роля за мощта на рационалистическите трактовки на справедливостта във философията** изиграва голямата (и заслужена) популярност на фундаменталната работа на Джон Ролс „Теория на справедливостта“, публикувана през 1971 г. [9]. Високата обществена оценка на труда на американския философ е изразена в политически и експертни награди, дори и в такава, че има астероид с името „Ролс“. Това са знаци за щастливо съвпадение на философски „продукт“ с идеен преход към политическия и икономически либерализъм през 80-те и 90-те години – процеси, подпомогнали популярността на този голям философски труд на миналия век.

В контекста на анализирания тук проблем е интересно да се изтъкне следното: когато Джон Ролс обяснява как индивидите (в рамките на едно справедливо общество) развиват *чувството си и добродетелта си справедливост*, той се позовава на Жан Пиаже и на *схващането за човешката афективна природа*, свързана с моралното развитие на индивидите. И при Ролс, и при Пиаже рационалистичното обяснение, обаче, доминира. Както за рационалистическата философия, така и за психологията на моралното развитие, единствено контекстът и контекстуализирането са **пътят, по който се допуска въздействието на афектите в света на аргументите на разума**.

След 90-те г. обаче невронауките уверено установяват, че при обсъждане на морални дилеми, изискващи избор между „по-справедливо“ и „по-ефективно“ решение, у хората се активират участъци в мозъка, свързани не само и не толкова с рационално-логическата дейност, а с емоциите и интуициите. Подобни открития *потвърждават гледната точка на „моралните сантименталисти“*, които смятат, че чувството за справедливост се основа на емоциите в по-голяма степен, отколкото на разума.

Етическите решения безспорно се вземат и емоционално. Авторите на изследвания, водещи все към подобни изводи в невронауката разглеждат резултатите си като **тежък довод в полза на философите „морални сантименталисти“**. Решаването на ценностните дилеми, например, е свързано с емоциите, при които процес **емоционалната оценка на „ефективност“, „справедливост“ и „обща полза“** на дадено решение се осъществява в различни части на мозъка. Според невролозите при вземането на решение става нещо като претегляне на баланса на емоциите или *своеобразен мозъчен съдебен процес* [10].

Посоките на развитие и натрупванията в невронауките и моралната философия днес се сблъскват със значимо ново предизвикателство. Това според мен е **социалното усещане за гняв. Гневът или сърдитостта, недоволството** (anger – на английски) е частен случай и форма на усещане за несправедливост. Днес има *сърдити всякакви хора*, ако перифразираме метафората от изминали десетилетия за *„сърдитите млади хора“*. Социалният гняв има своите особености. Той е винаги насочен към някого. Гневът може да бъде групов, но той за много кратко време се персонализира. Социалната сърдитост е свързана с желание за признание: гневните хора като че ли се оглеждат наоколо, за да ги забележат и да реагират на гнева им.

Моралната рамка на социалния гняв е ясно очертана, тя е свързана е с потребността от самоуважение и накърнеността на собственото достойнство. То се гради на „естествено“ **саморазбиране за „правилното“ ти място в социалния свят, а не посочването му от някой друг**. Втората линия в тази морална рамка на усещането за несправедливост е свързана с **овластяването и оценката на притежаването и употребата на сила и власт** (тук нека имаме предвид силно политизираното отъждествяване на сила, мощ и власт в много култури). Така се преминава от морално-психологическото естество на социалния гняв и властовата му проекция към потребността от *управляване на гнева като частен случай на управление на емоциите*.

Усещането за несправедливост е и усещане за неравенство, субективно – за **безправие**. Изглежда, че последната дума не е употребима само за робство или в правните сюжети. На това ниво на разбиране на усещането за несправедливост е важно въздействието на доминиращите идеологии в даденото общество. Ролята им може да се интерпретира по различен път, в това число – и според трактовки на автори в т.нар. направление *морална икономика* [11].

Разсъждавайки за нашата ситуация, се питаме: коя е тази доминираща идеология тук сега у нас? След като доста внезапно и с голяма радост обществото ни прие отказа от либерализма и неолиберализма, то смесиците от патриотизъм, евразизъм, социализъм и консерватизъм остават размити „петна“ върху идейната карта на България днес. В контекста на усещането за несправедливост и справедливост остава едно общо и обединяващо звено между смесиците от социални идеи: *страх и омраза*.

Освен на публично равнище, усещането за несправедливост е важно да се проучва как „проработва“ в конкретни сфери, професии, социални роли. Тук ще акцентирам върху тези от областта на съвременното **управление на човешките ресурси** – един „набор от функции“ в организациите и изследователска дисциплина, преподавана в навсякъде в университетите. Интерес предизвиква възраждането на вниманието в управление на човешките ресурси към теоретичен модел, предложен още през 70-те години – това е теорията за **справедливостта в мотивацията на поведението на работното място** [12]. Авторът ѝ Дж. С. Адамс е социален психолог, близък до бихевиоризма. Основната му теза е, че **хората искат другите да се отнасят към тях по достойнство**. Чувството за справедливост и чувството за несправедливост могат да мотивират служителите по различен начин. В търсенето на отговор на въпроса защо служителите често се чувстват недооценени и обидени Адамс поставя ударението върху поддържането на „*баланс между двете чувства*“. В теорията му за **мотивация чрез справедливост** има няколко основни понятия:

- **Принос** – нещото, което индивидът дава на организацията. Това например са времето, усилията, способностите (квалификация, умения, познания), лоялността, доверието във висшестоящите, подпомагането на колегите, съпричастието, личната отдаденост.

- **Двустранна перцепция** на неговия принос, при което възприемането и сравнението на приноса на служителя с този на другите колеги е съществено.

- **Усещане за справедливост**, при което възприемането и сравнението на приноса и резултата на индивида е равно на приноса и резултата на другите.

- **Негативна несправедливост** – усещането, че твоят принос и приносът на колегите са еднакви, но резултатът на другите е по-голям от твоя резултат.

- **Позитивна несправедливост** – усещането, че твоите приноси и тези на другите са еднакви, но резултатът ти е по-голям от резултата на другия.

Според изследванията на Дж.С. Адамс и последователите му се оказва, че за хората е много по-недопустима негативната несправедливост, отколкото позитивната несправедливост. Мъчението от несправедливото оценяване е силно.

Този модел за мотивацията чрез справедливост би могъл да се осмисли (в специално бъдещо проучване) като основа за търсене на отговор на следния конкретен **въпрос, част от организационната етика**: каква е същността на явлениято *изопачаване (изкривяване) на приносите* на всеки служител? Как изглежда изопачаването на приносите в контекста на академичната организация, университетска колегия, професионалната гилдия, творческия труд, екипната работа, проектантата дейност? Как се отчита възнаградението за индивидуални трудови приноси в университета като публична институция?

В заключение на този доклад нека изтъкна следното: акцентът върху емоционалните аспекти на справедливостта и нес-

праведливостта е ключов за етиката и за организационната етика. При него пренасочваме критическия си поглед към връзки и представи, засягащи преди всичко усещането за несправедливост, към отклонението от абстрактната норма. Трудно е да мислим подобен „емоционален завой“ без да си припомним за други, вече заложиени предизвикателства в етиката и философията, като **джендъризирането на знанията и концептуализацията на субективността**. В този контекст интересът към усещането за несправедливост и несправедливост е елемент от обща тенденция. Тя е свързана с политическото действие и нестабилността в днешния комплексен свят, в който като че ли всичко може да рухна пред очите ни. Подкопани са интуициите на здравия смисъл за това, че общественото и частното са отделни сфери в организиране на живота, които могат „да се опазват“ и съвместяват. Ниският праг на усещането за несправедливост е израз на такава социална чувствителност, която не е свързана с проактивност, а по-скоро с апатия.

В крайна сметка, препоръката от направения етически анализ е: обществото с неговите институции би трябвало да осигурява **морална рамка, или поне – основа за личното достойнство на всеки**. Ако това е възможно – желателно е да посочи и осигури средствата, чрез които човек поддържа достойнството си – образование и самообразование, достъпи до блага, до високи позиции в социален статус и... йерархия от ценности.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И БЕЛЕЖКИ

1. У нас за първи път публично обърна внимание на този „завой“ проф. Снежана Гунев: **Гунев, С.** Да бъдеш публичен интелектуалец. В. Култура, бр. 31, 2007.
2. <http://www.kultura.bg/bg/article/view/13302>.
3. Вж.: Правда. Дискурси справедливости в русской интеллектуальной истории. Под редакцией **Н. Плотникова**. Библиотека Института Справедливый мир, No 22, Москва, 2011.
4. **Lambek, M.** The Ethical condition. Essays on action, person & Value. Univ. of Chicago Press, 2015.p.129.

5. **Song, S.** (ed.), *Justice, Gender and the Politics of Multiculturalism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
6. **Вебер, М.** Смисъл и ценност. София, Критика и хуманизъм, 1998, ISBN 9545870400.
7. **Smith, A.** *The Theory of Moral Sentiments*. Cambridge University Press, 2002, [1759]. ISBN 0521598478.
8. **Шопенхауер, А.** За човека, обществото и нравите. София, Изд. Фама, 2013.
9. **Хабермас, Ю.** Морал, право и демокрация. Състав. и прев. от нем. Стилиян Йотов. София : Дом на науките за човека и обществото, 1999. ISBN 954-9567-05-2.
10. **Ролс, Дж.** Теория на справедливостта, Преводач: Искра Велинова, Пламен Иванов. Издателство „София – С.А”, С., 1998. ISBN: 954833710. Първо издание: *A Theory of Justice*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, p 1971.
11. **Ming, H., A. Cédric, S. R. Quartz.** *The Right and the Good: Distributive Justice and Neural Encoding of Equity and Efficiency* /DOI: 10.1126/science.1153651.
12. **Götz, N.** „Moral economy”: its conceptual history and analytical prospects". *Journal of Global Ethics*, 11 (2015), 147-162.
13. **Adams, J. S.** Inequity in Social Exchange. In: Berkowitz L. (ed), *Advance Experimental Social Psychology*, Vol. 2. Academic Press, NY, 1965. pp. 267–299; **Fairris, D.** Are Transformed Workplaces More Productively Efficient? *Journal of Economic Issues* 36(3), 2002, pp. 659–670.

ИНФОРМАЦИОННОТО/ЦИФРОВТО ОБЩЕСТВО И НЕГОВАТА (НЕ-) СПРАВЕДЛИВОСТ – МЕЖДУ ЦИФРОВТО НЕРАВЕНСТВО И ЦИФРОВИЗОВАНИЯ КОСМОПОЛИТИЗЪМ

*Силвия Минева*¹

Така формулирана, темата трябва да се приема с цялата условност, която предполага опитът да се говори за справедливостта във или на информационното общество, тъй като самото понятие за него и историята му не позволяват експлицитно говорене за това общество като справедливо, или несправедливо. Причината е, че понятието за него има за източник не една или друга традиционна идея за доброто общество като справедливото общество, или за справедливото общество като доброто общество. Неговият произход трябва да се търси по-скоро в онова, което К. Попър има предвид, когато прогнозира възможността „отвореното общество“ – в противоположност на обществото от органичен тип – да стане постепенно „абстрактно“, загубвайки в значителна степен характера на конкретни или реални групи от хора, или система от такива реални групи. Така обществото се оказва въобразимо като общество, в което хората практически никога не се срещат лице в лице, встъпват свободно в абстрактни отношения като обмена и кооперацията, поради което с тези отношения се занимават преимуществено съвременните социални теории, особено икономическите:

„В това общество – пише Попър – всичко се върши от индивидите в пълна изолация, и тези индивиди се свързват един с

¹ Професор в СУ „Св. Кл.Охридски“, д-р по философия, silvia_mineva@abv.bg

друг с помощта на писма и телеграми и се разминават в закрити автомобили. (Изкуственото осеменяване би позволило дори да се размножават без личен контакт). Такова измислено общество може да се нарече „напълно абстрактно или безлично общество“.[1]

Попър описва версията си на „измисленото“ общество като абстрактно и безлично през 50-те г. на миналото столетие, обявявайки я за прекалено преувелчение, без да подозира, че хипотетичната картина, нарисувана от него преди повече от половин век, днес е вече реалност благодарение на техническия напредък, възплъщаван от информационните, компютърни, комуникационни (ИКТ) и прокламиращите го социално-икономически теории за обществото. В тези теории ролята на ИКТ се определя като централна и решаваща за обществения прогрес, а властта в обществото – като непосредствено зависима от инвестирането в информацията и начина, по който се разпределят информационните потоци. Днес всичко е информация – от валутата до интелектуалната собственост и уменията, изисквани от постъпващите на работа хора като компютърна грамотност, констатира един от най-авторитетните понастоящем анализатори на съвременното общество – Мануел Кастелс:

„...преобразувайки процесите за обработка на информация, новите информационни технологии оказват въздействие върху всички сфери на човешката дейност и правят възможно установяването на неограничен брой връзки между различните сфери, както и между елементите и субектите на всяка дейност. Възниква една мрежова и дълбоко взаимозависима икономика, която с все по-голям успех прилага постигнатия напредък в областта на технологията, познанието и управлението за целите на самата технология, познание и управление“ . [2]

Описана по този начин като комплексна, мрежова и дълбоко взаимозависима, съвременната икономика черпи мощ от новото, единно информационно и комуникационно пространство, наричано още „виртуална реалност“ или „киберпространство“,

оформило се благодарение на т.нар. цифрова революция – прехода от аналогова към цифрова техника за съхраняване, предаване и представяне на информация.

Обяснението на трансформацията на обществото от индустриално в цифрово, като аналогична на трансформацията му от аграрно в индустриално, става ключово за определенията на съвременното общество не само като информационно, но и като постиндустриално, посткапиталистическо, постмодерно. На такива определения се позовават и проектите за общественото развитие и бъдеще като „общество на знанието“, основано на „икономиката на знанието“, предложени от Д. Бел, П. Дракър, А. Тофлър и други известни изследователи на актуалните обществени, социално-икономически и политически реалии. Обща черта на техните различни дефиниции е разбирането, че социалните промени са мотивирани и аргументирани от информацията и информационните технологии, а съдържанието на повечето политически решения и формирането на основните обществени ценности минават под знака на тези технологии. Следователно, тези решения, както и целият обществен прогрес зависят непосредствено от информационната инфраструктура: достъпа до информация, обмена и разпространението ѝ, т.е. от ИКТ, чието ниво на развитие се разглежда като показател на икономическия просперитет и дори на демократичността на обществото. Така се стига до ситуацията на обществото и знанието, описана от френския философ Ж. Лиотар като постмодерна заради новата парадигма на тяхната социална връзка, оформена под въздействието на тоталната информатизация – промяната в естеството на знанието, което се трансформира в количества информация с помощта на новите технологии и престава да бъде цел за самото себе си в полза на прагматиката на езиковите частици/информационните единици, изисквана за целите на машинната му обработка.

„Под формата на информационна стока, нужна за производствената мощ – пише Лиотар, – знанието е и ще се превърне

в основен, ако не и най-важен залог в световното съперничество за власт. Така както Държавите-нации са воювали, за да завладеят територии..., така и в бъдеще те вероятно ще воюват, за да упражняват контрол над информацията. ...обществото съществува и прогресира само доколкото кръжащите в него съобщения са богати на информация и лесни за декодиране.” [3]

Превъзходството в световното съперничество за власт, следователно, ще се полага на този, който успее да подобри или усвои нови информационни технологии по-бързо от останалите и да установи монопол върху технологиите за обработка на циркулиращите в глобалните мрежи сигнали, данни, сведения.

Днес най-ожесточената борба за тази власт се нарича кибернетична война (Cyber War). Нейно главно оръжие са съвременните компютърни и информационни технологии, а бойно поле – информационното киберпространство, организирано и управлявано чрез тях. Използването на това пространство за атака или отбрана на персонални, корпоративни, национални, регионални и глобални интереси, е обект на т.нар. информационни доктрини, които третират защитата на тези интереси в съответните области (политическа, научна, образователна, културна, медийна и др.). С оглед на това кибервойната се характеризира от съвременните специалисти като нападения на една държава, които имат за обект информационните системи и ресурси на правителствени организации и институции на друга държава, които са важни за националната ѝ сигурност, поради което такива действия са еквивалентни на въоръжено нападение и могат да предизвикат реципрочен отговор. [4]

Известна още като „виртуален конфликт”, кибервойната е един от видовете атаки и посегателства, извършвани в киберпространството редом с киберпрестъпността и кибертероризма. Тяхната поява и последици на индивидуално, национално и международно ниво налагат да се заговори усилено за „уязвимостта” на кибернетичното пространство като среда, застрашена от злонамерени и зловредни въздействия и необходимостта от

изработване на модели и механизми за неговата защита, изискващи обособяването на киберсигурността (Cybersecurity) като отделна тема, предмет и задача на различни специалисти, частни и обществени, формални и неформални организации, държавни и международни институции и форуми.

Грижата за киберсигурността, обаче, е само една от различните последици на официално дефинираната днес в различни национални и международни политически стратегии и документи реализация на кибернетичния обществен модел като основна политическа цел и обществена задача. Този друг интерес към обсъждането на информационното общество има за източник възможностите на новите технологии да бъдат фактор на световната политика и икономика по силата на своята глобална технико-технологична експанзия, станала възможна с появата на световната информационно-комуникационна мрежа – интернет. Нейната масовизация насища за кратко глобалното киберпространство с голям брой хетерогенни населения, които се различават географски, социално и културно. Успоредно с това тече процес на бързо, ново разделяне на света на информационно богати и информационно бедни в резултат на разпространението в глобален мащаб на електронните социални и комерсиални мрежи, медии, институционални, фирмени и корпоративни сайтове, функциониращи като официални информационни канали за бизнес, търговия, управление...

Смущаващото обстоятелство, че въпреки смелите планове за бъдещия окабелен свят, мнозинството от човечеството все още живее извън електронните порти и повечето хора никога не са говорили дори по телефон, а значителна част нямат достъп до електричество, привлича вниманието на социални изследователи като Дж. Рифкин:

„Резултатът е –пише той, – че докато най-заможните на земята са все по-заети с развлечения и се радват на творчески и изразителен живот, почти един млрд други хора живеят в бедност, а още няколко милиарда едва свързват двата края.” [5]

Разделението на информационно бедни и информационно богати е сред основните аргументи на Рифкин в подкрепа на концепцията му за съвременната епоха като „епоха на достъпа“ (age of access) и „новата култура на хиперкапитализма, в която целият живот е платено преживяване“, както гласи подзаглавието на едноименната му книга. Подобно на него, З. Бауман – друг авторитетен съвременен критик на глобализацията, също смята, че начинът на действие в днешното общество зависи изключително от фактори като модела на потребление, подвижността (мобилността) и планетарните мащаби, които получават в наше време бизнесът, финансите, търговията, информацията. Тяхната наднационалност и наддържавност според него е възможна благодарение на „пространствено-времето съкращаване“, което осигуряват съвременните технически средства за информация и комуникация: компютърни технологии и кибер-системи. Централна роля в това отношение играе транспортирането на информация. Днес то не предполага придвижване на физически тела и не зависи от естествената ограниченост на човешкото тяло, защото информацията пътува независимо от своите носители. В това е новата „безтелесност“, която осигурява на хората възможност да се местят и действат от разстояние. Затова именно „достъпът до глобална подвижност“, настоява Бауман, е най-важният стратифициращ фактор в съвременния свят. Стратификацията се изразява основно в това, че от новите форми за действие от разстояние зависи степента на подвижност на хората, тяхната свобода да избират къде да бъдат.[6]

Въпросите на достъпа стават толкова по-всеобхватни, колкото по-голяма част от комуникациите на хората и човешките преживявания се осъществява във виртуалните светове на киберпространството. Световната интернет-статистика сочи, че по региони и държави интернет се разпространява най-бързо и се радва на най-голяма популярност там, където населението е с най-голяма гъстота и брой и/или най-високо технологично развитие. [7] Пак от статистически данни става ясно, че интернет ус-

лугите навсякъде – от автомобилното табло до телевизорите, са неразделна част от човешкото всекидневие в страните, където се наблюдава най-висок жизнен стандарт на населението. Това потвърждават данни на Евростат от 2015 г. за достъпа до интернет сред отделните държави-членки на ЕС: най-голям дял (96%) на достъпа имат домакинствата в Люксембург и Нидерландия, а най-нисък – в България (57%), макар че броят им е нараствал бързо в последно време. Същата зависимост е отчетена и с оглед на нивото на доходите като фактор, който влияе на равнището на достъпа до интернет на домакинствата.[8]

Отчитайки цифровото неравенство, в рамките на малко повече от едно десетилетие (1993 – 2005 г.). Европейската комисия приема редица доклади, планове за действие и решения, очертаващи като приоритетни редом с либерализирането на телекомуникациите, осигуряване на равни възможности за всички да ползват предимствата на информационното *общество*, създаване на общо европейско информационно пространство, приобщаващо европейско информационно общество и пазарно ориентирана регулаторна рамка на дигиталната икономика.[9] На практика всички тези документи, планове и стратегии, както и технологичните иновации на мрежата, са насочени към едно и също: чрез осигуряване на глобалното разпространение и достъпност на интернет с течение на времето мрежата да се превърне в универсално, глобално и дори единствено пространство на всичко човешко: политика, икономика, наука, образование, труд, изкуство, игра, забавление... С други думи, налице е целенасочен стремеж към свеждане на всички редове до един – цифровия, доминиран от дигитализираните стоково-парични отношения и хомогенизацията на обществото чрез технизацията му, водеща до екстраполиране на социалните взаимодействия в изкуствено проектираната виртуална среда на абстрактните отношения, за които разказва Попър, за сметка на естествената органика на феноменално-ноуменалния свят, която предполага Кантовото разбиране за моралното дълженствувание на човека

като принадлежащ към сетивния свят и все пак едновременно към интелигибелния. [10]

Днес прекрасният нов свят на интернет обществото създава възможност уникалната способност на човека, която го прави възможен като такъв – способността да се абстрахира от онова, което става вън, около него, и да сменя прицела на вниманието си, насочвайки го към себе си, да бъде впрегната за нуждите и целите на това, в което се превръща той като интернавт – цифровизованият космополит, гражданинът на глобалната информационна мрежа – мястото, което е навсякъде и никъде, винаги и никога, и затова е атопично, аисторично, но глобално, защото глобалност има само там, където няма нито място, нито история, а традиционните представи за пространство, време, човек, общество, са възможни като нищо повече от една метафора. Съпътстващите тази ситуация обществени и социално-антропологически трансформации подсказват за доближаване на хората и обществата на „умните градове“ до онова състояние, което някои футуристи наричат „трансхуманизъм“ – концепцията за човешкия и обществен просперитет, според която задачата на модерните технологии е да подобряват здравето на хората, удължат живота им или го направят по-комфортен, а нейното изпълнение налага промени на етичните и културните норми и установяването на власт на технократичен елит, който ще управлява всеки аспект от живота на подвластните. [11]

Трансхуманистичната картина на обществото и нарастващата възможност тя да се окаже реално бъдеще ни изправят пред въпросите как трябва да разглеждаме информационното/интернет общество и съвременната експлозия на ИКТ – като експлозия на един технически прогрес, който е същевременно прогрес и на човека като морално и социално същество? Или по-скоро като поредният напредък на техниката, който върви ръка за ръка с поредното „кризисно“ състояние, предизвикано от и задълбочаващо се под влияние на съпътстващото този прогрес все по-голямо и необратимо размиване и смесване на границите меж-

ду природа и култура, изкуствено и естествено, човешко и нечовешко, действителност и възможност, истинно и неистинно, не виртуално и виртуално? Донесе ли със себе си „интернет обществото“ „нови ценности на нови“ скрижали, ако използваме известния израз на Фридрих Ницше, или е по-скоро нов етап на „реварваризация“, както определя Хосе Ортега-и-Гасет прекалената трескавост, съпровождаща една епоха, която потапя човека в природата, превръща го в животно, тоест в дивак, с помощта на много отчуждения – от природата, от себе си, от другия? [12]

Каквито и да са отговорите, не може да се избегне признанието, че освен настъпването на нова ера в икономиката, възможностите на съвременните ИКТ да облекчават максимално и когато е възможно това, да заместят напълно човека във все повече дейности, така че да се спестяват време, средства и усилия, е повод и основен аргумент за официалното прокламиране от държавни и наддържавни институции, корпорации и организации на целенасочената и всеобхватна компютризация и цифровизация на всичко, вършено от човека – от учене във виртуални класни стаи, електронно банкиране и пазаруване с електронни кошници, до виртуални разходки в галерии и музеи, игри в мрежа и електронно гласуване за политически избори и музикални конкурси. В резултат състоянието и нивото на интелектуалните технологии сега са тясно свързани, преплетени и се съизмерват с компютризацията, цифровизацията и използването на ИКТ във всички сфери на човешкия и обществен живот.

Съвременната «всеобхватност» на технологиите е причина за днешните млади хора да изглежда невероятно, че някога техните родители и прародители са могли да живеят, учат, общуват и да се забавляват, без да разполагат с компютри, смартфони и интернет. Вече има цели поколения, които не познават света отпреди интернет и масовото използване на ИКТ, а израсталите с тях съвременни младежи, се наричат Digital Generation – дигитално поколение (Gen-D). Те са добре запознати с компютъра, интернет и различни цифрови устройства и са по-умели в

боравенето с тях от мнозинството възрастни и свои учители. В резултат, посоката на поколенческата йерархия на знанията за тези технологии и тяхната приемственост се оказва обратна на обичайната: по-възрастните често са принудени да разчитат на по-младите, за да реагират на технологиите. [13].

Друго важно генерационно различие е, че с появата на дигиталните поколения се появяват и нови, непознати по-рано човешки състояния и проблеми, които дават основания да се заговори за един нов вид патология като вид нехимическа, поведенческа зависимост, предизвикана от пристрастяването към сърфирането, видео- и онлайн-игри и др. дейности, изискващи продължително и често ползване на компютър и пребиваване в интернет. „Тревожност без компютъра“, нетохолизъм, „дигитален хероин“ са част от диагнозите, описващи тази нова патология и откриващи поредна „ниша“ за психотерапевти, социални работници, медици.[14].

Употребата на ИКТ като генерационна характеристика, обърнатата поколенческа зависимост в приемствеността на знания и умения, основани на новите технологии, както и новите патологични форми на поведение, са показателни също и за това, че никоя друга епоха не познава толкова бърза и фундаментална промяна на човешкия начин на живот в рамките на едно и също поколение. Мнозина все още могат да си спомнят за времето без компютри и интернет, кабелна телевизия и мобилни телефони. В рамките само на един човешки живот светът се трансформира до неузнаваемост за предишните поколения. Но възможността степента на боравене с технологиите да бъде генерационна характеристика означава още, че въпреки различията помежду им, всички области на съвременното обществено и индивидуално битие на хората търпят въздействие и моделиране по такъв начин, че повече от половин век вече да се говори за обществото като „информационно“, а понастоящем като „цифрово“.

Успоредно с нарастването броя на потребителите на новите технологии, се оформят нови начини на мислене, действие,

преживяване и взимане на решения, които стават толкова повече свързани със и зависими от технологиите, колкото повече стават технологиите, подпомагащи и/или заместващи човека във все повече дейности. Посещаващите и пребиваващи продължително и всекидневно в създадената с тяхна помощ изкуствена среда, придобиват, от една страна, нови умения и възможности за боравене с информация, общуване, себеизразяване и скъсяване на дистанциите от гл. т. на времево-пространствените разстояния. От друга страна, паралелно протича и обратният процес – на загуба на умения като задълбочено четене, умствена концентрация, абстрактно мислене, красноречие... Тези придобивки и загуби подсказват, че описаните проблеми на киберсигурността и цифровото неравенство разкриват само отчасти проблематичността, която съпровожда развитието на новия киберсвят, защото същинската им проблематичност идва не толкова от традиционното съперничество и конкуренция между хора, групи и организации за власт и надмощие в света, колкото от възможностите, предоставяни от киберпространството, за глобално смесване на различни, структуроопределящи човешкия живот редове, размивайки техните граници. Именно такава размиване и смесване се получава, когато неговата виртуална реалност се настанява в живота на човека трайно по такъв начин, че започва постепенно да измества и все повече да замества мястото и ролята в него на феноменалния свят – света на „естествените“, нецифровизовани предмети, явления, състояния, отношения или опит, заменяйки ги с техните дигитални версии – виртуални имитации и симулации, създавани чрез новите технологии.

Очевидно, цифровизираният хоризонт на информационното общество разполага с потенциал както за сътрудничество, приятелство, бизнес, улесняване на деловия живот на хората и повишаване комфорта на всекидневния им бит, така и за конфликти и създаване на нови форми и проявления на откоleshни обществени и психологически проблеми на индивидите и об-

ществата, които попадат под общия знаменател на несправедливостта не само в нормативисткия, респ. юридически смисъл на справедливостта като законосъобразност и принцип на съдопроизводството, а в нейния екзистенциален и морален смисъл на човешка чувствителност и обществено състояние, от които зависят човешкото и общественото благополучие на хората като политични/социални същества, живеещо заедно в името на човешкото щастие и добруване, а не само за да произвеждат и трупат принадлежна стойност, да консумират и да се наслаждават, подобно на животни. Става дума за новите форми и проявления на агресия, насилие, престъпност, социално неравенство, експлоатация на труд и ресурси, икономически и психологически зависимости, отчуждение, релативизация на морални и социални ценности, стимулирани от присъствието и действието в глобалното, технократско пространство на цифровото общество. Техният спектър става толкова по-широк и пъстър, колкото повече хората, обществата, организациите, институциите разчитат на това пространство и компютрите за преследване на своите краткосрочни цели и временни интереси. Сред тези нови форми и проявления, които могат да бъдат окачествени като несправедливи, преимуществено се нареждат:

- Виртуалните конфликти като кибервойните и кибертероризма, който се оказва многолик и многопосочен, защото под неговия знак попадат както хакерски атаки на официални институционални сайтове, така и използването на новите технологии за плагиатство на чуждо съдържание, злоупотреба с авторското право, разпространение на невярна и заблуждаваща информация, порнография, шпионаж, кражба на самоличност и др.

- Появата на новия тип патология и девиантно поведение като „тревожност без компютъра“, нетохолизъм, дигитален хероин, интернет агресия, словесно насилие и онлайн тормоз за забавление в електронните социални мрежи. и др.

- Възход на технократския прагматизъм, който става най-ярката звезда на дигитализирания пазарен хоризонт и настъпва, мобилизирайки своите мениджърски армии от инспектори, администратори и консултанти, ангажирани с дизайнерската работа, която предполага формулировката „човешки ресурси“, т.е. как трябва да изглеждат различните човешки умения, способности и качества като функция, от която „управляващите очакват „значителна добавена стойност, т.е. да бъде изключително в служба на конкурентоспособността“.[15] В контекста на информационното общество и неговата икономика на знанието това означава как да постигаме максимална бързина, ефективност и незабавно осребряване с печалба от експлоатацията на човешките ресурси при минимални разходи за тяхното възпроизводство, развитие и усъвършенстване.

- Нарастваща опосредстваност на всички връзки между човека и света и между самите хора благодарение на множачите се посредници между тях, сред които редом с технологиите застават институции, организации и медии, за които новите, интернет технологии са съвършеният инструмент за налагане, поддържане и разширяване на посредническата им роля. Като морални ефекти на посредничеството могат да се определят хетерономията и безсилието, съпровождащи изолацията на човека от пряк досег с нецифровизирания свят и повишената му податливост към всяко въздействие, което може да предложи репрезентации, предпазващи го от пряка конфронтация с този свят в полза на комфортното пребиваване в „аз-света“ на пасивния потребител на варианти за избор, изобретявани и предлагани от различните посредници вместо от самия избиращ. Така Кантовият нравствен идеал се оказва възможен и постижим сега като морален свят без морални същества, респ. без справедливост, доколкото в технологичното, информационно общество всички човешки нужди, желания и действия се свеждат до метод, а самият човек – до техническо животно,

което се нуждае от техниката, не за да живее, а живее, за да ползва техника и да действа според технологични норми за икономически растеж и печалба.

Перспективите, които очертава за човека и неговото бъдеще информационното общество като възможности за установяване на безкрайно много отношения и тяхната безтелесност, опосредстваност и динамика в резултат на времево-пространствено съкращаване на дистанции, възраждат традиционните дебати между технологични ентузиастични и скептици, които неизменно съпътстват появата и използването на нови технически средства и методи. Тези спорове, описани от американският публицист и културен критик Н. Кар, изглеждат така:

„Едните възвестяват нова златна ера на достъпност и съпричастност, а другите се оплакват от настъпващите мрачни времена на посредственост и нарцисизъм. Дебатът несъмнено е важен – съдържанието има значение, – но тъй като изходът от него зависи от личната идеология и предпочитания, се стига до задънена улица. Гледните точки са в двете крайности, а атаките – лични. „Тесногърдство!“, подиграват се ентузиастите. „Еснафи!“, присмиват се скептиците.“ [16]

Както винаги, и двете позиции съдържат части от истината, без да я изчерпват. Във всеки случай от решаващо значение са целите, заради които сме готови да се възползваме от възможностите, предоставени от информационното общество като „среда“ за развитие, разпространение и приложение на технологии. С оглед на тази среда можем кажем в заключение, перифразирайки известната максима на Хераклит, че както човек не може да влезе два пъти в една и съща река, така той не може да влезе два пъти в един и същ интернет/информационен поток, не само защото потокът се мени и е различен във всеки един момент, но и защото потапящият се никога не може да е един и същ, принуден постоянно да се приспособява към „течението“ съзнателно или не, така че техниката прави човека в същата степен, в която човекът прави техниката...

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И БЕЛЕЖКИ

1. **Поппер, К.** [1992] *Открито общество и его враги*. М., Soros Foundation (US), 219.
2. **Кастелс, М.** [2004] *Възходът на мрежовото общество*, ЛИК, С., 82.
3. **Лиотар, Ж.** [1995] *Постмодерната ситуация*, Наука и изкуство, С., 45-46.
4. **Theohary, Catherine A., John W.** [2015] Cyberwarfare and Cyberterrorism: In Brief. <https://fas.org/sgp/crs/natsec/R43955.pdf>
5. **Рифкин, Дж.** [2001] *Епохата на достъпа*, С., Атика.
6. **Бауман, З.** [1999]. *Глобализацията. Последниците за човека*, С., Лик, 35-38.
7. Internet World Stats, <http://www.internetworldstats.com/stats.htm> (9.11.2016)
8. Digital economy and society statistics – households and individuals http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Information_society_statistics_-_households_and_individuals (19.11.2016)
9. става дума за докладите: Europe's Way to the Information Society AN ACTION PLAN http://www.umic.pt/images/stories/legislacao/COM_94_347.pdf; A European Information Society for growth and employment COM(2005) 229 final, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0229:FIN:EN:PDF>
10. **Кант, И.** [1974] *Основи на метафизиката на нравите*, С., Наука и изкуство, 119.
11. **Стаменов, Ив.** *Търси се човекът в трансхуманизма*. HiComm Списание за нови технологии и комуникации бр. 131, 2012 <http://hicomm.bg/science/tyrsi-se-chovekyt-v-transhumanizma.html>
12. **Ортега и Гасет, Х.** [1993] *Промяна и криза// Идеи в културологията*, т. 2, С., УИ „Св.Кл. Охридски.“
13. За особеностите на дигиталните поколения по подробно в: Palfrey J., Gasser U., [2008] *Born Digital: Understanding the First Generation of Digital Natives* Published by Basic Books, A Member of the Perseus Books Group
14. По въпросите на новата патология, провокирана от масовото ползване на интернет-технологии и компютърни устройства, по-подробно може да се прочете в: д-р Бонев, Ив. [2014] *Проблемното ползване на Интернет (можем ли да го разпознаем и как да се справим с него)*, ISBN 978-954-2987-08-6, http://portfolioboneva.weebly.com/uploads/1/7/6/3/17631253/kniga_-_final.pdf (12.11.2016)
2006:<http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=152&aid=3980>
15. **Владиминова К.** [2009] Стратегическо управление на човешките ресурси. Теория и практика, С., НБУ, 33.
16. **Кар, Н.** [2013] *Под повърхността. Как интернет влияе върху четенето, мисленето и паметта*. С., ИнфоДар, 10-11.

СПРАВЕДЛИВОСТТА И ГЛОБАЛНАТА КУЛТУРА НА РАСТЕЖА

*Емилия Маринова*¹

Новият социален статут на приложната етика

Високото ниво на риск, в условията на което растежът на съвременното общество протича, предполага специфични промени в културната среда, насочени към удържане на рисковете на растежа и асистиране на иновативните тенденции. Такава култура ще наричам „глобална култура на растежа“.

Изходна точка в анализа е една от ярко очертаните тенденции в съвременното развитие на обществото, която е свързана с новия социален статут и новата политическа роля на съвременната етика. Това е една тема, която е добре застъпена в етическия дебат през последните години – изведени са както общите характеристики, така и националните специфики на навлизането на етическите цели и средства в социалния живот на българското общество.[1] „Приложната етика, пише един от теоретичите на етиката на развитието, не само рефлектира проблемите на модерните общества в теоретичен маниер, а се самоосмисля като част от процеса на решаване на проблемите на обществото. С това пряко практическо включване тя напуска дистанцираната позиция спрямо социалните реалности. Тя напуска философските департаменти и позволява да бъде въввлечена в практическото институционализирано решаване на проблемите.“ [2]

От една страна, етическите цели и средства се превръщат в

¹ Доцент в секция „Етически изследвания“, ИИОЗ при БАН, д-р по философия
ema_marinova@abv.bg

неотменна част на удържането на рисковете на растежа, на регулацията на обществото и на иновативните процеси в условия на нормативна нестабилност. Те успешно се вписват в нестабилна нормативната среда, като дават допълнителна подкрепа на моралната регулация в условия на риск (социален, биотехнологичен, информационен, биомедицински, екологичен и пр.). Те подсилват собствено моралните регулативни процеси, и нравствената норма – по специално, с етически средства. Етическите цели и средства, от друга страна, стават неотменна част от процеса на промяна и хармонизация на българското законодателство с потребностите на обществения прогрес. От трета страна, те успешно се враждат в „меките“ („бавни“, опосредени) въздействия върху общественото развитие и културата на растежа.

Разглежданата глобална тенденция, макар и с известно забавяне, навлиза и в българския социален живот и определя особеностите на културата на растеж на нашето общество. Теоретично и инструментално тя е подготвена от развитието на българската етика през последните три-четири десетилетия. Изследванията в тази област са фактор в развитието на академичния етап от развитието на съвременната приложна етика и подготвят теоретично и методологично нейните нов социален статут и политическа роля.

Съвременната приложна етика се подготвя и от обществените нагласи. Рисковете на растежа засилват моралната чувствителност на българина, като в същото време са свързани с промяна на обществените очаквания към използването на специфично етическите инструменти. Има зримост за морала като реален фактор на социалното, политическото, икономическото и културното устройство, на управлението и развитието на българската държава. за хуманизацията на социалната, икономическата, културната и пр. среда, в която не само обществото функционира, но в която се вписва индивидуалната биография на българина. Обществото се обединява около искания, ценности и приоритети, които имат ясно формулиран етически характер. Дава

се път на човешките права, поставя се акцент върху дефицита на справедливост, извеждат се питанията за справедливото разпределение на ресурсите, за разпределението на тежестите от икономическия и технологичен растеж, на рисковете на социалната промяна. Критиките към политическото устройство на държавата са продиктувани от питаня дали правата, здравето и ценността на българския гражданин се поставят пред тези на политическите партии. Силно чувствителен към тенденциите в глобалното позициониране на държавата си, българинът все по-ясно вижда етическите параметри на националното развитие. Хуманизацията и нейните параметри заемат централно място в ценностните приоритети на българина, като стремежът за добър живот, защитата на основните права и свободи все по-ясно мотивират личния избор и гражданската позиция. Все по-остро се дискутира тяхното нарушаване, все по-провокативни са исканията на малцинствените общности. Бежанската вълна провокира размисли за другостта, толерантността, търпимостта и взаимното уважение, за справедливото разпределение на ресурсите и тежестите на риска, и др. В същото време все по-убедителна е необходимостта от намесата на етическите аргументи в избора на работещи решения условия на риск.

Принципите на справедливостта и на хуманизма са фундамент на разглежданата глобална тенденция. Те се поставят на дневен ред и се отстояват от теоретиците на развитието.[3] Справедливостта е основна (фундаментална) ценност, която може и трябва да гарантира обществения прогрес, и в същото време е рационален инструмент на въздействие върху рисковете на растежа на всички нива. Отстояването на справедливостта се разглежда като средство за уравнивяване на бедност и богатство, на права и свободи и за регулация на социалните процеси на глобално, национално, локално и персонално ниво.

Чрез етиката на развитието и културата на растежа, принципът на справедливостта си проправя път към нови социални територии и в българското общество. Това е една тенденция,

която провокира размисъл за хоризонтите и границите на неговото въздействие. Теоретиците на етиката на развитието дават солидна тежест върху навлизането на етическите цели и средства в социалните политики, в експертното преодоляване на рисковете на растежа и в избора на решения. Последните изследвания на колегите – социолози ясно показват, че етическите неравенства са и неравенства в икономическия и социалния статус на етносите по места[4] и че търсените решения компенсират несправедливостта, водеща след себе си социално напрежение. Добри са решенията, които са в състояние да тушират нарастващите неравенства и да възстановят справедливостта. Аналогично стои въпросът при работа с непридружени деца-бежанци в условията на актуалната ситуация у нас.[5] Справедливо е работата с непридружени деца и непълнолетни да е на специален статут – различен от работата с възрастни имигранти и бежанци и различен от ангажиментите към придружени деца и непълнолетни. Добрите социални мерки стъпват върху справедливия избор и върху отговорното отношение на държавата, нейните институции и българското общество към правата на детето и ценността на живота на детето, независимо от неговите етническа и национална принадлежност. Нещо повече, трудно е да се намери друг работещ общ принцип, различен от принципа на справедливостта, който да диференцира отговорностите на държавата и обществото към изброените общности, силно уязвими поради своя социален статут, икономическо положение, нахвърненост на жизнената перспектива и пр. Здравният статут също е основание за неравенство, а инвалидизацията не е единствено медицински проблем.[6] Разслоението, до което тя води, е множествено – здравно, социално, икономическо, статусно...чисто човешко. Разломеният живот се преживява като дълбока несправедливост и се нуждае от социален лек – лекът на справедливите социални решения.

Справедливостта има неизползван потенциал и по отношение на меките (бавни) средства на въздействие върху културата

на растежа. Това са въздействия, които са насочени към промяна на обществените нагласи, на ценностните приоритети и морала на подрастващите. Това е една изключително сложна тема, свързана с моралния избор и с автономията на моралния субект. Тук ще се спра само на два аспекта, свързани с принципа на справедливостта и с моралната автономия.

Инструменталната справедливост – прави ли ни справедливостта по-добри?

Следвайки един от основните принципи на етиката на развитието – интердисциплинарността, ще се върна назад във времето, към резултатите на поредица от ювелирни психологически изследвания [7] на Г. Якобсон, В. Г. Щур и др. Авторите изучават влиянието на мотивацията върху регулативните функции на моралната норма. Нормата не е каква да е, а е тази на справедливостта. Експерименталната ситуация е „военна игра“, а главните действащи лица са хлапета от шест до девет години. Децата в тази възраст, а може би и не само в тази, не са склонни да отстъпват играчките на своите партньори в играта, но експериментаторът е замислил капан – играта може да бъде играна само, ако играчките бъдат разпределени справедливо. Всъщност предметната задача е да може да стане играта.

Какво се оказва? В лабораторни условия децата много успешно и без проблеми разпределят играчките справедливо – играта е толкова любопитна, а играчките са невероятно привлекателни – как да се откажеш да играеш с тях! Играта се завърта отново и отново, а участниците се държат като справедливи партньори. Но когато вълшебството на играта изчезва, заедно с привлекателните играчки изчезва и склонността на децата да са справедливи при разпределянето на играчките....

Този краен резултат идва да покаже, че многократното, но неосъзнато спазване на моралната норма на справедливостта не

води до нейното превръщане в реален регулатор на поведението. Изводите се подсилват от една следваща стъпка, когато изследователската задача се усложнява. Разиграват се няколко експериментални ситуации, в които едно или две деца изпълняват ролята на дежурен. Така детето може да бъде контролирано (и да е обект на моралното изискване), но то може да изпълнява ролята на дежурен, като по този начин само упражнява контрол и е субект на моралното изискване на справедливостта. Третата опция е то да е едновременно обект и субект на моралното изискване, което се постига с въвеждането на двама дежурни. Убедително се доказва, че когато контролът е взаимен, правилата лесно се усвояват и се прилагат устойчиво в дейността извън експерименталната ситуация.

И така, като правило моралните норми (нормата на справедливостта, в частност) притежават особеност, която е изключително важна за анализа на техния регулативен потенциал. За разлика от всяко друго знание, правило и норма, моралната норма (и нормата на справедливостта) не придобиват реална регулативна мощ на основата само на натрупаните опит и знание. Позицията на инструмент, средство, за постигане на предметни цели не води до придобиването на реална регулативна мощ и до генерализирането на справедливостта като реален регулатор на моралния избор и на моралната изява. За етика това далеч не е изненадващ резултат – моралният избор е нещо различно и не стъпва само на моралното знание и на моралния опит. Но за практика този резултат е предизвикателство. Предизвикателство е и за всяка идеология, която залага на хипотезата, че справедливостта, независимо как е представена, ни прави по-добри.

Сега, ако се върнем към по-общите процеси, свързани със съвременното рисково общество и с глобалните тенденции на удържане на рисковете на растежа с етически цели и средства, допускаме, че ефективността на справедливостта няма как да се реализира като национално копиране и препечатване на гло-

балната ценностна матрица, при което последната се използва като прикритие на други предметни цели (реализиране на проекти, усвояване на средства, постигане на икономически и финансови цели, имидж и др.). В рамките на такъв тип мултипликация справедливостта няма отношение към моралните достойнства на съвкупния социален субект. В същото време се опасявам, че много често глобалните влияния се тълкуват именно по този инструментален начин, а в справедливостта се привижда да вимето на глобалната крава.

По различен начин могат да бъдат поставени нещата, ако справедливостта е принципът, който осмисля социалната дейност. Ще анализирам какви са възможностите на справедливостта като социална политика в средата на подрастващите. Ще срещна практиката на справедливи социални отношения в нашата, българска, училищна среда със съществуващата световни социални практики.

Справедливата общност в училище

В съвременното българско училище разговорът за моралната автономия и за моралния избор е затворен в рамките на обучението по етика, което при това е доста ограничено застъпено.[8] През последния четвърт век, заедно и като част от политическата промяна, от училищната сцена със замах беше изметено и дамгосано като порочно всякакво демократизиране на социалната среда. В практиката на българското образование съществуват опити за „ученическо самоуправление“, което във времето на екстремните политически страсти беше разчетено като политическо увлечение.

Резултатът е социална среда, която е разломена авторитарно на обучаеми и обучавани, социални отношения, в които авторитарният стил се мултиплицира сред подрастващите и придобива уродливи агресивни форми, утвърждаващи авторитета

за сметка на достойнството и правата на другия. Придобива се социален опит, който предопределя нарастването на социалните рискове в обществото.

Несъвместимостта на политическите стремежи към демократизиране на обществения живот с авторитарния стил на общуване в най-масовата социална среда, в която подрастващите се формират като личности, е очевидна. В същото време световните веяния са в посока на демократизиране, а не към анархия или авторитарност, на социалните отношения в училището.

Меките (бавни, дългосрочни) въздействия върху културата на растежа предполагат нови опции във възпитателните политики. Разбира се едва ли тук има новина, защото практиката на справедливи социални отношения в училищната среда е позната, и дори не е добре забравена. Най-близкият пример е „Подходът на справедливата общност“ (Just Community Approach) на Л. Колберг, който от изследване прераства в социална възпитателна практика.

Начално той се реализира в рискова среда в училища в крайните квартали на Ню Йорк, в които измамата, кражбата и неспазването на училищната дисциплина създават специфична морална атмосфера. На друго място съм анализирала опита и изводите на подхода в духа на търсенията на своя автор.[9] Тук се обръщам към подхода като подходящ пример за използването на принципа на справедливостта като основа на действаща социална политика в училищна среда.

Преди всичко Подходът на справедливата общност е подходящ пример за демократична организация на социалната среда, която се различава от статуквото у нас. Педагогическата ситуация в него не предполага противопоставяне на възпитатели и възпитавани, преодолява се авторитарното налагане на морални приоритети и посочване на правилни избори. Подходът е насочен към експериментирането на реални социални механизми на въздействие върху моралното развитие на подрастващите.

Той е пример и за подходящо структуриране на социалната среда, като се създават организационни опори за демократичния тип общуване и се преодолява авторитарността както в отношенията между учители и ученици, така и между самите ученици. Равното право на глас на всеки се допълва от принципа на ротационното участие на всеки в различните форми на управление. Осем – дванадесет ученика и двама – трима учители дискутират текущите проблеми в специален комитет (Agenda Comitee). Групата на съветниците (Advisory group), в състав от един учител и десет – петнадесет ученика всяка седмица обсъжда в неформален план личните проблеми и няколко текущи въпроса. Учениците се опитват да осъзнаят чуждата гледна точка, подготвят се да представят своята позиция пред Общото събрание и да изработят предложение за общо решение на проблемите. Комитет по дисциплината (Discipline comitee), състоящ се от шест – осем ученика и двама учители, изслушва случаите на нарушаване на реда и дисциплината и преглежда на възникналите междуличностни конфликти. Общото събрание (Community Meeting), в което участвуват всички ученици и преподаватели, дискутира и решава възникналите морални проблеми. Формират се правилата и се санкционира тяхното нарушаване.

Създадената организационна структура дава възможност на всяко дете да участвува в дискусиата на реалните морални проблеми, да се учи да разсъждава извън рамките на собствената си гледна точка, да променя, одобрява или не одобрява действащите правила, да контролира тяхното спазване от останалите членове на общността. Учителят утвърждава своята позиция на равнопоставеност със своите възпитаници, с което в условията на неформалното общуване може да въздействува върху моралното съзнание и поведение на индивида.

Посочват се четири метода за пряко стимулиране на диалога и на взаимното уважение между индивидите. Първо,

при обсъждането на позициите учителят помага на учениците да разберат чувствата и позициите на другите участници в дискусиата. Този метод на въздействие по своята форма напомня ролевата игра. Второ, възпитателят дава идеи за справедливи решения на текущите проблеми в дискусиите или на Общото събрание. Трето, обръща внимание върху моралния аспект на проблемите, като насочва дискусиата към тях. Четвърто, чрез своите формулировки и анализ на конфликта стимулира развитието на моралното мислене.

Справедливото разрешаване на моралните конфликти и вземането на справедливи решения е едната, практическата страна на дискусиите в „справедливата общност“. Много по-съществено е, че отделният индивид обогатява своя социален и морален опит. Развитието на социалните ориентации в общността допринася за развитие на индивидуалните социални нагласи. Социалните морални норми се осмислят през призмата на преживения морален опит, което стимулира моралното мислене на индивида. Развива се не само теоретическото, но и практическото съждение за справедливостта. Това предполага, че моралните принципи на справедливостта и човешките права се осъзнават от индивида и допринасят за устойчивостта на моралното поведение.

Едновременно с прякото въздействие върху морала на индивида формиращото въздействие се реализира чрез участниците в общността. Така връзката между възпитателя и ученика се опосредствува от междуперсоналната диада. Непрякото морално въздействие се оценява от авторите като безусловен успех, тъй като юношите преди създаването на „справедливата общност“ предпочитат спазването на правилата да се контролира и санкционира от училищното ръководство. Дискусиите помагат на индивида да намери баланс между лоялността към приятеля и отговорността към общността.

На друго място е интерпретиран подходът на справедливата общност през призмата на целите, които си поставя морално-

то възпитание – принадлежност към социалната общност или приобщаване към определени морални принципи (принципа на справедливостта). Също така са коментирани някои демократични средствата за постигане на чувството за ценностно единение – чрез стимулирането на демократични социални отношения, междуиндивидуален диалог, реципрочност и кооперация между индивидите и чрез утвърждаването в ученическия колектив на ценности с универсален характер и на ценността на справедливостта.

В контекста на бавното (дългосрочно) въздействие на етическите цели и средства върху културата на растежа на обществото разглежданият пример е добра илюстрация за успешна социална политика. С помощта на етически инструменти подходът постига важни социални и морални резултати. На първо място, събира в единна социална общност късовете на социалното пространство, разломени от авторитарния стил на общуване и хетерономния морал. Преодолява се разлома между възпитавани и възпитатели, между авторитети и маса. На второ място, събира разсипаните, а често маргинализирани социални единици в единно социално и ценностно пространство на основата на общи ценностни приоритети и отговорността към другия. Вгражда субекта в единното социално пространство. На трето място, връща (отстоява) автономията на моралния субект и го превръща в автор на моралния избор.

Заклучение

Приложната етика днес има важно място в изграждането на новата културна среда, в която се реализират иновативните процеси и прогресивното развитие на обществото в глобален, национален и локален план. Справедливостта и хуманизацията са ценностният фундамент на новата социална роля и полити-

ческата функция на етиката на развитието. В национален план тази глобална тенденция има голям потенциал, свързан с навлизането на етическите инструменти в регулацията на нормативно нестабилната рискова среда, в промяната на регулативните рамки и в „меките“ (бавни) въздействия върху прогреса на обществото. Навлизането на етическите цели и средства в социалните политики е предизвикателството на утрешния ден.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. *Етика и развитие: българският контекст. Сборник студии.* 2015. (Маринова, Е.) Велико Търново, „Фабер“, 526 с.
2. **Bayertz, K.** [2002] Self-Enlightenment of Applied Ethics. In: *Applied Ethics. Practical concepts in Philosophy.* Ruth Chadwick, Doris Schroeder (Eds) Routledge, London, 36 – 49.
3. **Bayertz, K.** [2002] Self-Enlightenment of Applied Ethics. In: *Applied Ethics. Practical concepts in Philosophy.* Ruth Chadwick, Doris Schroeder (Eds) Routledge, London, 36 – 49; **Gert, B.** [1984] Moral Theory and Applied Ethics. – In: *The Monist*, Vol. 67, N4, 532 – 548; **Gasper, Des.** [2006] Introduction: Working in Development Ethics – a tribute to Denis Goulet. – In: *Ethics and Economics* 4(2), 1 – 24; **Goulet, Denis.** [1976] On the Ethics of Development Planning. – In: *Studies in Comparative International Development*, 11(1), 25 – 43.
4. **Nakova, A.** [2015] The Distribution of Power and Capital in a Small Bulgarian Town with Ethnically Diverse Population. – In: Keliyan, M. (Ed.). *Middle Class as a Precondition of a Sustainable Society: Fifteen years Later.* Publishing House „Avangard Prima“, Sofia, pp. 248 – 257.
5. **Калчева, С.** [2001] Непридружени деца-бежанци – нормативна база, практика, нерешени проблеми. *Бежанците: днес, утре.* 4, 6-8.
6. **Ивков, Б.** [2015] Увреждания, инвалидност и социални неравенства. *Research Gate.* [on-line: <https://www.researchgate.net/publication/283082046>]; **Ивков, Б.** [2010] Инвалиди (лица с увреждания). – В: Стоилова, Р. (състав.) *Обществени нагласи към равнопоставеността и дискриминацията. Роля на медиите за тяхното формиране.* Омда, София. [http://www.omda.bg/biblioteka/rumyana_stoilova/diskriminatsia_kare.htm]
7. **Якобсон, С. Г., В. Г. Щур.** [1977] Роль соблюдения этической нормы в ее усвоении. – В: *Психологические проблемы нравственного воспитания детей.* Якобсон, С. Г., И. В. Дубровина, Ф. Т. Михайлов (Ред.), АПН СССР, М.; **Якобсон, Л. П., С. Г. Лавриненко, Т. М. Федорова.** [1975] Исследование некоторых механизмов усвоения детьми правил поведения. – В: *Вопросы психологии*, кн. 1, с. 90-98;

- Якобсон, С. Г., Р. А. Курбанов.** [1983] Особенности моральных требований и оценок сверстников у дошкольников. – В: *Вопросы психологии*, кн. 4, с. 39 – 45 и др.
8. **Желязкова, Л.** [2016] *Етическата отговорност за другия/другите като проблем на етическото образование в българското училище (2000-2015)*. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен доктор по философия, професионално направление 2.3. Философия (Етика).
9. **Маринова, Е.** [1998] Жан Пиаже. Два морала. В света на моралното съждение на детето. М-8-М, С., 95 – 110; **Kohlberg, L., A.Higgins.** [1987] School Democracy and Social Interaction. – In: *Social Development and Social Interaction*. Kurtines, W., Gewirtz, J. /Eds/, New York, Wiley. Изходната хипотеза е, че демократизирането на социалната атмосфера в ученическия колектив води до реални резултати в моралното съзнание и поведение на индивида. Развитие на детския морал се отчита по скалата на L.Kohlberg.

СПРАВЕДЛИВОСТТА И МОРАЛЪТ В БЪЛГАРСКОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО

Стоян Ставру¹

В „Метаномия на толерантността“ [1], поставих въпроса „Трябва ли правото да вземе страна?“ Струва ми се, че положителният отговор, до който достигнах, изисква да бъде подкрепен с конкретни примери от действащото българско право. По-долу съм представил случаите и механизмите, използвани в гражданското право, за да материализират и направят реално съществуващата идеята за доброто и злото (истината за тях) в юридически регулирания свят на хората. Понятието за справедливост в гражданското право се разглежда като част от съдържанието на по-голямото понятие за морал. Ето защо по-долу ще бъдат разгледани последователно различните употреби на справедливостта и морала в българското законодателства и в практиката на българските съдилища.

1. Справедливостта и чувството за справедливост

По-долу бих искал да разгледам значението на справедливостта *като основа за правораздаване*, а не толкова като обявен от закона принцип, на който да се подчинява регулирането на определени обществени отношения. В отменения *Граждански процесуален кодекс* от 1952 (в сила до 1.03.2008 г.) съществуваше обща разпоредба, която посочваше, че при липса на закон

¹ Гл. ас. д-р по право, д-р по философия в ИИОЗ, БАН.

съдът основава решенията си върху обичая и основните начала на правото и справедливостта (чл. 4, ал. 1 ГПК (отм.)). Сега действащият ГПК във второто изречение на своя чл. 5 посочва, че при липса на закон съдът основава решението си на основните начала на правото, обичая и морала. Промяната в редакцията на ГПК не следва да се разглежда като отказ от справедливостта като основа на постановяваните от българските съдилища съдебни решения (при липсата на закон). Причината за това е, че юридическото понятие за морал включва в себе си и справедливостта.

Конкретни препращания към съда обаче са останали в *редица специални закони* – основно в случаите, при които определени действия следва да бъдат оценени в парична стойност. Така, „по справедливост“ от съда се решава спорът за възнаграждението на търговския представител, когато такова не е изрично уговорено (чл. 37 от Търговския закон), както и спорът за възнаграждението на автора по чл. 38, ал. 2 от Закона за авторското право и сродните му права (вж. също чл. 17, ал. 4 от Закона за промишления дизайн и чл. 12, а. 4 от Закона за топологията на интегралните схеми). Справедливостта е част от преценката на съда относно това дали е налице стопанска непоносимост на едно поето задължение (чл. 307 ТЗ).

Най-многобройна е съдебната практика във връзка с прилагането на разпоредбата на чл. 52 ЗЗД, съгласно която *обезщетение за неимуществени вреди* се определя от съда **по справедливост** (вж. също 631а, ал. 4 ТЗ). Върховният касационен съд (ВКС) многократно е допускар касационно обжалване по въпроса „относно съдържанието на понятието „справедливост“, изведено в принцип при определяне размера на обезщетението за претърпени неимуществени вреди в разпоредбата на чл. 52 ЗЗД“.

Макар и контекстуално – само с оглед определянето на размера на обезщетението при неимуществени вреди, това *съдържание на понятието „справедливост“* показва една специфична „употреба“ на справедливостта като инструмент за преценка в процеса на правораздаване. ВКС посочва, че „справедливостта,

като критерий за определяне паричния еквивалент на моралните вреди, включва винаги конкретни факти, относими към стойността, която засегнатите блага са имали за своя притежател”. В този смисъл справедливостта по смисъла на чл. 52 ЗЗД не е абстрактно понятие, а тя се извежда от преценката на конкретните обстоятелства, които носят обективни характеристики – характер и степен на увреждане, начин и обстоятелства, при които е получено, последици, продължителност и степен на интензитет, възраст на увредения, обществено и социално положение (Решение № 176 от 13.10.2016 г. на ВКС по гр. д. № 964/2016 г., IV г. о., ГК; Решение № 15 от 27.01.2014 г. на ВКС по гр. д. № 3246/2013 г., IV г. о., ГК; Решение № 229 от 15.07.2013 г. на ВКС по гр. д. № 1179/2012 г., IV г. о., ГК; Решение № 394 от 18.01.2012 г. на ВКС по гр. д. № 1520/2010 г., III г. о., ГК; Решение № 391 от 13.01.2012 г. на ВКС по гр. д. № 201/2011 г., III г. о., ГК; Решение № 395 от 18.01.2012 г. на ВКС по гр. д. № 159/2011 г., III г. о., ГК; Решение № 3 от 13.02.2012 г. на ВКС по гр. д. № 637/2011 г., III г. о., ГК; Решение № 51 от 13.02.2012 г. на ВКС по гр. д. № 465/2011 г., IV г. о., ГК; Решение № 407 от 26.05.2010 г. на ВКС по гр. д. № 1273/2009 г., III г. о., ГК; Постановление № 4 от 23.XII.1968 г. на Пленум на ВС – ППВС). От значение са и множество конкретни обстоятелства, които носят обективни характеристики: „характер и степен на увреждане, начин и обстоятелства, при които е получено, последици, продължителност и степен на интензитет. При определяне размера на дължимото обезщетение за неимуществени вреди се преценяват вида и тежестта на причинените телесни и психични увреждания, продължителността и интензитета на претърпените физически и душевни болки, други страдания и неудобства, стигнало ли се е до разстройство на здравето, а ако увреждането е трайно – медицинската прогноза за неговото развитие” (Решение № 202 от 24.06.2015 г. на ВКС по гр. д. № 6375/2014 г., IV г. о., ГК; Решение № 69 от 18.03.2014 г. на ВКС по гр. д. № 4686/2013 г., IV г. о., ГК; Решение № 18 от 20.02.2014 г. на ВКС по гр. д. № 2721/2013 г., IV г. о., ГК).

В други свои решения ВКС посочва, че при определяне на дължимото обезщетение следва да се държи сметка и за обществените *представи за справедливост* в аспект на съществуващите общественно-икономически условия на живот (Решение № 191 от 24.11.2014 г. на ВКС по гр. д. № 1836/2014 г., III г. о., ГК; Решение № 5 от 13.03.2013 г. на ВКС по гр. д. № 638/2012 г., III г. о., ГК; Решение № 123 от 23.06.2013 г. на ВКС по гр. д. № 254/2014 г., III г. о., ГК; Решение № 241 от 16.11.2012 г. на ВКС по гр. д. № 1618/2011 г., III г. о., ГК).

По справедливост се определя и *кръгът на лицата, които имат право* на обезщетение за неимуществени вреди (Решение № 517 от 8.06.2009 г. на ВКС по гр. д. № 6128/2007 г., I г. о., ГК; Решение № 1241 от 20.12.2008 г. на ВКС по гр. д. № 4118/2007 г., III г. о., ГК). По въпроса относно кръга на лицата, които имат право на обезщетение за неимуществени вреди, е образувано тълкувателно дело № 2 от 2016 г. на Общото събрание на наказателна, гражданска и търговска колегия. Конкретният въпрос, на който ще търсят отговор върховните съдии на трите колегии е: Включват ли се в кръга на лицата, легитимирани да получат обезщетение за неимуществени вреди от смъртта на техни близки, братята и сестрите на починалия, както и неговите низходящи от втора степен? До този момент е безспорно, че право на такова обезщетение имат единствено три категории лица: съпругът, лицата, живеещи на съпружески начала с пострадалия, както и най-близките му роднини – низходящи и възходящи от първа степен и взетите за осиновяване, но неосиновени деца (ППВС № 4/1961 г.; ППВС № 5/1969 г., ППВС № 2/1984 г.).

Интерес съставлява и направеното от Конституционния съд (КС) на Република България разграничение между „справедливостта“ и „чувството за справедливост“. Поводът, за да се извърши това разграничение, е разпоредбата на чл. 3, ал. 1 от Закона за отнемане в полза на държавата на незаконно придобито имущество (ЗОПДНПИ), която посочва целите на закона. Съгласно нея ЗОПДНПИ има за цел да се защитят интересите на общес-

твото и да се възстанови **чувството на справедливост** у гражданите чрез предотвратяване и ограничаване на възможностите за незаконно придобиване на имущество и разпореждането с него. С Решение № 13 от 13.10.2012 г. на КС по к. д. № 6/2012 г. чл. 3, ал. 1 ЗОПДНПИ е обявен за противоконституционен в частта „и да се възстанови чувството за справедливост у гражданите“. КС посочва, че целта на закона е особено съществен негов елемент и трябва да бъде очертана ясно и точно, защото това има важно значение за логическото тълкуване на неясните норми от закона. Цел на всеки закон е да се осигури *постигане на изискването за справедливост* като общочовешка ценност. Не е легитимна обаче целта да се възстанови чувството за справедливост у гражданите, доколкото тя засяга техни индивидуални преживявания и отношение към законите: „Чувството за справедливост, както и поначало всички чувства не са обективни факти. Още по-малко те са правни категории, за да бъдат въздигани дори като цели на законите. Индивидуалните интереси не могат да бъдат цел на закон, защото той не се занимава с тях. Много закони при определяне на целите си изрично посочват защитата на обществения интерес или защита на свободите, правата и законните интереси на гражданите, но не и формиране на определени чувства.“ Така понятието за справедливост като цел на закона е изведено като обективна даденост, независеща от моралните чувства на лицата.

2. Моралът като „добри нрави“ в правото

В правната литература „**моралът**“ [2] се дефинира като „господстващите в дадено общество разбирания и понятия за добро и зло, справедливо и несправедливо“ [3]. Моралът е субсидиарен източник на правото в редица случаи, като най-общото позоваване на морала се съдържа в чл. 5 ГПК.[4] Моралът прозира и в някои относително определени понятия, изпъл-

звани правнотехнически при формулирането на конкретни правила за регулация, например: „по справедливост“ (при обезщетяване на неимуществени вреди по чл. 52 ЗЗД), „грижа на добрия стопанин“ (при определяне на съдържанието на задължението по чл. 63, ал. 2 ЗЗД, чл. 231, ал. 2, изр. 3 ЗЗД, чл. 253, ал. 2 ЗЗД), „разумен“ (срок по чл. 319 ТЗ, съотношение на замяна по чл. 262м, ал. 2 ТЗ, чл. 264в, ал. 2 ТЗ) или „подходящ“ (срок по чл. 87, ал. 1 ЗЗД, чл. 265, ал. 1 ЗЗД), и др.

Нека да разгледаме основните случаи, в които правото „разчита“ на морала и намира основание в него.

На първо място, моралът („добрите нрави“ [5]) функционира като **граница** [6] на признати от закона възможности и права – всяко действие, което не я пресича, е правомерно, юридически валидно и защитимо от правото. Тук могат да бъдат дадени множество примери.

Моралът е *граница при упражняването на някои конституционно признати права*. Конституцията на Република България посочва, че свободата на съвестта и на вероизповеданието не може да бъде насочена срещу морала (чл. 37, ал. 2 КРБ – принцип, който е доразвит в чл. 7, ал. 1 от закона за вероизповеданията). По същия начин правото на всеки да търси, получава и разпространява информация не може да бъде насочено срещу морала (чл. 41, ал. 1 КРБ, чл. 5 от Закона за достъп до обществената информация).

Добрите нрави ограничават и упражняването на правото на сдружаване (чл. 12, чл. 19, ал. 4, чл. 44, чл. 49, чл. 137 КРБ). Символите на политическите партии не могат да накърняват общочовешките ценности и да противоречат на добрите нрави (чл. 5, ал. 2 от Закона за политическите партии). Фирмата (наименованието на търговците) трябва да отговаря на истината, да не въвежда в заблуждение и да не накърнява обществения ред и морала (чл. 7, ал. 2, изр. 2 ТЗ). Същото изискване – да не накърнява добрите нрави, е предвидено и за наименованието на юридическите лица с нестопанска цел (чл. 7, ал. 2 ЗЮЛНЦ), както и за

читалището (чл. 9, ал. 5 от Закона за народните читалища). Ако дейността на читалището противоречи на добрите нрави, то се прекратява по искане на прокурора с решение на окръжния съд (чл. 13, ал. 1 т. 3, б. „б“, предл. 3 ЗЮЛНЦ, чл. 27, ал. 1, т. 1, предл. 3 ЗНЧ). При юридическите лица с нестопанска цел искането за прекратяване може да бъде направено, освен от прокурора, и от всяко заинтересовано лице. Недействително е и търговско дружество, чийто предмет на дейност противоречи на добрите нрави (чл. 70, ал. 1, т. 4, предл. 2 ТЗ).

Моралът беше (чл. 65, ал. 2 от Закона за митниците беше отменена в периода между изготвянето на статията и предаването ѝ за печат – с Държавен вестник, бр. 58 от 2016 г.) основание за налагането на определени митнически ограничения и забрани – например отказ за внос на определени експонати (пластинати), които нарушават изискванията на морала.

Противоречието на едно деяние на морала и добрите нрави е основание за квалифицирането му като „противообществена проява“ по смисъла на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (чл. 49а, т. 1 ЗБППМН).

Забранява се принуждаването на ученици и студенти да извършват опити с животни, при които се причинява травма или трайно увреждане на животните, ако това противоречи на моралните или религиозните им убеждения [7], освен ако целта на опита е усвояване на конкретни практически умения (чл. 158, т. 2 от Закона за ветеринарномедицинската дейност).

Добрите нрави са посочени от закона и като *граница на свободата на договаряне* (чл. 9 и чл. 26, ал. 1, предл. 3 ЗЗД, чл. 57, ал. 2 КТ, чл. 341 ТЗ, както и чл. 42, б. „в“ ЗН). Съгласия, които накърняват добрите нрави – изискванията за честност, почтеност и благоприличие, не се разпознават (признават) от закона като валидни и обвързващи споразумения, чието изпълнение би могло да бъде осигурено с помощта на държавната принуда. В случая не става въпрос за забрана и наказание, а за отказ от

страна на правото (държавата) да подкрепи с прилагането на своите механизми на принуда съгласие, което противоречи на добрите нрави (истината за тях).

Наличието на противоречие с добрите нрави се преценява и при одобряване от съда на съдебна спогодба (чл. 234, ал. 1 ГПК, чл. 384, ал. 2 ГПК, чл. 79, ал. 2 от Закона за отнемане в полза на държавата на незаконно придобито имущество, също чл. 382, ал. 7 НПК), както и при постановяване на решение при признаване на иска (чл. 237, ал. 3, т. 1 ГПК). И в двата случая – одобряването на спогодбата/постановяването на решението не е допустимо, когато спогодбата, съответно – признатото право, противоречат на добрите нрави. Съдът не издава заповед за изпълнение в случаите, когато искането е в противоречие с добрите нрави (чл. 411, ал. 2, т. 2 ГПК). Съгласно чл. 574 ГПК не могат да се извършват нотариални действия относно противоречащи на добрите нрави сделки, документи или други действия. Всички цитирани разпоредби отказват да признаят юридическа валидност и държавна подкрепа на права и претенции, които накърняват добрите нрави.

Съществуват и случаи, при които противоречието с добрите нрави на самата процедура по постигане на съгласието води до неговата недействителност. Така например продажбата на търг на културни ценности, сключена в резултат от действия, които противоречат на добрите нрави, може да бъде обявена за недействителна по искане на всеки заинтересован в 10-дневен срок от възлагането (119, ал. 6 от Закона за културното наследство).

Противоречието с добрите нрави е основание да се откаже регистрацията на търговска марка (чл. 11, ал. 1, т. 6, предл. 2 от Закона за марките и географските означения) и на промишлен дизайн (чл. 11, ал. 2, т. 1 от Закона за промишления дизайн). Не се издават патенти за изобретения, чието търговско използване би нарушило добрите нрави, в т. ч. отнасящи се до: методи за клониране на хора; методи за изменение на генетичната идентич-

ност на човешки зародиш; използване на човешки ембриони за промишлени или търговски цели; методи за модифициране на генетичната идентичност на животни, когато има опасност това да им причини страдания, без да има някаква съществена полза от медицинска гледна точка за хора или животни, както и на животни, получени чрез такива методи (чл. 7, ал. 1, т. 1 от Закона за патентите и регистрацията на полезните модели);

На второ място, има конкретни случаи, в които моралът не е граница, а определител на съдържание – той определя кое е правомерно и кое не, „призован“ е от закона сам да регулира правни отношения. В тези случаи моралът (добрите нрави) е **изискване**, неспазването на което води до юридическа отговорност.

Ето няколко *конкретни примера*. Изискванията на добрите нрави са част от съдържанието на понятието „добросъвестна търговска практика“ в конкурентното право: това са правилата, определящи пазарното поведение, които произтичат от законите и обичайните търговски отношения и не нарушават добрите нрави (параграф 1, т. 2 от ДР на Закона за защита на конкуренцията). Неспазването на тези правила води до различни форми на юридическа отговорност.

Участващите в съдебните производства лица и техните представители, под страх от отговорност за вреди, са длъжни да упражняват предоставените им процесуални права добросъвестно и съобразно добрите нрави (чл. 3 ГПК).

Етажните собственици са длъжни да не накърняват добрите нрави (чл. 6, ал. 1, т. 7 ЗУЕС). Собственикът на етаж или на част от етаж се изважда от сградата по решение на общото събрание за срок до три години, ако систематически нарушава добрите нрави (чл. 45, ал. 1, б. „в“, предл. 3 ЗС).

Наемните правоотношение за ползване на общински жилища се прекратяват при нарушаване на добрите нрави от страна на наемателите (чл. 46, ал. 1, т. 3 от Закона за общинската собственост), дори и когато тези нарушения не представляват

нарушения на закона и на останалите условия по договора за наем. По този начин законът индиректно въвежда като основно задължение по договора за наем на общински [8] жилища изискването за спазване на добрите нрави.

Зачитането на общественият морал е една от предпоставките за придобиване на българско гражданско по натурализация. Съгласно чл. 19 от Закона за българското гражданство молбата на лице, което отговаря на условията за придобиване на българско гражданство по натурализация, се отхвърля, ако с оглед на поведението му съществуват сериозни причини да се смята, че молителят представлява заплахата за обществения ред, обществения морал, общественото здраве или за националната сигурност. Същото условие е предвидено и при възстановяване на българско гражданство (чл. 26, ал. 1, т. 1 ЗБГ). Всеки, който иска да стане част от българското общество като общност с морална идентичност, следва да зачита и да се „вписва“ в тази идентичност.

Моралът има значение на определител и в спорта. Съгласно чл. 41, ал. 1, т. 1 от Закона за физическото възпитание и спорта държавата, специализираните държавни органи и спортните организации защитават и развиват моралните и етичните основи на спорта.

При придобиване на правоспособност всеки адвокат се заклева в морала: „Заклевам се да изпълнявам добросъвестно задълженията си като адвокат в съответствие с Конституцията, законите на Република България и морала, да бъда достоен за необходимите за професията доверие и уважение и чрез поведението си при нейното упражняване и в обществото да проявявам уважение към съда и органите на властта, да защитавам с всички допустими от закона средства правата и законните интереси на моите доверители и подзащитни и да не издавам тайните им. Заклех се.“ (чл. 9, ал. 1 от Закона за адвокатурата). Едно от изискванията, за да стане едно лице адвокат е „да притежава необходимите нравствени и професионални качества за упраж-

няване на адвокатската професия” (чл. 4, ал. 1, т. 5 3А)

Спазването на изискванията на морала има своето важно значение в медицинското право. Медицински специалист, който допуска системно нарушения при упражняване на професията си поради небрежност или незнание, допуска груби грешки в работата си или извършва неморални деяния, като използва служебното си положение, ако не подлежи на по-тежко наказание, се наказва с лишаване от право да упражнява професията си за срок от три месеца до две години (чл. 222, ал. 2 33). Съгласно чл. 25 от Кодекса за професионална етика на лекарите в България лекарят не може да провежда изследвания, които биха навредили на психиката, достойнството и морала на лицето. Самият лекар, по силата на свои убеждения (морални, религиозни и др.), има право да откаже прекъсване на нормална бременност (чл. 32 от КПЕЛБ). Отчитането на „моралните аспекти” е предвидено от закона и в случаите на клинични изпитвания върху малолетни и непълнолетни лица (чл. 100, т. 1 и чл. 101, ал. 2, т. 1 от Закона за лекарствените продукти в хуманната медицина).

Разумното и добрите нрави са критериите, въз основа на които се допуска използването от работника или служителя, който извършва работа от разстояние, на предоставените му оборудване, интернет и комуникационни връзки. Съгласно чл. 107и, ал. 6, изр. 2 КТ извън пряката си работа работникът или служителят може да ги използва в рамките на разумното и добрите нрави.

Важна част от случаите, които са свързани с морала като изискване за съдържание, са разпоредбите, грижещи се за *нравственото развитие на детето*.

Правото на нравствено развитие на детето е обявено в чл. 10, ал. 1 33Дт: всяко дете има право на закрила за нормалното му физическо, умствено, нравствено и социално развитие и на защита на неговите права и интереси (също чл. 11, ал. 1 33Дт). От друга страна, при упражняване на правата си детето трябва да спазва обществения ред и морала (чл. 15а от Закона за закрила

на детето).

Родителите носят отговорност за нравственото развитие на децата си (чл. 8, ал. 8 – при неоказване на надзор, и ал. 10 – при пускане на детето за участие в неподходящи телевизионни или радиопредавания ЗРТ). При опасност за нравственото развитие на детето – това дете се обозначава от закона като „дете в риск“ (параграф 1, т. 11, б. „в“ ДР на ЗЗДт), то може да бъде настанено извън семейството (чл. 25, ал. 1, т. 4 и т. 6 ЗЗДт), а на родителят да бъде наложено наказание (чл. 45, ал. 4 и ал. 15 ЗЗДт). Създаването на условия, които не застрашават физическото, психическото и нравственото развитие на децата, се обозначава от закона като „специализирана закрила на обществени места“ (параграф 1, т. 17 ДР на ЗЗДт).

Чрез министъра на културата държавата поема ангажимент за внасяне на политика за закрила и развитие на културата, подпомагаща умственото, духовното, моралното и социалното развитие на детето (чл. 6а, ал. 4, т. 6, б. „б“ от Закона за закрила на детето). Обществено-експертните съвети към министерството на културата могат да изразяват мнения в случаи, когато определени произведения на изкуството и културата накърняват добрите нрави и морал, открито проповядват насилие, порнография, расова, религиозна и национална нетърпимост или застрашават развитието на подрастващите (чл. 16, ал. 4 от Закона за закрила и развитие на културата). Съгласно чл. 20, т. 1 от Закона за закрила и развитие на културата за утвърждаване на духовните ценности на нацията и общочовешките норми и морал министърът на културата и генералните директори на Българското национално радио и Българската национална телевизия сключват всяка година договори за програми и предавания в областта на културата, включително и за телевизионни филми, радио- и телевизионен театър, като в договорите се определят задълженията на Българското национално радио и Българската национална телевизия по създаването, представянето и разпространението на културните ценности с приоритетно присъствие на висококу-

дожествена българска продукция. Ангажимент към морала има и осъществяването от държавата образование: на децата (чл. 171, ал. 1, т. 13 ЗПУО, чл. 178, ал. 1, т. 11 ЗПУО, чл. 184, ал. 1 ЗПУО) и на педагогическите специалисти (чл. 246, ал. 1 ЗПУО) се предоставят „морални награди“. „Дете или ученик в риск“ е дете или ученик в опасност от увреждане на неговото морално развитие (параграф 1, т. 6, б. „в“, предл. 3 ДР на ЗПУО). Наименованието на детската градина, училището, центъра за подкрепа за личностно развитие и специализираното обслужващо звено трябва да отговаря на истината, да не въвежда в заблуждение и да не накърнява обществения ред и морала (чл. 30, ал. 2 от ЗПУО).

Осигуряването на нравственото развитие на подрастващите е отчетено от закона при допускането на възможността за работа по трудово правоотношение на непълнолетни лица: по изключение могат да се приемат на работа и лица от 15 до 16 години (трудова дееспособност настъпва на 16 години) за извършване на работи, които са леки и не са опасни или вредни за здравето и за правилното им физическо, умствено и нравствено развитие и чието изпълнение не би било пречка за редовно посещение на училище или за участие в програми за професионално ориентирани или обучение (чл. 301, ал. 2 КТ). По изключение на ученически длъжности в цирковете могат да се приемат момичета, навършили 14 години, и момчета, навършили 13 години, а за участие в снимане на филми, подготовка и изнасяне на театрални и други представления могат да се привличат и лица, ненавършили 15 години, при облекчени условия и в съответствие с изискванията за правилното им физическо, умствено и нравствено развитие (чл. 301, ал. 3 КТ). В допълнение към това се забранява приемането на лица от 16 до 18 години на работи, които са тежки, опасни или вредни за здравето и за правилното им физическо, умствено и нравствено развитие (чл. 303, ал. 1 КТ).

Подобни цели преследва и изискването медийни услуги по заявка, които могат сериозно да увредят физическото, умствено-

то или моралното развитие на децата, да се предоставят само по начин, гарантиращ, че децата обичайно няма да чуят или видят такива медийни услуги по заявка (чл. 19, ал. 1 от Закона за радиото и телевизията). Филми, чието съдържание противоречи на общоприетите морални норми, които възхваляват или оневиняват жестокост, насилие или употреба на наркотици, подбуждат към ненавист на основата на расов, полов, религиозен или национален признак, не се категоризират (чл. 37, ал. 5 от Закона за филмовата индустрия). Законът за радиото и телевизията признава съществуването на морална вреда за децата, която трябва да бъде избегната: търговските съобщения не трябва да създават опасност за физическа или морална вреда на децата (чл. 75, ал. 9, т. 1 ЗРТ). Не се допуска разпространяването на търговски съобщения, съдържащи порнография или подтикващи към насилие и незачитане на човешкото достойнство, както и към поведение, което нарушава обществения ред и общоприетите морални норми. Не се допускат търговски съобщения с еротично съдържание с участие на деца или предназначени за тях. (чл. 77 ЗРТ).

На трето място, следва да бъдат разгледани случаите, при които **добросъвестността** е посочена като **критерий с юридическо значение** (изискване за съобразяване с правилата на честността, почтеността и коректността).

Добросъвестността се *отчита* при:

- тълкуването на договорите и волята на страните (чл. 20 ЗЗД);
- с оглед възникването на гражданска (имуществена) отговорност: при недобросъвестно водене на преговори по чл. 12 ЗЗД; при недобросъвестно изпълнение на поето с договор задължение по чл. 63 ЗЗД, чл. 8, ал. 1 и чл. 125 КТ; предвиждането на по-тежка договорна отговорност при недобросъвестност по чл. 82, изр. 2 ЗЗД; недобросъвестният в неизпълнението си длъжник отговаря не само за предвидените при сключването

на договора, а за всички преки и непосредствени вреди, включително непредвидените; при недобросъвестност на възискател по чл. 482, ал. 4 ГПК; лицата, които практикуват неконвенционални методи, са длъжни да упражняват своята дейност добросъвестно (чл. 168, т. 1 ЗЗ);

- при освобождаване от задължение (институтът на стопанската непоносимост и възможността да се измени или прекрати договора в случаите, при които са настъпили такива обстоятелства, при които изпълнението му би противоречало на справедливостта и добросъвестността – чл. 307 ТЗ);

- при уважаването на определени правни претенции: прилагането на принципа *nemo auditur propriam turpitudinem allegans* – никой не може да черпи права от собственото си неморално поведение. Така например гаранцията за изплащане на определена част от трудовото възнаграждение на работника само при добросъвестно изпълнение на трудовите му задължения, чл. 245, ал. 1 КТ, чл. 405а, ал. 3 КТ. Добросъвестност е необходима и по чл. 353 КТ при признаването на трудов страж по недействително трудово правоотношение. За противопоставимостта на възражения, които следват от недобросъвестно поведение, виж също чл. 464, 465, 473, ал. 2 ТЗ). Право на обезщетение при мнимо представителство се дължи само когато другата страна е била добросъвестна – чл. 42, ал. 2 ЗЗД. Отказва се право на задържане на вещта при недобросъвестност – чл. 91, ал. 1 ЗЗД. Правата на недобросъвестния владеец относно направените от него подобрения нарастват в случаите, когато собственикът е знаел и не се е противопоставил на извършването на тези подобрения – чл. 74, ал. 2 ЗС);

- с оглед продължаване на делото за развод и при разпределяне на разноските по делото. Ако искът за развод не се основава на вината на преживелия съпруг или ако той при иск за унищожаване на брака е бил добросъвестен, делото за развод се прекратява със смъртта на другия съпруг-ищец по дело-

то – чл. 327, ал. 2, изр. 2 ГПК; Съдебните разноси по брачните дела се възлагат върху виновния или недобросъвестния съпруг. Когато няма вина или недобросъвестност или когато и двамата съпрузи са виновни или недобросъвестни, разноските остават в тежест на всеки от тях, както са ги направили (чл. 329 ГПК);

Добросъвестността може да бъде отчетена и като *незнание на определено обстоятелство* при определянето на съдържанието на определени правни последици. Например:

- чл. 17, ал. 2, чл. 41, ал. 2, чл. 135, ал. 1, изр. 3 ЗЗД, чл. 89, ал. 2 ТЗ, чл. 141, ал. 6 ТЗ, чл. 235, ал. 5, чл. 646, ал. 7, изр. 1 ТЗ, чл. 647, ал. 3 ТЗ, според които трети добросъвестни лица (приобретатели) са предпазени от евентуални претенции (за обвързаност, за недействителност, за отмяна и др.);

- чл. 75, ал. 1 КТ, според който когато трудовият договор бъде обявен за недействителен и работникът или служителят е действал добросъвестно при сключването му (т.е. не е знаел за съществуването на порока, водещ до недействителност), отношенията между страните по договора до момента на обявяване на неговата недействителност се уреждат както при действителен трудов договор;

- чл. 271, ал. 1 КТ, според който работникът или служителят не е длъжен да връща сумите за трудово възнаграждение и обезщетения по трудовото правоотношение, които е получил добросъвестно (т.е. без да е знаел, че не се дължат);

- чл. 422, ал. 3, изр. 2 ТЗ, според който банката не носи отговорност, ако преди получаване на уведомлението добросъвестно е платила сума на лице, което въз основа на недвусмислени обстоятелства се явява овластено да получи сумата (плащане на путативен кредитор, чл. 75, ал. 2 ЗЗД);

Добросъвестността като незнание по правило се предполага в правото (чл. 636, ал. 2, изр. 2 ТЗ).

Отстъпления (*еманципация на правото от морала*) се наблюдава при уредбата на възможностите за позоваване на

морални правила при тълкуване на закона и при прилагане по аналогия. Моралът отпадна от критериите, които се използват при тълкуването на правните норми с оглед достигане до техния смисъл (промяната на чл. 46, ал. 1 ЗНА с ДВ, бр. 46 от 2007 г.), както и при преодоляване на непълноти в правото (промяната на чл. 46, ал. 2 ЗНА с ДВ, бр. 46 от 2007 г.). Останаха единствено „основните начала на правото“, към които може да бъде причислена и справедливостта като феномен, гравитиращ към съдържанието на морала). Така развитието на правото, което най-често се постига именно чрез попълване на съществуващите в него непълноти, беше отделено от „присъствието“ на морала – за неуредените случаи не се „призовава“ морала („моралната истина“), а „основните начала на правото“, като по този начин решението е заключено и се търси в самото право (правна херменевтика). В същото време обаче с приемането на новия ГПК (2007) моралът замени справедливостта като източник, който може да бъде използван от съда при решаването на поставените пред него спорове, когато липсва закон: „Съдът разглежда и решава делата според точния смисъл на законите, а когато те са непълни, неясни или противоречиви – според общия им разум. При липса на закон съдът основава решението си на основните начала на правото, обичая и морала.“ (чл. 5 ГПК)

След направеното кратко представяне на разпоредби от действащото българско гражданско право, които защитават морала като обективна даденост – източник на валидни правила, следва да бъдат поставени няколко важни въпроса.

Има ли основание поддържането на подобен съюз между морала и правото? Следва ли правото да оттегли своята подкрепа за морала и да се самоизчерпва със себе си („основните начала на правото“ – термин, в който въпреки всичко отново може да разпознаем силуета на морала)? Възможно ли е въобще съществуването на жизнеспособно право, което не търси своето основание в морала като обективно даден феномен в общността? Не води ли субективизацията на морала (превърщането му в

чувство, нагласа, съзнание) до неговата безоснователност в правото – свеждането му до една „обикновена“ претенция, неразличаваща се от останалите? И още един като че ли изненадващ въпрос: ако моралът е мъртъв, то не е ли мъртво и правото?

Разглеждането на този въпрос обаче изисква отделна статия.

БЕЛЕЖКИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- [1] **Ставру**, Ст. Метаномия на толерантността. С., 2016, с. 96-112.
- [2] Добрите нрави като граница на договорната свобода се определят именно като „господстващия морал в обществото на определен етап от неговото развитие“ [**Павлова, М.** 2002. *Гражданско право – обща част*. С., с. 533].
- [3] **Тасев, С., М. Марков.** 2008. *Гражданско право – помагало*. С., с. 33. Понататък авторите посочват, че добрите нрави са „критерии и норми за поведение, приети от значителна част от обществото“ [Пак там, с. 213]. За разглеждането на „добрите нрави“ като категория, която следва да се отграничи от морала и дефинирането им като „трансформация на моралните критерии в правила за поведение“ вж. [**Димитров, М.** 2013. *Основанията за нищожност по чл. 26, ал. 1 ЗЗД*. С., с. 221-222].
- [4] Не бих искал да влизам в общотеоретичния спор относно ролята на морала сред източниците на правото – област, на която е посветена скорешна дисертация, към която препращам [**Гройсман, С.** 2016. *Морал и юридическа валидност според съвременния правен позитивизъм. Автореферат*. С.]. В посочения дисертационен труд моралът се „вгражда“ в процеса на правоприлагането чрез използваната от съдиите морална аргументация, като своеобразен контекст на правоприлагането. В това се изразява „идеята за „отворена контекстуалност“ на начина, по който моралът влияе върху прилагането на правните принципи като юридически валидни морални стандарти“ [Пак там, с. 52]
- [5] „Добрите нрави“ е най-често използваният в българските закони израз, обозначаващ морала. Както и посочените по-горе изрази („по справедливост“, „разумен“, „подходящ“ и пр.), позоваването на „добрите нрави“ има бланкетен характер и води до предоставянето на дискреционна власт в полза на правоприлагащия [**Гройсман, С.** 2014. Понятието „добри нрави“ и въпросът за идентифицирането на защитавания от правото морал. – В: Новкиришка-Стоянова, М. (съст.) *Theo Noster. Сборник в памет на гл. ас. Теодор Пиперков*. С., с. 349]. Авторът разглежда три различни подхода при определянето на съдържанието на „добрите нрави“ – субективен, идеологически и социологически, като предлага четвърти – политико-

- юридически подход, при който „добрите нрави“ се състоят в т. нар. „официален морал“ – съвкупността от „идеи относно нравствени въпроси, засъществени в обществото и отразени в законодателството“ [Пак там, с. 363].
- [6] **Ставру, Ст.** 2013. Добрите нрави в договорното право – идеология на границата. – В: *Професионален правен сайт „Предизвикай правото!“*, публикувана на 17 март 2013 г. и достъпна на следния адрес: <http://challengingthelaw.com/grajdansko-pravo/dobri-nravi-nishtojnost/>, препубликувана в **Ставру, Ст.** Видения в кутията на Пандора. Биоправо. Книга Втора. Мутации при човешката репродукция. Карнавална смърт – правни аспекти. С., 2014, с. 260-275.
- [7] Прави впечатление, че в този случай законодателят разглежда моралът като „убеждения“, за разлика от останалите разпоредби, където моралът е обективна обществена даденост.
- [8] Подобна разпоредба съществува и при отдаването под наем на ведомствени жилища на Министерството на отбраната – вж. чл. 27, т. 3 от Наредба № 3 от 19.08.1998 г. за настаняване в жилища, ателиета и гаражи от ведомствения жилищен фонд на Министерството на отбраната.
- Гройсман, С.** 2016. *Морал и юридическа валидност според съвременния правен позитивизъм. Автореферат.* С.
- Гройсман, С.** 2014. Понятието „добри нрави“ и въпросът за идентифицирането на защитавания от правото морал. – В: Новкиришка-Стоянова, М. (съст.) *Theo Noster. Сборник в памет на гл. ас. Теодор Пиперков.* С.
- Димитров, М.** 2013. *Основанията за нищожност по чл. 26, ал. 1 ЗЗД.* С.
- Павлова, М.** 2002. *Гражданско право – обща част.* С.
- Ставру, Ст.** 2013. Добрите нрави в договорното право – идеология на границата. – В: *Професионален правен сайт „Предизвикай правото!“*, публикувана на 17 март 2013 г. и достъпна на следния адрес: <http://challengingthelaw.com/grajdansko-pravo/dobri-nravi-nishtojnost/>, препубликувана в **Ставру, Ст.** Видения в кутията на Пандора. Биоправо. Книга Втора. Мутации при човешката репродукция. Карнавална смърт – правни аспекти. С., 2014, с. 260-275.
- Тасев, С., М. Марков.** 2008. *Гражданско право – помагало.* С.

НОВАТА ДЕМОКРАЦИЯ НА МОНИТОРИНГА В БЪЛГАРИЯ

*Христо Христов*¹

I. Въведение

В самото начало бих желал да отбележа, че идеите, които ще изложа в този доклад, са силно повлияни от изследването на професор Джон Кийн „Демокрация и медиен упадък“ [1], публикувано през 2013 г. Авторът е известен изследовател в областта на политическата теория отдавна. Неговият термин „мониторингова демокрация“ бързо влиза в употреба като понятие за новия вид демокрация в епохата на мултимедиен бум през 2009 г., когато за първи път е публикувано изследването му „Животът и смъртта на демокрацията“. Професор Кийн ни предлага (по убедителен за мен начин) интерпретация за връзката между всеки вид демокрация в дадена епоха и вида на техниките за съобщаване на определен обем информация, който доминира през същата тази епоха. Нещо повече, професор Кийн ни предлага идеята да мислим за демокрацията като исторически феномен по съвсем различен начин спрямо утвърдените образци от по-ново време, познати ни от съчиненията на Френсис Фукуяма и Семюъл Хънтингтън. Целта на моя доклад е да изясня концепцията за мониторинговата демокрация на Кийн и да я свържа с действителността, която откриваме в една постсоциалистическа държава като България, в която дебатите за същността на демокрацията придобиват все по-изострен облик през последните години. За целта предлагам следните ключови ду-

¹ Д-р по философия.

ми: първо, демократизация на информацията, второ, ново разделение между публично и частно и, трето, нови форми на демократичен контрол върху властта. Поставям си подобна цел, защото съм убеден, че има смисъл дебатите за смисъла на демокрацията да продължават в условия на плурализъм и толерантност спрямо различни гледни точки, които често не се вписват в рамките на доминиращия в обществото ни наратив за онава, което се случва през изминалите десетилетия след 1989 г. Поради това и твърдя, че версията за трансформацията на представителната демокрация в мониторингова, принадлежаща на професор Кийн, може да ни послужи за разбирането на демократичните процеси в България по един по-научен и лишен от идеологически пристрастия начин в известна степен. Твърдя това, защото по мое скромно виждане дебатите за демокрацията в България през последните десетилетия като че ли не взимат предвид огромните промени, които възникнаха в традиционните либерални демократични общества в края на миналото столетие и началото на нашето. Тези промени, както се отбелязва и в споменатото по-горе изследване на Джон Кийн, водят своето начало най-вече от технологичния напредък в комуникационните технологии през последните десетилетия. Светът претърпява нова индустриална революция, която променя средствата за масово разпространение на информация. Днес мнозина се превръщат в независими репортери, разполагащи единствено със своя „умен“ телефон, като това им дава възможност да се обърнат към мнозина като тях, които също предоставят своята информация в социалните мрежи. Ако в епохата на класическите средства за масова информация съществуват мнозина получатели на информация и ограничен кръг от лица спрямо тях, които им я предоставят, то сега мнозина изпращат актуална информация на мнозина, преодолявайки огромни пространства. Този процес може с право да бъде наречен процес на демократизиране на информацията, доколкото тя е многократно по-достъпна за много обикновени хора. Такава е и идеята на професор Кийн.

Същият процес е напреднал най-много именно в страните със стари традиции в поддържането на демократичен режим, които традиционно са икономически и технологично по-напреднали. От друга страна, това довежда до промяна в политическия климат в същите тези общества. Новите медии подпомагат организации и частни лица, които не участват в обичайния политически живот, да играят ролята на представители на редица граждански интереси, които досега не са могли да намерят гласност в рамките на традиционните за представителната демокрация институции. Нещо повече, въпросните традиционни за представителна демокрация институции не са в състояние да избегнат постоянните контрол и надзор, упражнявани от тези неофициални представители на гражданските интереси, доколкото новите комуникационни технологии правят възможно това. В резултат „голямата политика“ се принуждава в една или друга ситуация да променя някои свои стратегии под натиска на този мониторинг. Нека разгледаме сега в детайли този процес, като се опираме на основните ключови думи, споменати по-горе, за да установим дали ерата на традиционната представителна демокрация е отминала и, ако това е така, какво ще ни предложи новата демокрация на мониторинга, която със сигурност трябва да има своето влияние и в България. Вярвам, че подобен анализ може да обогати демократичния дебат на българска почва, защото ще ни покаже, че традиционните спорове за смисъла на демократичния преход в България може неочаквано да бъдат преосмислени от съвсем различна гледна точка, която безспорно по необходимост е много по-широкомасщабна.

II. Демократизация на информацията

Днес ние разполагаме със сравнително евтини и достъпни средства за дигитално възпроизводство на информация, което довежда за твърде кратко време до рязко многократно увели-

чение на достъпа до публикувани материали, които в миналото са били ползвани от ограничен кръг лица, ползващи се с привилегиата да вършат това. Този процес с право може да се нарече „процес на демократизация на информацията“, термин, предложен ни от Джон Кийн.[2] Според политическия теоретик демократизацията на информацията функционира едновременно в три посоки. Първо, тя предполага наличието на получатели на информация, получена от голямо разстояние, информация, която в миналото е била достъпна в ограничени географски площи, или за лица, които са готови да предприемат рисковано и скъпо пътуване до един или друг географски регион. Второ, процесът предполага огромно разрастване на броя потребители на големи обеми информация, доколкото тези потребители разполагат с достъп до Интернет. Трето, процесът предполага събирането в общи информационни банки на различни видове информация, които до този момент не са били събирани в едно цяло, както и съвсем различни пътища за достигането им. Пример за това е Уикипедия. Общото между тези три насоки, в които се развива процесът на демократизация на информацията, е премахването в голяма степен на привилегиите за достъп до информация, която в миналото е била достъпна с редица уговорки единствено за управленските елити в обществата със стари институции на представителната демокрация.

III. Ново разделение между публично и частно

Фактът, свързан с изобилието на информация, което е реализирано от споменатия по-горе процес на демократизация на информацията, довежда според Джон Кийн до ожесточени дебати относно разделието между публично и частно в съвременните демократични общества.[3] В действителност можем да се съгласим с автора на „Демокрация и медиен упадък“, че днес в публичното пространство се пренасят много реалии, кои-

то доскоро бяха свързвани единствено със сферата на частното, която е далеч от хорските уши и очи. Тази сфера на частното придобива все по-оспорвани граници, доколкото, както отбелязва и Кийн, са си отишли дните, когато сферата на частното се възприемаше като сфера на приети за дадени преживявания и значения, отнасящи се за жизнения свят на конкретна личност, личността, потопена в света на своето всекидневие. Относно този проблем Кийн прави препратка към схващанията за феноменологията на Хусерл.[4] Според Кийн вече не можем да мислим за жизнения свят на индивида като за преграда срещу влиянието на мощните институции, структурирани в публичността. Частният опит става все по-публичен в епохата на дигиталните медии. Поради тази причина в същата тази епоха остава неразрешен въпросът има ли въобще граница между частното (с неговите теми, центрирани около живота, смъртта, любовта, омразата, надеждата и т.н.) и публичното, което вече се структурира около новите дигитални технологии, които лесно проследяват и идентифицират всяка следа на индивида, за да я въвлекат в галактика от придобили вече публичност значения, свързани с вкусовете, интересите и предпочитанията на този индивид.

IV. Нови форми на демократичен контрол върху властта

Съвременните демократични общества, които се определят като носещи белезите на мониторинговата демокрация, предлагат нови форми на демократичен контрол. В общи линии тези нови форми на демократичен контрол може да се сведат до два основни феномена.[5] Първо, тук става дума за наличието на множество от неизбрани представители на гражданите, които често се ползват с по-голяма обществена подкрепа от тази, с която разполагат легитимно избраните народни представители, които участват в упражняването на държавната власт.[6] Второ,

трябва да споменем за наличието на глобална публичност, чиито вкусове и проблеми прекрачват границите на териториално определените държави, като по този начин се усложнява динамиката на формацията на обществените мнения и функционирането на представителната демокрация в споменатите по-горе териториално определени държави.

Нека накратко споменем по нещо допълнително за тези две форми на демократичен контрол, които в голяма степен са променили облика на съвременните демократични общества.

Неизбраните представители на гражданите определено са известни личности, но не и обикновени знаменитости. По думите на проф. Кийн те носят дори белезите на скромността, като в същото време показват, че са здраво стъпили на земята. Обикновено те защитават кауза, която е външна спрямо техните интереси и занимания. Нещо повече, неизбраните представители постоянно отразяват вкусовете и гледищата на своите почитатели, но и пробуждат тяхното въображение, когато демонстрират лидерска си позиция по въпроси, които са свързани с обществените блага. Неизбраните представители според проф. Кийн разширяват политическите хоризонти, макар и да не са избрани в рамките на парламентарни избори, но често рано или късно се включват в политическия живот, или са били вече част от него.

Глобалната публичност е характерна за съвременните демократични общества поради интензивността на изграждането на глобален порядък за защитата на граждански права и свободи през последните десетилетия. Присъствието на глобалната публичност в съвременните демокрации е гарант за задаването на въпроси като: „Кой печели и кой губи в един свят, управляван от интернационални корпорации, междудържавни организации и международни съдебни институции?“ „Как в рамките на една териториална държава може да се чуе гласът на обикновените граждани, за да не бъдат с пренебрежение оставени без внимание техните основни проблеми в рамките на тези сложни властови системи?“ „Какви институционални структури може да

допринесат за чуваемостта на тези гласове?”. Глобалната публичност без съмнение е дете на силно развитото през последните десетилетия информационно общество. Тя в голяма степен се превръща в заместител на идеята за критичната публичност, характерна за класическата представителна демокрация. Нейната арена е цялата планета, разделена на невралгични зони, в които често властта се упражнява без скрупули, свързани с общественото неодобрение, власт, която не дава отчет за действия, с които преоформя живота на гражданите.[7]

V. Заключение: Опит за дефиниране на мониторинговата демокрация. Съществува ли тя в България?

Дотук може да обобщим изложеното по-горе, като отбележим, че според проф. Кийн съвременните демократични общества придобиват съвсем различни очертания спрямо тези на политическите общности, които са строго подчинени на класическия модел на представителната демокрация, изграден през Просвещението. Можем наистина да наречем нашите съвременни демократични общества, в това число и демокрацията в България, общества на демократичния мониторинг, доколкото техните властови структури постоянно са изложени на „публично обискиране“ от страна на редица лица и организации, които представляват по един или друг начин интересите на гражданите, възползвайки се от новите комуникационни технологии и своя статус на неизбрани, но значими представители на гражданите. Тези представители и граждани участват в оформянето на една глобална публичност, в която публичното и частното все по-интензивно се припокриват.[8]

Какво обаче можем да кажем в основни линии за мониторинговата демокрация? Според проф. Кийн тя не е нещо еднородно, а по-скоро резултат от действието на множество сили,

които в исторически план са променили облика на „духа, езика и институциите на демокрацията, доколкото я познаваме днес.”[9] От друга страна, твърди съвременният политически теоретик, налице е една дума, която най-сполучливо описва зараждането на мониторинговата демокрация, тази дума е „война”. [10] Световните войни, водени през XX в., в голяма степен са причинили драстична промяна в структурата на демократичните институции. Световните войни на миналото столетие и всички жестокости, които са произлезли от тях, са сринали старите системи на сигурност, характерни за представителната демокрация. В края на първата половина на XX в. мнозина разбират за наивността на класическата формула, изведена от теорията за политическата структура на представителната демокрация, според която народът се подчинява на своето управление, доколкото последното защитава онова, което изгражда система от естествени права на гражданите, т.е. техните живот и собственост.[11] Историята на XX в. ни показва, че концепцията за този обществен договор между управляващи и управлявани, която изгражда основата на класическата представителна демокрация, повече не работи в условия на революционни метежи и разразяване на мощни народни енергии, възбудени от лидери, които призовават народът да излезе на историческата сцена, за да срине именно остарелите институции на същата тази класическа представителна демокрация. Тук обаче, настоява проф. Кийн, основният проблем не е този, който се свързва с хаотичното управление на тълпата, стар аргумент, използван от критиците на демократичното управление от времето на Платон до края на XIX в. Основният проблем тук е този, който се свързва с произволното упражняване на власт от страна на едни спрямо други по такъв начин, че самите демократични механизми са използвани от враговете на демокрацията в името на „суверенната власт на народа”. Малцина обаче задават въпроса: „Какво представлява народът?”. През 1941 г., в рамките на слушано от голяма аудитория нощно предаване по BBC, белетристът Джон Пристли задава този въп-

рос, като допълва, че народът не може да бъде метафизическа величина, но се изгражда от реални човешки създания, които са еднакво раними и еднакво се колебаят между страха и надеждата. Две години по-късно Томас Ман заявява, че демокрацията трябва преди всичко да бъде дефинирана като тази форма на управление, която съдържа съзнанието за човешкото достойнство, а това предполага признание на равни човешки права и създаване на общност от нации, която е гарант за мира.[12] Сцената, очертана от тези дебати през 40-те години на миналия век, е сцената на раждането на мониторинговата демокрация. Тя възниква именно като съюз между демокрацията и гарантирането на човешките права, а Всеобщата декларация за правата на човека от 1948 г. може да бъде наречена неин акт за раждане. Тези процеси именно довеждат до възникването и трескавото увеличаване на организации и мрежи за защита на човешките права, както и до възникването на нов вид глобална публичност, чиито етически стандарти са подчинени на реализирането на тази защита и постоянния контрол върху институциите на властта в отделните държави. Българският хелзинкски комитет е една от основните организации в България, която осъществява тази дейност, а именно „да насърчава уважение и защита за правата на човека, да лобира за законодателни промени за привеждане на българското законодателство в съответствие с международните стандарти, да поощрява обществен дебат по правозащитни проблеми и да популяризира правозащитната идея сред широката общественост”. [13]

България е вече част от глобалната общност на мониторинговата демокрация, чиято динамика се подчинява на изобилие в областта на комуникациите. Поради тази причина и в България това, което трябва да бъде съобщено като информация, не може вече да бъде разбирано като „къс от реалността”, която се изкопава подобно на ценна руда от медиите, или съобщава от хора, които се считат за авторитети. В епохата на новата демокрация на мониторинга в България трябва да приемем, че реал-

ността е разнородна и променлива. Постоянно е налице нуждата активно да участваме в нейното предефиниране, както и да участваме в една система на публичността, която не позволява дадени интерпретации за реалността „да бъдат опрени до грълото на другите”. [14] Поради тази причина тази нова демокрация на мониторинга дава възможност да живеем в едно общество, което е плуралистично и динамично в по-голяма степен, но и белязано от вечния риск, заложен в сблъсъка между историите за начина, по който нещата се случват в света.

ЦИТАТИ И БЕЛЕЖКИ

- [1] Вж. **Keane**, J. *Democracy and Media Decadence*. New York: Cambridge University Press, 2013.
- [2] **Keane**, J. *Democracy and Media Decadence*. New York: Cambridge University Press, 2013, pp. 25-32.
- [3] **Keane**, J. *op. cit.*, pp. 32-55.
- [4] "Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie: Eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie," *Philosophia* 1 (1936) 77-176.
- [5] **Keane**, J. *op. cit.*, pp. 55-77.
- [6] Вж. например изказването на Петър Волгин относно референдума, иницииран от Слави Трифонов, което може да се свърже с тази дискусия:
 „През последните години най-ясното разделение в България не е между отделните политически партии. Най-ясното разделение в България е между нас – нормалните хора и партийните елити. Партийните елити мислят, че знаят правилата на играта, че са направили всичко така, за да могат те винаги да печелят, а ние, нормалните хора, винаги да сме губещи”, каза той.
 Според Петър Волгин хората могат да преобърнат „играта” на управляващите с участие в референдума. „Един референдум, който не е иницииран от политическа партия, нито от президент, министър-председател или друга властова фигура. Важно е когато референдумите се инициират от независими хора. От хора, които знаят какво искат и знаят как да направят така, че нещо в тази страна да се промени”, каза Петър Волгин.
 „Призовавам всички да отидат и да гласуват, защото по този начин ще покажем, че мислим за бъдещето на страната си!”, допълни той.
<http://www.slavishow.com/петър-волгин-за-референдума/>
<http://www.slavishow.com/category/%D1%80%D0%B5%D1%84/>

D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%[7] Във връзка с това бих желал да спомена за едно от последните изказвания на американския политик Бърни Сандърс относно избора на Доналд Тръмп за президент на Съединените щати. Сандърс подчертава, че Тръмп успява да усети гнева на обикновените хора и техните страхове, че не могат да излязат в платен отпуск, или да пратят детето си в колеж, защото нямат парични средства. Тези страхове не са отразявани от корпоративните медии в страната според Сандърс. Сандърс за кратко време успява да направи един локален социален проблем предмет на дебат в рамките на глобалната публичност, за да направи чуваем гласа на тези обикновени граждани в неговата държава. Вж.

<http://www.usatoday.com/story/news/politics/elections/2016/11/13/sanders-backs-trump-protests-questions-electoral-college/93767186/>

[8] **Keane**, J. op. cit., pp. 77-108.

[9] **Keane**, J. op. cit., p. 97.

[10] **Keane**, J. op. cit., p. 97.

[11] **Keane**, J. op. cit., p. 98.

[12] **Keane**, J. op. cit., pp. 99-101.

[13] Вж. <http://www.bghelsinki.org/bg/>

[14] **Keane**, J. op. cit., p. 108.

ПОЛОЖИТЕЛНА ДИСКРИМИНАЦИ И СПРАВЕДЛИВОСТ

Таня Неделчева¹

През м.октомври 2016 г. в българското общество избухна дебат, който поради приближаващите избори набързо бе туширан и не се разви в неговите концептуални, хуманитарни и правни аспекти. Министърът на образованието и зам.-министър председател Миглена Кунева съобщи, че по двугодишен проект гимназисти от ромски произход от IX и X клас от цялата страна ще могат да получават по 30 евро месечно, като най-важното условие за кандидатстване е успех над 3,50. За тези стипендии са заделени 1 млн. лв., като 60% от парите идват от Международен ромски фонд. Учениците ще кандидатстват за стипендията и ще се разчита на тяхното самоопределение за ромския им произход. Проектът ще продължи през двете учебни години, като той цели подобряване на образователните резултати на ромските ученици, намаляване на отсъствията им от училище и подпомагане на успешното им завършване на средното образование, както и да ги мотивира да продължат образованието си в университети. Аргументацията не бе особено силна, но се съобщи цифрата $\frac{1}{4}$ от работната ръка в България до 2020 година ще бъдат роми.

След това съобщение започна брожение и въпросите. Какъв е този фонд!?

Разбра се, че става въпрос за Международен ромски фонд с централа в Будапеща, който има бюро в България и негов представител е Огнян Исаев. Проектът за подкрепа на ромски ученици в България е по модел на Ромския образователен фонд, при-

¹ Професор, доктор на социологическите науки в ИИОЗ при БАН.

лаган успешно в Македония, Сърбия и Словакия, обясни Исаев.

Оказа се, че това е проект на Центъра за образователна интеграция, а и че за тези стипендии се кандидатства. Стотици училища кандидатстват всяка година по проекти на Центъра. Годишно ведомството отпуска още 21 млн. лв. за различни стипендии – сред тях за успех, за социална подкрепа, за талантиви деца. Даде се и пример с едно ромско момче от Монтана, което е прието в колеж в британския град Кеймбридж, но обучението му е твърде скъпо за семейството му. В тази ситуация държавата помага, като досега са дадени 12 650 лв. В тази връзка директор на училище споделя – Не мислете, че всички ще тръгнат да подават документи; в училището, в което съм директор, 95% от децата са от ромски произход, но те не се самоопределят като такива, за някои от тях това са джобни пари. Те няма да кандидатстват, даже ще ги е срам да го направят.

Отпускането на стипендии за ромски ученици в гимназията предизвика бурни обществени реакции. Мненията се разделиха. Едните характеризираха подобно инициатива като несправедлива, а другите като такава, която има своите социални основания. Според някои родители децата от други етноси са дискриминирани, а хора от Добрич се заканиха да протестират. Същевременно майки от Добрич внесоха жалба до Комисията за защита от дискриминация във връзка със стипендиите за ромски ученици. Нейно копие е изпратено и до омбудсмана и всички държавни институции. Родителите настояват за равен старт и равни критерии за всички деца в училище като обявяват, че са готови да организират и протест. „За каква интеграция говорим, българските стипендии са в левове, по 35 лева и се дават за успех над 5,50”, посочиха майките и посочиха, че ги притесняват критериите за отпускането на тези стипендии....За пореден път институциите в България ни разделят на българи и роми, посочват родителите.”

Съюзът на учениците изпрати с декларация, в която се дават три три аргумента: „1. Ученици от всякакъв етнически произ-

ход имат социално-икономически проблеми и нужда от подкрепа за продължаващо обучение в системата на началното, основното и средното образование. Недопустимо е Министерството на образованието и науката да дискриминира всички останали ученици с подобни нужди за сметка на ученици от само една общност въз основа на произход. 2. Крайно неприемливо е някои ученици с успех добър (3.50) да получават 60 лева стипендия за успех, а всички останали да учат усилено за по-висок успех от поне отличен (5.50) и да имат стимул между 25 и 50 лева. По този начин ясно се толерира понижаването на мотивацията за учене и чувството за несправедливо отношение към стремящия се към добро образование и успех български ученик. 3. Категорично грешно и изключително вредно е провокираното от идеята етническо противопоставяне на роми и всички останали ученици от всякакъв етнически произход. България е еднонационална държава и всички български граждани следва да получават еднаква грижа и отношение, без да бъдат дискриминирани по какъвто и да било признак”.

Учениците настояват и за увеличаване размера на стипендията за отличници, на обвързването ѝ с минималната заплата (съюзът иска стипендията да е равна на 15% от минималната заплата) и на диференцирането ѝ в зависимост от успеха.

Ученици от СМГ и 164 Испанска езикова гимназия протестираха пред сградата на Министерството на образованието заради проекта за стипендии за роми. Те не са съгласни с идеята роми да получават стипендии по 30 евро срещу успех 3.50.

Родители от Враца излязоха на протест срещу обявените от Министерството на образованието и науката стипендии за ромски ученици. Демонстрацията им ще е под мотото: „Не” на дискриминацията на българските деца”. Теодора Янкова, един от организаторите на протеста, коментира пред bTV, че за пореден път се прави разделение в обществото. „Макар в Конституцията да е записано, че всички са равни, раздаването на тези стипендии на N на брой деца за мен е основано на етническа принадлеж-

лежност, което е дискриминация”, посочи тя.

Намесиха и някои политически партии. Появиха се съобщения от типа – „Патриотите скочиха срещу ромските стипендии” – 26 Октомври, 2016 11:29; „Ромските стипендии са опит за дестабилизиране на обществото” – 26 Октомври, 2016 14:09.

Изказаха се и редица контравъзвращения, които се основават на общата идея, че насърчителните мерки спрямо определен етнос са допустими, до преодоляване на определена диспропорция според Закона за защита на дискриминацията. С този текст председателят на фондация „Амалипе” Деян Колев се аргументира, че така дискутираната тема за ромските стипендии всъщност не е форма на дискриминация на един етнос над друг. Стипендията за ромите не е дискриминация, а изравнителна мярка. Този вид стипендии биха стимулирали ромските деца да ходят на училище и да се спре негативната тенденция на отпадане още в прогимназиалния етап. Като сериозен аргумент бе посочена ефективността на програмата „Равен шанс, достъп до средно образование”, финансирана от Ромския образователен фонд, която върви от 2011 г. По тази програма ромските ученици не получават пари, а им се закупуват карти за транспорт и учебници. За миналата година са били обхванати 82-ма ученици, а за тази – 90 средношколци от страната. Всички подпомагани завършват 12-ти клас, а 16 от зрелостниците тази година получили оценки на матурите над средните за страната. За пет години от подпомаганите роми по тази програма, едва двама са отпаднали от училище поради ранни бракове. „Със съвсем малка инвестиция става ясно, че се преодолява маргинализирането и негативните тенденции в тези групи”, коментира още Колев.

Партия „Евророма” също подкрепи инициативата. Подобна е позицията и на редица граждански организации. По думите на Д. Михайлова от „Инициатива за равни възможности” България има четвъртия най-нисък коефициент на икономическата активност на младите хора до 30 години в ЕС и е на втора място в Европа по дял на младите хора, които нито учат, нито работят.

По прогноза на Световната банка за България през следващите три години младите хора и най-нискоквалифицираните лица от ромски произход ще са все по значим източник за попълване на пазара на труда.

Проектът на министерството се подкрепя и от страна на учителите. Например директорът на училище в стражишкото село Камен твърди, че учениците от ромски произход се отказват от средно образование по две причини – едната е търсенето на работа, а другата са ранните бракове.

Такъв е случаят с Теменужка Костова, която след завършването на осми клас сключва брак, но по-късно с подкрепата от „Подкрепа на ромските ученици за завършване на средно образование“ (финансиран от Ромския образователен фонд) тя завършва ВТУ „Св.св.Кирил и Методи“.

За двете учебни години проектът ще се финансира с 561 400, като 60% са от фонда, а 40% са от МОН.

Според председателя на „Амалипе“, в момента ромските студенти в български ВУЗ-ове наброяват 600 човека.

Така дебатът пороци множество въпроси – дали тази инициатива на Министерството на образованието е справедлива; подобна мярка ще съдейства не за интеграцията или само ще засили дискриминацията и още преди да изчерпана се взе окончателното решение от Министерството, според което *държавните пари по проекта за ромски стипендии са само за учителите* – ментори, които ще подпомагат учениците по различни предмети и в личностното им израстване. Менторите ще получават по 500 евро на година, като един от тях ще отговаря за няколко ромски ученици.

Така или иначе въпросът дали подобна инициатива е справедлива остана открит. Дебатът дори не достиган до същността на нещата. А те се коренят във въпроси свързани с т.нар. *позитивна дискриминация*. В случая няма да се обсъждат сложните правни въпроси, а ще се посочат само някои явления от съществуващата практика.

Позитивната дискриминация (англ. affirmative action) — са мерки по даване на допълнителни права на определени групи от населението с цел достигането на статистическо равенство в заетостта, образованието, доходите и пр. на представителите на различните по етнос, пол, конфесия, сексуална ориентация и т.н., като по този начин се поддържа разнообразието на културата, езика, стила на живеене и др. Позитивната дискриминация се появява като форма на борба с дискриминацията. Смисълът на позитивната дискриминация е създаване на равенство във възможностите за членовете на слабата социална група. Позитивната дискриминация обикновено е насочена към малцинства и инвалиди — етнически и сексуални малцинства, жените, инвалидите, бивши военнослужащи и други маргинални на дадено общество групи.

Възникването на позитивната дискриминация са 60-те години на XX век, в САЩ, когато започва да се прилагат утвърдителни действия (affirmative actions) за преодоляване на многогодишна дискриминация на етнически малцинства. Днес в Съединените щати подобна практика е вече традиция. Тя се прилага към различни малцинствени групи и в частност при приема във висшите учебни заведения. Практиката на позитивната дискриминация се прилага като средства за борба с дискриминацията в голяма част от държавите по света — в Германия, Франция и другите европейски страни по отношение на мигрантите; в Канада и Австралия по отношение към коренното население; в Малайзия за защита интересите на по малко успешната част от населението (малайците); в Индии по отношение към най-долните касти и религиозни малцинства.

Днес политиката на позитивната дискриминация се прилага активно към инвалидите, жените, децата, младежите и други социално уязвими групи от населението. Позитивната дискриминация по отношение на инвалидите се прилага активно в европейските държави, а също така в САЩ, Израел, Индия и др.

Един от основните въпроси, по които се дискутира днес е

до каква степен е допустима политиката на позитивна дискриминация? Възниква необходимостта от установяване на обективни критерии при прилагането на позитивната дискриминация, защото може да възникне ситуацията, в която дискриминирана група да престане да бъде такава, поради промяната на нейните икономически, образователни и др. показатели. И тук ролята на юристите-конституционалисти е особено важна, за да установи пределът на съответствие на позитивната дискриминация и конституционните норми. Например Върховният съд на САЩ не винаги отсъжда съответствие на дадена практика на позитивна дискриминация на конституционните принципи.

Поради особената дуалистична природа на позитивната дискриминация винаги дебатите, които са свързани с нея, разделят спорещите. Тези, които я подкрепят, приемат, че тя помага да се увеличи до възможния предел социалното многообразие във всички слоеве на обществото и да се преодолеят вредите, които са нанесени от публичната, институционална или преднамерена дискриминация. Възраженията пък срещу практиката на позитивната дискриминация се центрират около идеята, че се намалява ценността на достигнатото от личността, доколкото оценяването на постигнатото се извърша върху основата на принадлежност към дадена група, а не собствените постижения на дадената личност. Това съдейства за формирана на установки в членовете на даденото малцинство да не разчита на собствените усилия, а на преференциите.

Няма съмнение, че темата за позитивната дискриминация е изключително комплексна, което много ярко се проявява и в случая със стипендиите на ромските ученици. Безспорно е, че това акт на позитивна дискриминация. На всички е известно, че ромския етнос е на дъното на социалната йерархия и това неминуемо се отразява и на битието на децата, което налага и някакви преференциални условия от страна на обществото. В това няма съмнение, но в случая дебатът разкри измеренията на социалния егоизъм. Майките от Добрич и Враца по-добре да бяха

организирали фонд към съответното училище за подпомагане на успешните, но бедни ученици! Защо тяхната енергия не се насочи към банките, банкерите (печалбите на българските банки за 2016 г. са в размер на един милиард и двеста милиона лева!!!), частните фирми и корпорациите, българските олигарси за много по-активна помощ на българските деца, а се насочи към учениците от най-слабата етническа общност при това и с пари от външна банка!? Защо не се възмутиха, че на празничния концерт на Българската коледа се представи само частната фондация „Бербатов“, която подкрепя талантливите български деца!? Въпросите могат да се продължат, но отговорът е, че в дебатът за стипендиите бе проявен социален егоизъм, които има много обяснения и поне едно, съвсем не най-маловажно от тях е, че в кризисни времена и в бедни общества в подобни ситуации обикновено негативната енергия се насочва към другите, различните, „чуждите“. Това може и да обяснява, но не оправдава подобно поведение, а другото, което изисква поянен граждански натиск, е за реализиране на по-голяма степен на социална справедливост и солидарност.

СПРАВЕДЛИВА ЛИ Е ПОЛИТИКАТА НА РАВНО ПРИЗНАВАНЕ? РАЗМИШЛЕНИЯ ВЪРХУ ИДЕЯТА ЗА МУЛТИКУЛТУРАЛИЗЪМ

Йоана Павлова¹

В един глобален свят, където технологиите и комуникациите са достъпни, пространството вече не е проблем. Пътуването от единия до другия край на света се извършва за няколко часа; може да следим в реално време какво се случва с хора отдалечени от нас на хиляди километри. В този „разбъркан“ свят съжителството на хора от различни раси, етноси, култури е ежедневие. Независимо от този факт, медиите постоянно ни информират за неприятни инциденти, случили се на базата на религиозна или етническа нетърпимост. Призовавани сме да бъдем толерантни и справедливи към хората с различни религиозни убеждения, полова ориентация, културна или етническа принадлежност. Всички действие, които уронват или накърняват достойнството на даден човек, са заклеямени като несправедливи.

Но какво всъщност е *справедливо отношение*?

Проблемът за справедливостта занимава човешката мисъл от хилядолетия. Справедливостта може да бъде разглеждана в различни категории, но тя Според една от тях, справедливостта е в основата на идеалния ред на нещата в обществото.

Аристотел разглежда справедливостта като добродетел. Добродетел, която се състои в нагласата да се изпълняват действия, насочени към създаване или запазване на щастието, както и елементите на благополучието в една политическа общност.

¹ Гл. асистент д-р в Технически университет- София, yoana.pavlova@gmail.com

Всички тези действия, обаче, трябва да бъдат практикувани по отношение на другите. Трябва да се има предвид, че според Аристотел справедливостта е единствено гражданска добродетел. Качеството „добър човек“ не съвпада с „добър гражданин“. В такъв смисъл Аристотел пише, че „справедливостта е изобщо добродетел“, която има един специален обект и този обект е общото благо на гражданите. Но общото благо не е непосредственият обект на другите добродетели, затова справедливостта има приоритетно значение по отношение на всички тях. [1]

Принципите на справедливостта от конкретно човешко действие се пренасят като принцип на съществуване на държавата в лицето на нейните закони.

Кант смята, че моралните принципи са обект на разумен избор. Те определят моралния закон, чрез който хората рационално могат да желаят да управляват поведението си в една етическа общност. Кант предполага, че човек действа автономно, когато принципите на собствените му действия са избрани от него като израз на неговата свободна и рационална природа. [2]

Според Джон Ролс едно общество е добре уредено не само, когато дава възможност за разрастването на благоденствието на своите членове, но и когато то се регулира от общи принципи на справедливост. Тези принципи на справедливост са:

- 1) споделени от всички членове на обществото, и
- 2) обществените институции ги спазват.

Във всяко едно общество възникват конфликти, породени от различните интереси на членовете на това общество. Важна черта на съществуването и възможността за преследване на лично щастие и благоденствие е да има единна система и категория по отношение на справедливото управление. Независимо от индивидуалните претенции, членовете на обществото признават една обща гледна точка, спрямо която да бъдат удовлетворени претенциите им.

Концепцията за справедливостта се изгражда в процеса на общото съществуване и стремежа към благоденствие. Обществ-

веното сътрудничество на индивидите води до създаване на общи принципи, от които произтичат правата и задълженията на членовете на обществото и, следователно, разбирането за справедливост и несправедливост. Ролс приема, че индивидите са автономни актьори в процеса на изграждане на общите принципи и, следователно, приетите от тях задължения се явяват самоналожени.

Какво се случва, обаче, когато хората не участват в процесите на изграждане на общите принципи на справедливост в дадено общество? Хората, които са напуснали своята родна страна и са се установили в друга държава, трябва ли да признаят съществуващите принципи на формиране на социалния свят или, напротив, трябва да настояват за предефиниране на тези принципи?

Политиката за равно признаване или наречена още Мултикултурализъм е направление, което настоява за публично признаване на достойнството на всеки един индивид. Политиката за равно признаване става възможна едва след разпадането на съществуващите социални йерархии – чак тогава мнозинството от жителите на дадена страна могат да издигнат претенцията за значимост на собствената идентичност.

Искането за признаване на човешката идентичност е насочено, от една страна, към защита на индивида като човешко същество, а, от друга, към признаване на специфичните потребности на индивида, като част от особена културна група. Необходимостта от признаване на различната идентичност на различните членове на обществото се налага по две причини: първо, хората са различни и развиват различен и уникален Аз; и, второ, същите тези хора са носители на различни култури, които задават различен начин на формиране на светогледа на личността им.

Ами Гудман приема, че публичното признаването на равни граждански права може да се основава на две форми на уважението:

1. Уважението към уникалната идентичност на всеки индивид, независимо от пол, раса или етнос, и

2. Уважение към онези дейности, практики и начини на виждане на света, които са особено ценени от членовете на онеправданите групи или особено свързани с тях. [3]

Политиката на признаване е свързана с идеята за уникалната идентичност на всеки човек или на група от хора, изградена на базата на различни лични, социални, природни и исторически особености. Отказът от признаване на идентичност може да доведе до увреждане на съответната личност или група, или да бъде подтискана при признаване на съществуването ѝ. Модерният идеал за автентичност се основава на идеята, че индивидът трябва да е верен на собствената самобитност, като тази самобитност е комплекс от лични качества и културни особености: така, както българите или немците имат различна идентичност, породена от различните култури и исторически особености.

Тейлър приема, че признаването на личната идентичност става диалогично – чрез отношението с другите хора. Пренебрегването на тези различия води до нарушаване на принципа на автентичността, което, на свой ред, изисква политики на равенство. Политики за равенство са необходими и при хора с по-ниски доходи, или по-ниско образование, защото са поставени в степен на зависимост и неравенство. [4]

Либералната демокрация (в западните общества) е предпоставка за добър живот на гражданите, за възможността за изразяване и защита на идентичността им по пол, раса, етническа принадлежност. Политиките на признаване, които либералното управление благоприятства, могат да бъдат използвани от някои малцинствени групи за постигане на определени облаги, но същността на мултикултурализмът е много по-дълбока. Той се стреми към равното оценностяване на различните култури и оттам на безусловното приемане на различните идентичности породени от тези култури. Приемането и уважението към всеки индивид, не само като човек, но и като носител на определена

култура ще позволи на всеки да разкрие уникалността на собствената си личност. Мултикултурализмът разчита на политика на равното уважение.

Логичен е въпросът, кои са критериите на тези политики на уважение и ценност. Дали тези критерии не са носители на специфичните политически и социални условия, развили се в Западния свят? Ако да, тогава възможно ли е идеите на мултикултурността да бъдат приложени в останалия свят?

Може ли да се осъществява политика на равно признаване, ако няма единни критерии?

Как трябва да постъпваме с носители на друга култура, чиито разбирания са в разрез не само с нашите собствени, но и с тези на доминиращата група.

Как можем да приложим принципите на справедливостта?

Справедлива ли е тогава политиката на равно признаване?

Приемайки предпоставката, че всеки човек има право да се бори за собственото си щастие и благоденствие независимо от своята религиозна или етническа принадлежност, той/тя има право да участва в този общ процес на приемане на принципите на справедливост в обществото и по този начин да приеме правата и задълженията си.

Какво се случва, ако новодошли членове на обществото поискат промяна на съществуващите социални правила, осланяйки се на идеята на мултикултурализма. Нормално е доминиращата група от индивиди в обществото да не се съгласят с тези претенции. Западноевропейския модел на управление позволява на индивидите да преследват своето щастие, изразявайки своята собствена индивидуалност, в замяна на признаване на тези общи принципи на справедливост, които са мярка за равенство между гражданите, а и се явяват основа, върху която всеки да гради собственото си щастие. Свидетели сме, че този модел е подложен на изпитание от страна на имигранти с различна религиозна и културна принадлежност. Независимо от стремежа си за благоденствие тези хора (или поне някои от тях) отказват

да признаят за меродавни установените принципи на справедливост. Позовавайки се на модели от собствените си страни, те настояват за промяна на установените принципи. Всичко това затруднява съжителството на хора с различни култури и религии. Оценката на така формираната се ситуация преминава в субективна. Универсалните критерии за справедливост се развиват в полето на културните и личностни особености. Политиката за равно признаване е колкото справедлива, толкова и несправедлива. Преминаването ѝ от едната в другата категория и обратно, зависи от „плаващи“ и развиващи се критерии.

Как, например, трябва да бъдат третирани случаите на „престъпления за защита на честта“? В Близкия Изток това е една приета практика на справедливо разрешаване на възникнал проблем. Когато това се случи, обаче, в САЩ или Западна Европа, трябва ли извършителите да се третират със смекчаваща вината обстоятелства, или да се наказват с цялата строгост на закона, който е измерител за справедливост в западните правови държави?

От гледна точка на закона – справедливостта изисква извършителя да бъде наказан с максимален размер на наказанието (доживотен затвор). Но от страна на извършителя, който е защитавал честта си, наказанието трябва да бъде значително по-леко. Една част от населението ще приеме присъдата за справедлива, а друга част за несправедлива, но това е в следствие от приемането на мултикултурността и признаването на различията. Това води до развиване на категорията справедливост. Дали бихме могли, тогава да заключим, че справедливостта е мултикултурна.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Аристотел**.(1993). Никомахова Етика. С., „Гал-Ико“.
2. **Йотов**, С.(2003). Етика и мултикултурализъм. С., „Агата-А“.
3. **Ролс**, Дж., (1998). Теория на справедливостта. С., „София- С.А“ , 306-308
4. **Тейлър**, Ч.,(1999) Мултикултурализъм. С., „Критика и хуманизъм“ , с. 58

ЕТНОСОЦИАЛНИ НЕРАВЕНСТВА

Албена Накова¹

Кога и доколко неравенствата в социалния статус, разпределението на власт и финансови средства между представителите на различни етноси пораждат у тях различно усещане за „свой“ или „чужд“ в страната, в която живеят, различно разбиране за това какво е родина и различно отношение към държавата, която определят като своя родина – това е въпросът, чийто отговор искам да потърся тук, като за целта ще използвам резултати и данни от две емпирични социологически изследвания, проведени последователно през 2008 г. и 2016 г., в един малък град с етнически смесено население в Североизточна България – град Ветово, Русенска област. И двете изследвания, за които става дума, са представителни за града с извадки съответно за 2008 г. и 2016 г. от по 1258 и 857 лица, при общо население на града от 5885 човека през 2008 г. и 4417 човека през 2016 г. Структурите и на двете извадки отговарят на официалните статистически данни за състава на населението на града по етническа принадлежност. Във Ветово живеят представители на няколко етнически общности – основно българи, турци и роми (и малко татари), които като цяло съжителстват толерантно от векове. Още при първата ми среща с местните жители през 2008 г., обаче, бях поразена от няколко фрапиращи изказвания на местни хора, основно от ромски произход, които ме провокираха да изследвам проблема за етносоциалните неравенства в града с горчивината и усещането за несправедливост, което се съдържаше в тях. Ето някои от тези изказвания:

„Ние сме трето качество хора. Първо са българите, водеща-

¹ Доцент в ИИОЗ при БАН, доктор по социология, albena_nakova.manolva@abv.bg

та народност, на второ място са турците и ние сме чак на трето място. Като отидеш да търсиш работа, първо тях вземат и после нас, ако останат места” (мъж, 28 г., основно образование, безработен, от ромски произход).

„Ако един турчин и един циганин чакат да влязат при кмета, първо ще влезе турчинът. Има вече даже българи, които минават към ДПС – „кириякстефчовци”. Всичко тук е на турците – и заведенията, и автобусните линии, изобщо целият транспорт” (мъж, 42 год., средно образование, работи в държавния сектор, от ромски произход).

„В общината почти всички са турци и отчасти българи. Понякога се говори, че ромите са необразовани, но има служби, за които не се иска образование – например чистач в общината. Искахме поне един от шофьорите в общината да е ром, ама – не. Аз, когато започнах работа в общината, отначало си мислех: „Този циганин едва ли ще се справи”. Давах ми най-трудните задачи. С всичко се справих. Тогава си промених отношението към мен. Няма пряка дискриминация, но стигне ли се до административни отношения, има различно отношение към различните етноси” (мъж, 53 год., средно образование, работи в общината, от ромски произход).

„Различно отношение към различните етноси” – това е, което създава у местните хора субективното усещане за несправедливост, за нарушени права. Още големият древногръцки философ Платон в „Държавата” разглежда справедливостта като релативно понятие, т.е. като изразяващо определен тип отношения между две страни – гражданите и града-държава. За Платон справедливостта се отнася едновременно до справедливия гражданин и справедливата държава [1]. Как стоят нещата в един малък съвременен български град с разнородно в етническо отношение население и съответно какво отношение провокира това у представителите на различните етноси към държавата, в която живеят? Още през 2008 г. се сблъсках с битуващото във Ветово обществено мнение, според което турците са етносът в града, който основно през

последните години концентрира икономическа сила и политическа власт. Споделянето на подобно мнение се базира на факта, че по време на първото изследване през 2008 г. кметът на града е от тарски произход, който на изборите е бил подкрепен от турците, което по мнението на местните хора в последствие още повече засилва позициите на турския етнос във властта. Факт е, че подобно мнение се споделя не само от ромите, но и от представителите на българския етнос в града.

„Турците във Ветово имат много пари и всички централни места в града са заети от турци, целият център е с турски магазини” (жена, 66 год., средно образование, пенсионер, от българския етнос).

„Пращат им пари от Турция и те купуват ниви, земи, сгради, територии, всичко купуват” (жена, 73 год., висше образование, пенсионер, от българския етнос).

„Завладяват всички сектори на икономиката, изкупуват имоти, ниви, земи, магазини. В кметството повечето работни места са заети от турци” (жена, 37 год., средно образование, работи в държавния сектор, от българския етнос).

Нека да видим, обаче, доколко всички подобни твърдения се оправдават, а пък и какво е реалното разпределение на статус и ресурси сред представителите на трите етнически общности. За тази цел ще използвам резултатите от двете проведени количествени изследвания в града.

Ето какво показват данните относно разпределението на доходите на човек от домакинството при представителите на **българския етнос**:

Тук трябва да отворим една скоба и да кажем, че през 2008 г. минималната работна заплата в страната е 220 лв., а средната – 474 лв., а през 2016 г. минималната работна заплата е 420 лв., а средната за третото тримесечие е 941 лв.

Таблица 1

**Разпределение на доходите на човек от домакинството
при българския етнос**

Доходи на човек от домакинството	2008 г.	2016 г.
до 100 лв.	38,8%	-
от 101 до 200 лв.	41,7%	-
от 201 до 300 лв.	13,9%	25,0%
от 301 до 400 лв.	5,6%	33,3%
от 401 до 500 лв.	-	24,6%
над 500 лв.	-	17,1%

По отношение на **образователния статус** 27,8% от българите през 2008 г. са с основно образование; 36,1% са със средно образование; и също 36,1% са с висше образование. През 2016 г. 16,7% от българите са с основно образование; 48,6% са със средно образование; и 34,8% са с висше образование.

Що се отнася до **трудова заетост**, 47,2% от българите през 2008 г. са пенсионери; останалите 52,8% работят на пълен работен ден, като от тях 94,7% са заети в държавния сектор и само 5,3% – в частния сектор. През 2016 г. 35,0% от българите са пенсионери, а останалите 65% работят. От тях най-много – 88,9% – отново са заети в държавния сектор и само 11,1% – в частния.

Съвсем различна картина разкрива характерът на заетостта и нивото на доходите при **турската етническа група**.

Таблица 2

**Разпределение на доходите на човек от домакинството
при турския етнос**

Доходи на човек от домакинството	2008 г.	2016 г.
до 100 лв.	53,8%	-
от 101 до 200 лв.	34,6%	8,5%
от 201 до 300 лв.	11,5%	16,7%
от 301 до 400 лв.	-	25,3%
от 401 до 500 лв.	-	33,1%
над 500 лв.	-	16,4%

Както се вижда от таблицата доходите на човек от домакинството при турския етнос са доста по-ниски от тези при българския етнос. Особено впечатляваща е разликата през 2008 г., когато над 50% от представителите на турския етнос са с доходи под 100 лв. на човек от домакинството. И ако през 2016 г. няма представители на българския етнос, които да са с доходи на човек от домакинството под 200 лв., то при турския етнос все още се запазват такива домакинства.

По отношение на **трудовата заетост**: през 2008 г. 42,3% от представителите на турския етнос са работещи; 30,8% са пенсионери; 19,2% са безработни; и 7,7% са учащи. От работещите: 18,2% работят в държавния сектор; 36,4% работят в частния сектор; 36,4% са самонаети и 9,1% работят в обществения сектор (местни НПО и местни структури на ДПС). През 2016 г. 57,9% от представителите на турския етнос работят; 19,6% са пенсионери; 9,8% – безработни; 7,4% – домакини; и 5,3% учащи. От работещите 47,6% работят в държавния сектор, 28,8% в частния сектор и 23,6% са самонаети.

Нивото на **образование** на турската етническа група е по-ниско в сравнение с това на българската етническа група, но се повишава през годините: през 2008 г. 50% от хората с турски етнически произход са с основно образование, 46,2% са със средно образование и само 3,8% са с висше образование; през 2016 г. 37,7% от представителите на турския етнос са с основно образование; 41,6% са със средно образование; и 20,7% са с висше образование.

Както се вижда и през 2008 г. и през 2016 г. преобладават ромите с доходи на човек от домакинството до 100 лв., докато при българския и турския етнос тази група хора напълно липсва през 2016 г., а през 2008 г. те са значително по-малко отколкото при са ромския етнос (при българите са дори почти два пъти по-малко).

Ето как стоят нещата при **ромската етническа група**:

Таблица 3

**Разпределение на доходите на човек от домакинството
при ромския етнос**

Доходи на човек от домакинството	2008 г.	2016 г.
до 100 лв.	71,1%	60,2%
от 101 до 200 лв.	18,4%	15,6%
от 201 до 300 лв.	10,5%	20,7%
от 301 до 400 лв.	-	3,5%
от 401 до 500 лв.	-	-
над 500 лв.	-	-

Не само доходите, но и образователното ниво и заетостта при ромите са най-ниски от трите изследвани групи. През 2008 г. без **образование** изобщо са 2,6% от ромите; с начално образование са 21,2%; с основно образование – 55,3%; със средно образование – 21,1%; с висше – няма. През 2016 г. 44,9% от ромите са с начално образование, 40,2% са с основно образование; 14,9% са със средно образование; с висше отново няма.

Заетостта при ромите е също много ниска: през 2008 г. 50% от ромите са безработни; 2,6% са пенсионери, 10,5% работят временно по програми за временна заетост, 7,9% работят на пълен работен ден в държавния сектор, 18,4% работят на пълен работен ден в частния сектор, 2,6% работят на непълен работен ден в частния сектор и 7,9% са учащи. През 2016 г. 51,4% от ромите са безработни, 19,7% са пенсионери и пенсионери по болест, 10,2% работят в държавния сектор и 18,7% работят в частния сектор.

Ако изходим от така представените данни, изглежда като че ли не се потвърждават твърденията, че представителите на турския етнос са окупирали всички работни места в местната държавна и общинска администрация, а нивото на доходите им съвсем не изглежда да е най-високото. Действително, през 2016 г. в сравнение с 2008 г. има съществено нарастване на броя на заетите в държавния сектор представители на турския етнос,

но все пак те са два пъти по-малко в сравнение със заетите в държавния сектор представители на българския етнос. В добавка към това сред тях има и не малко безработни. Всъщност най-много са заетите в държавния сектор от български етнически произход. Това е етническата група, която демонстрира и най-висок подоходен стандарт, най-висока заетост и най-високо образователно ниво. Така е, обаче, само на пръв поглед, защото ако съпоставим доходите на домакинствата при различните етнически групи, пренебрегвайки броя на членовете в тях, се оказва, че действително турските домакинства са с едни от най-високите доходи в града – 27% от всички турски домакинства заявяват доход над 1000 лв. през 2008 г. (при само 5,6% български домакинства, заявили такъв доход през 2008 г.) и 25% – доход над 2000 лв. през 2016 г., като от тях една трета са дори с доход над 3000 лв., при нито едно българско домакинство с доход над 2000 лв. през 2016 г. По-ниският доход на човек от домакинството при турските домакинства се определя от факта, че става дума за многочислени домакинства, от по 7-8 и повече човека, където на един работещ се налага да издържа голямо семейство с по няколко деца, а понякога и възрастни родители. Докато високият доход на член от домакинството при българските домакинства се дължи на това, че сред българския етнос преобладават по-малочислените домакинства. Показателен е и фактът, че всички представители на турския етнос, заявили доходи над 1000 лв. на домакинство през 2008 г. и над 2000 лв. през 2016 г. са или самонаети или работят в частния сектор, което означава, че работят в частни фирми на други лица от турски етнически произход (най-често става дума за семеен бизнес), доколкото самонаети няма нито сред българите, нито сред ромите. Всъщност данните от изследванията потвърждават твърденията, че представителите на турския етнос са единствените, които развиват частен бизнес във Ветово, доколкото единствено сред тях има самонаети. Факт е, обаче, че както делът на самонаетите, така и делът на заетите в частния сектор представители на турс-

кия етнос намаляват през 2016 г. в сравнение с 2008 г., което най-вероятно е резултат на икономическата криза през последните години, а не на изтласкване на турския етнос от частния бизнес, доколкото няма появили се самонаети нито сред българския, нито сред ромския етнос. И не на последно място трябва да се отбележи, че когато говорим за безработица сред турския етнос, трябва да се има предвид, че в повечето случаи става дума не за реална безработица, доколкото 40% от самоопределилите се като безработни представители на турския етнос през 2008 г. и 100% през 2016 г. са жени на възраст между 30 г. и 40 г. с по няколко деца до 18 г. в домакинството, което най-вероятно означава, че става дума по-скоро за следване на определени етнокултурни традиции и модели на поведение, свързани с оставането на жената в къщи и грижа за семейството и децата, а не за истинска безработица. Показателен факт е, че през 2016 г. вече има едни 7,4% от представителките на турския етнос които сами се определят като домакини, а не като безработни.

И така, оказва се, че действително турският етнос във Ветово има известно предимство спрямо останалите два етноса, поне що се отнася до финансово състояние и доходи, в известна степен и като заетост, доколкото е единственият етнос в града, занимаващ се с частен бизнес, но не и като образователен статус, макар да се отчита значително подобрене на образователния статус на турския етнос през годините. Може да се каже, че като цяло българският етнос стои най-високо в статусната стълбичка от гледна точка на образование, заетост и доходи на човек от домакинството. Ромите пък се очертават като етносът, заемащ най-ниските стъпала на стълбичката във всяко едно отношение – доходи, образование, заетост. При така представената ситуация на неравенство на социалните статуси, да видим какво е усещането у различните етноси за мястото, което заемат в държавата, в която живеят, т.е. по какъв начин неравенството в социалните статуси се отразява върху усещането им за „свой“ или „чужд“ в държавата, в която живеят.

Таблица 4

Свой или чужд се чувствате в България?	Българи	Турци	Роми
Свой в моята етническа общност	25,4%	59,5%	35,5%
Свой в държавата	26,1%	16,7%	20,7%
Свой и в двете	27,2%	8,2%	14,8%
Чужд в държавата	10,5%	7,4%	25,3%
Чужд в моята етническа общност	10,9%	8,2%	-
Чужд и в двете	-	-	3,7%

Както се вижда, представителите на турския и ромския етноси се чувстват най-вече „свои“ в собствените етнически общности, докато представителите на българския етнос се чувстват еднакво „свои“ в своята етническа общност, в държавата или и в двете. Логично niskият социално-икономически статус на ромите, високата степен на изключеност от пазара на труда провокират у тях усещането за „чуждост“ в държавата – една четвърт от ромите се чувстват „чужди“ в държавата, в която живеят; и това е два пъти повече от представителите на българския етнос, и три и половина пъти повече от представителите на турския етнос, които се чувстват „чужди“ в държавата, в която живеят. Във връзка с това нека да видим какво е за различните етноси България.

Таблица 5

Какво е за вас България?	Българи	Турци	Роми
Общи места на националната памет	34,1%	-	-
Обща съдба	50,4%	25,3%	15,6%
Обща култура	41,7%	-	6,3%
Общи събития	26,1%	-	5,5%
Общи герои	24,3%	-	-
Родовият корен	58,4%	34,2%	-
Семейството и близките хора	50,8%	75,9%	45,7%
Красив природен кът	41,3%	53,3%	-
Място, където да се завърна в края на живота	16,7%	8,9%	21,8%
Място, което искам да напусна	8,3%	8,2%	4,7%
Място, което не искам да напусна никога	-	-	5,8%
Роден край, моята родина	-	-	10,2%

Очевидно, за всички етноси България това е преди всичко „семейството и близките хора“, т.е. в представите си за България всички те влагат нещо много лично, интимно, съкровено и неформално. Към това представителите на българския етнос добавят „родовият корен“, „обща съдба“, „обща култура“, „красив природен кът“. За хората от турски етнически произход България освен „семейството и близките хора“ е и „красив природен кът“, „родовият корен“ и „обща съдба“, т.е. има висока степен на сходство в начина, по който българският и турският етноси определят какво е за тях България. За ромите България е отново преди всичко „семейството и близките хора“, но и „мястото, където мечтаят да се завърнат в края на живота си“, вероятно поради големия процент роми, най-вече роми мюсюлмани от Ветово, които постоянно пътуват в чужбина, където работят, за да издържат семействата си. Ромите са и единственият етнос, който със силно емоционално чувство непосредствено определя България като „роден край“, „моята родина“ и „мястото, което не искам да напусна никога“.

Тази силна привързаност на ромите към България като родина много колоритно и в не малка степен пристрастно изрази отново един жител на Ветово от ромски произход:

„Българските деца заминават за Европа. Скоро тук ще останем само турци и роми. Но ромите са необразовани, а турците получават пари и подкрепа от Турция, те учат своите деца, които стават образовани и ще завземат ключовите места в държавата. България ще стане тяхна. Когато нашето ромско дете расте и стане на 10-12 години, то пита коя е нашата родина и ние му казваме, че ние ромите нямаме държава, затова нашата родина е България, защото ние живеем тук. А турците казват на своите деца: „Нашата държава е Турция“. И те растат с друго съзнание, че родината им е Турция. А ромските деца растат със съзнанието, че България е нашата родина“. (мъж, 57 год., от ромски произход, средно образование, работи в държавния сектор).

И макар че само ромите са тези, които директно заявяват, че България е за тях родината, нека все пак да видим каква е

представата на различните етноси за родината и доколко представата им за родината съвпада с представата им за България.

Таблица 6

Какво е за вас родина?	Българи	Турци	Роми
Мястото, където съм роден	83,3%	84,4%	85,9%
Мястото, където искам да умра	22,9%	-	20,3%
Мястото, където живея и се реализирам	60,1%	50,6%	25,8%
Страната, чийто език говоря	24,6%	15,9%	-
Територия и държавни институции	9,4%	-	-
Природа, история, култура	17,0%	8,2%	-
Семейство и близки хора	52,2%	57,6%	15,6%
Там, където се чувствам „в къщи“	-	-	5,9%

Оказва се, че за всички етноси родината това е преди всичко „мястото, където съм роден“. За българския и турския етнос родината това е във висока степен и „мястото, където живея и се реализирам“ и „семейството и близките хора“. За ромския етнос родината освен „мястото, където съм роден“, „където живея и се реализирам“ и „семейството и близките хора“, е и „мястото, където искам да умра“, което напълно отговаря на представата на ромите за България като „мястото, където искам да се завърна в края на живота си“. Ромите отново са единственият етнос, който добавя още един компонент, разкривайки представата си за родината – родината за тях е и „там където се чувствам в къщи“, което още веднъж подчертава тяхното силно емоционално отношение и привързаност към родината. Както се вижда, има съвпадение между представата на различните етноси за България и представата им за родината – и за трите етнически общности родината това е преди всичко родното място, мястото, където са родени, мястото, където живеят и се реализират. Родината освен това е за тях мястото, където живеят техните семейства и близки хора, т.е. родината за всички етнически общности е нещо много съкровено, скъпо и близко, изпълнено по-скоро с емоционално, отколкото с политическо и институционално съ-

държание. Потвърждение на това е фактът, че нито ромският, нито турският етнос свързват родината с територия и държавни институции. Изключение прави единствено българският етнос, но с много нисък дял, най-вероятно поради факта, че това е все пак мнозинствената етническа група в страната, с чието наименование се свързва и наименованието на държавата, която българският етнос припознава за своя родина.

Но дали все пак набелязаното сходство в представите за родината при трите етнически общности означава, че и българи, и турци, и роми възприемат България като своя родина. Ето какво показват отговорите на директния въпрос: „Смятате ли България за своя родина?“

Таблица 7

Смятате ли България за своя родина	Българи	Турци	Роми
Да, защото тук съм роден	75,0%	92,2%	85,9%
Да, защото тук живея	39,5%	51,4%	36,3%
Да, защото говоря с близките си на български език	30,4%	-	10,1%
Да, защото тук се чувствам „у дома“	45,7%	41,6%	11,3%
Да, защото тук имам минало	15,9%	33,1%	-
Да, защото тук съм получил образованието си	17,7%	16,3%	-
Да, защото тук се реализирам	10,1%	-	5,1%
Да, защото тук искам да умра	-	-	-
Да, защото тук се чувствам най-добре	38,8%	7,0%	6,3%
Започвам да не чувствам България като своя родина	6,2%	-	4,3%
Не смятам България за своя родина	5,1%	-	-

Както се вижда, най-висок процент от представителите и на българския, и на турския, и на ромския етнос смятат България за своя родина поради факта, че тук са родени и тук живеят, а така също, защото тук се чувстват „у дома“, а за българския етнос и защото тук се чувстват „най-добре“. Отново се потвърждава представата за родината като родното място и вследствие на това за България като родина и на българи, и на турци, и на роми,

защото е тяхното родно място и тук се чувстват „у дома“. Показателен е фактът, че само 5,1% от българите са заявили категорично, че не смятат България за своя родина. И също така има само 6,2% от българите и 4,3% от ромите, които започват да не чувстват България като своя родина. Потвърждение на този извод са и отговорите на въпроса: „Колко силно е чувството ви за принадлежност към България?“.

Таблица 8

Колко силно е чувството ви за принадлежност към България?	Българи	Турци	Роми
Много силно	66,7%	43,6%	45,7%
Силно	27,9%	41,2%	45,3%
Слабо	5,4%	15,2%	9,0%
Много слабо	-	-	-

Ако сумираме отговорите „много силно“ и „силно“, оказва се, че като цяло като силно можем да определим чувството за принадлежност към България у 94,6% от българите, 84,8% от турците и 91,0% от ромите. Същевременно като слабо (при това само отговори „слабо“) можем да определим чувството за принадлежност към България у само 5,4% от българите, 15,2% от турците и 9,0% от ромите. Данните са безспорни – и трите етнически общности проявяват като цяло силно чувство за принадлежност към България.

И така, действително неравенствата в социалния статус и в разпределението на възможности за работа и финансови средства, особено що се отнася до ромския етнос, провокират у известна част от представителите на тази етническа общност усещането за „чуждост“ в държавата, когато тя се възприема като символ на институции и обществен ред. Когато обаче става дума за отношението към България като родина и трите етнически общности демонстрират силно чувство за принадлежност и силно емоционално чувство на привързаност към страната, където са родени и където живеят. Особено емоционално изразяват при-

вързаността си към България ромите. При турския етнос има известно затваряне в собствената етническа общност и по-силно усещане за „свой” в рамките на своя етнос, отколкото в рамките на страната, в която живеят, но така или иначе това в никакъв случай не намалява усещането им за принадлежност към България, което макар и малко по-слабо в сравнение с чувството за принадлежност към България при българския и ромския етнос, все пак е на много високо ниво. Именно това усещане за принадлежност към България и възприемането на България като родина и от трите етноса е една от причините за сплотеността и толерантното им съжителство в рамките на града в продължения на столетия, независимо от наличието на някои временни неразбирателства и преходни проблеми. В една стара африканска поговорка се казва: „Не наследяваме земята от предците си, вземаме я назаем от децата си”. С отношението, което демонстрират към своята родина, жителите на това малко градче в Североизточна България завещават на наследниците си родолюбие и уменията за толерантно съжителство между представителите на различни етноси, ценности които все по-често се подлагат на съмнение в днешния свят. Ще завърша с думите на един местен жител, този път от турски етнически произход:

„Ние всички сме хора в тази държава, независимо дали сме българи, турци или роми и трябва да живеем заедно. Ние цял живот живеем в тази държава и живеем заедно” (мъж, 67 г., средно образование, пенсионер, от турския етнос).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Платон. [2015] *Държавата*. Нов български университет, София.

ДРАМАТА НА БЪЛГАРСКОТО ОТРОДЯВАНЕ

Ивайло Христов¹

За същността на започналите у нас социални трансформации през 90-те години на XX век има две противоположни тези. Според „червените” идеолози и редица учени същността на социалната промяна се изразява в „реставрация на дивия капитализъм”. [1] Според „синия” политически елит това е връщане към нормалния тип общество – капитализма. Независимо от различните си оценки за социализма и деветосептемврийския капитализъм, и двете идеологеми разглеждат промяната като преход от социализъм към капитализъм. Постепенно се наложи доктрината за либералната демокрация като най-доброто възможно състояние в политическо отношение, като крайният пункт на историята и човечеството, ако перифразираме Франсис Фукуяма.

За съжаление реализацията на тази стратегия в нашата страна не даде очакваните резултати и разруши справедливостта като фундамент на българския ценностен стереотип. Защо?

Първо – поради алчността и безотговорността на новия български политически елит – и синия, и червения. [2] Нека да си припомним какво стана през 1991 г. и 1997 г., когато в България се осъществи подчертано десен прокапиталистически завой. През 1991 г. Филип Димитров на практика ликвидира българското селско стопанство – напоителни съоръжения и селскостопанска техника, сграден фонд, огромни ферми за животни бяха унищожени и загубите са за милиарди долари. [3] Шест години по-късно се извърши и деиндустриализация на страната,

¹ Доцент в УНСС, катедра „Медии и обществени комуникации”, доктор на науките, ivaylo.d@abv.bg

унищожаване и разграбване на промишленото ѝ богатство. [4] Собственост за над 30 млрд. бе раздадена на десетина пъти по-ниска цена на малка група хора, които, вместо да я направят ефективна, я ликвидираха, разграбиха и препродадоха. Първоначалното натрупване на капитала у нас стана с подчертано варварски средства, по криминален път – грабежи, убийства, контрабанда, получаване на активи на символични (смешни) цени, криминално организиране търгове, заменени имуществва и пр. Вместо организиране на ефективен производствен процес, се утвърди „инвестиране в камерни мащаби в инерционни отрасли, в леката и хранителната промишленост, примитивни инвестиции в земеделието, пренасищане с инвестиции в туризма, застраховането, консултантските услуги и пр., при което главни белези на развитието бяха: значителен дял на сивата и черната икономика; ограбването на населението чрез системата на изкупните цени на дребно; отказ от регламентирано предоставяне на продукт за обществото – мита, данъци, такси и пр.” [5]

Немалка вина за злополучния наш преход носи и левицата. След 1989 г. се прояви отчетливо и „идейна метаморфоза” на червения политически елит, граничеща с хамелеонщина. *„Синове и дъщери, снахи и зетъове на бивши партийни величия и всевъзможни активни функционери на свалената от власт комунистическа партия с невероятно повратливост заставаха дръзко и с наперен външен вид сред новия „демократичен елит”. Тези хора имат практиката да забравят семейната традиция и да я загърбват брутално.”* [6] Бягството от собственото минало [7] на част от червената номенклатура се извърши в няколко посоки:

ЕДНА ЧАСТ от нея се втвърди. Тя не можеше да понесе, нито да разбере промяната. При това лидерите на тая промяна, които бяха и останаха елитни фигури в политическия живот, я извършиха чрез такива личности, които да стъписват и дори да объркват хората.

ДРУГА ЧАСТ (по посочените по-горе причини) се стъписа. Тя

не беше очаквала такава демокрация. А се стъписаха хора опитни, интелигентни, със собствено мислене. Достатъчна причина, за да им помогне кадровото ръководство на БСП да се отстранят...Това бяха хора, трудни за манипулация, достойни, настроени демократично, нискообразовани и квалифицирани, но нежелани, а и стъписани от личностите, които се заеха да осъществяват демокрацията.

ТРЕТА ЧАСТ – това бяха младите комсомолски кадри, в голямата си част вече достатъчно развратени, които арогантно се хвърлиха в битката за разграбване на България. Те именно показаха безпардонност и цинизъм, които доведоха страната до катастрофата през януари 1997 г. Младите комсомолци бяха пределно ясно разбрали, че политиката през тези години не е място, където се създава една нова демократична и привлекателна България, а където се отглеждат нови капиталисти.

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ се хвърли в новосъздаващото се „синьо“ пространство, без оглед на това как изглежда в очите на другите. Тези хора не бяха в никакъв случай демократи. Те просто искаха отново да бъдат във властта. И на всяка цена. И го направиха. Никой от репресираните от комунистическата власт българи не е изрекъл по-остри и язвителни обвинения от тези, които тъй предано и покорно я бяха обслужвали в продължение на десетилетия.

От небитието се появи позабравения през втората половина на ХХ век реваншизъм. Като след 1989 г. той е олицетворяван не от пострадалите от сталинизма като д-р Петър Дертлиев, Милан Дренчев, д-р Атанас Москов, Йосиф Петров, а от наследниците на бившите активни борци. Така че, синдромът „пребоядисване“ стана банална, обикновена и тъжна реалност.

Второ – реставрацията на капитализма бе съпроводена с гигантска разруха, по-варварска в сравнение с катастрофите след войните. За 8 години след 1919 г., когато на България са наложени изключително тежки условия, тя успява да възстанови разрушеното и достигне БВП от 1913 г. А през 1950 г., шест годи-

ни след 1944 г., страната ни успява да надмине равнището на национален доход на човек от населението от 1939 г. [8] След 1989 г. голяма част от годините са „нулеви“ за историята. Страната ни днес е едва на равнището на БВП от 1989 г., докато за същото време Европа и светът направиха огромен скок напред. Според официалните статистики на ЦРУ, България е на осмо място по смъртност в света. [9] Афганистан, разкъсан от войни от десетилетия, е на седмо място, Сомалия е девета. Страните в топ 7 са преминали през продължителни въоръжени конфликти, глад, геноцид, апартейд и ядрени катастрофи. Българите са преминали през 23 години на преход към демокрация. В момента България е на последно място в Европа (61-о) по основни социално-икономически потребности – една основна причина за масовите демонстрации през 2013, които все още водят десетки хиляди души на антиправителствени протести ежедневно: от демократичните промени през 1989 г. животът в България не е спирал да бъде неестествено труден. Знаменита е фразата на Монтескьо за разликата между дивака и цивилизования човек. Дивакът, според него, ако трябва да се добере до плодовете на едно дърво пред себе си, ще го отсече, докато цивилизованият човек ще откъсне плодовете и ще запази дървото. [10]

Трето – управляващите се оказаха далеч под обективните потребности на времето. *„След 1989 г. с българина се случва за пръв път нещо качествено ново и небивало никога като реалност в миналото. И в неговото лично битие, и като пример в световната история: тогава вече една собствена, българска власт, представлявана последователно от серия правителства, чийто министри са „родени и откърмени от българска майка“, подлага на унищожение икономическия, духовния и военноотбранителния потенциал на собствената си силна държава!? Без наличие на разумен подход и на чувство за мярка в инициативите, свързани с „разграждането на тоталитарната държава“.[11] Или образно казано: „България е от 10 години полигон за изп-*

робване на съвършено непознат досега механизъм за претопяване на цял един народ и разграждане на държавата му със съдействието на самия този народ и основните му институции, които заработват в един момент по чужда програма, без видимо нарушение на нито един от основните принципи на Конституцията и демокрацията. По-кратко казано, обреченият за бесене насапунисва сам въжето, налага си примката на шията и сам изритва бурето под себе си.“ [12]

В сравнение със строителите на следосвобожденска България, за които интересите и престижът на собствената държава е въпрос на дълг и политическа норма, голяма част от съвременните ни управници констатираат значителен дефицит на държавничество. Вместо призвани политици и държавници, на политическата сцена излязоха главно политикани, които по израза на Вебер „живеят от политика, а не за политика“. Процесите на разпад на държавността са правопрпорционални на степента на дефицита на държавническо съзнание. Изключенията в това отношение са рядкост.[13] Грубо казано: немалка част от българската политическа върхушка служи не на българския народ, а на лични или чужди интереси – като или продава неизгодно ключови сфери на обществото и икономиката, или направо ги унищожават под чужда диктовка, алчност, слабоумие, криворазбран интегритет. И тук е един от най-големите парадокси в новата ни история: при безпрецедентното разграбване на националното богатство нито един от грабителите не е признат за виновен и съден. Да не говорим за реално осъден. Тоест, създадена е вече каста, която носи различна ценностна система, притежава материални възможности и води начин на живот, които са коренно различни от тези на обикновените българи. С други думи – една от основните причини за разгрома на българската икономика е свързана с вулгарното интересчийство на българските управници и заради защита на корпоративни интереси. Разбира се, от значение са и „поръчките“ от външни икономически и полити-

чески сили, които са в ущърб на българските национални интереси и в услуга на новите ни „покровители“.

Неслучайно през първите две десетилетия след 1989 г. доминираща тенденция е песимизмът (според социологическите изследвания българите са най-песимистичната нация в ЕС), nihilизмът и дори националният мазохизъм (самообругаване на българското). Усилията за враждането на различна ценностна система в България от началото на 90-те години започват именно с **игнорирането на патриотизма като добродетел**. Още първите години след „голямата промяна“ беше подложена на сериозна ерозия отечествената идея или по-скоро идеята за единството на отечеството. Вместо да завладее ума и сърцата на българите, тя бе обект на тържествуващ и всевластен nihilизъм. Обезличаването на националните идеали и потискането на националното съзнание са основни и болезнени проблеми в българската действителност от края на ХХ и началото на ХХI век. Странно звучи, но е факт: през прехода след 10 ноември 1989 г. се разби и разми националната идея. Този път от нови „герои“ и с по-други замисли. А нейното съдържание може да бъде само активното съзнание за етническа принадлежност, отстояване на националната независимост и свързаното с това степенуване на ценностите в живота. В резултат големи маси от хора все по-рядко осъзнават единството си като нация, все по-трудно мислят, че не сме само заселници на определена територия, а потомци на хора, които са имали идеали и са пожертввали живота си за отечеството. Съвременните политици и дипломати не обичат твърде много думи и понятия като „национални интереси“, „отечество“, „патриотизъм“. Неслучайно след 1989 г. в българската народностна съдба се появи фигурата на „безотечествения емигрант“, чийто живот минава върху максимата „отечеството е там, където ми е добре“!. Такъв тип поведение изповядва например т.нар. „антикомунистическа емиграция“. *„Въпреки, че в продължение на половин век тази емиграция създава различни „родолюбиви фронтове в изгнание“, организира шумно разгласяване конг-*

реси, ежегодно алармира световни организации за „престъпленията, извършени от комунизма” и дори издава антикомунистически вестници, изпълнени с яростна антидодорживковска реторика! Когато обаче историята каза ясно своята дума и възникна реална възможност тези хора да се завърнат в Родината, за да претворят своите „демократични идеи” в действителност, техните „фронтове” са стопиха като ланшия сняг!” [14]

Патриотизмът е най-вече обич към родно място, готовност да пожертваш нещо от себе си за отечеството. Нещата не са чак толкова сложни: ако хората, живеещи в една държава, не обичат своя дом, език, семейство, традиции и обичаи, ако те не искат да се жертват за родината си, то тя би се разпаднала рано или късно. Най-просто речено – в усещането за родолюбие е закодирано понятието дълг. Това, заради което Васил Левски, Христо Ботев, Георги Бенковски, Васил Петлешков и стотици български патриоти са отишли на бесилото или са били застреляни. За разлика от днес, когато да говориш за българското не е на мода.

Все пак – национално самочувствие е първото условие за оцеляване и особено за оцеляване в мир, когато действат тихите, но коварни асимилационни механизми и съблазни. Като фундаментална част от националната идеология и националната идентичност, патриотизмът гарантира икономическия и политически суверенитет на една държава. Именно по тази причина инвазията на либералната идеология в страните от бившия „източен блок” бе свързана с обявяването на националната държава и националната идея за основни опасности на либералната демокрация. Като алтернатива се предлага глобализъм, мултикултурализъм и космополитизъм. Така ние отново се озовахме на духовната, социална и икономическа „опашка на Европа”. Защото разколебането на националното самосъзнание провокира в европейския свят обратния процес: препотвърждаване на неговата същност и утвърждаване на нов, модерен вариант на националната идентичност.

Колкото и странно да звучи, през годините на прехода към демократично общество и пазарно стопанство ние поскоро се отдалечихме от Европа като икономика, бит и култура. Няма какво да се лъжем: тепърва ще започне европеизирането на България. Това, че сме членки на ЕС, все още нищо не означава. Днес ние не сме реално европейска страна нито по бит, нито по жизнен стандарт, нито по производителност на труда. Нашето изоставане от Западна Европа е с десетилетия. И ако в началото на 90-те години на XX век прогнозите за пълна евроинтеграция бяха оптимистични, с течение на годините те ставаха все по-мрачни. Разрухата на селското стопанство, парализата на икономиката, драмите в бита на народа в редица отношения ни отдалечиха от Европа. Рефренът „Четиридесет и пет години стигат, времето е наше“, който звучеше по улици и площади в зората на демокрацията, неусетно се замени с израза „Е, нема такава държава!“. И както справедливо отбелязва Кристина Патрашкова: „Никой в България отдавна не вярва на публичните приказки на тези, които ни управляват. Животът ни е функция на прочутото задкулисие. [15]

Нека да припомним патетичното слово на писателя Георги Мишев на митинга от 18 ноември 1989 г.: [16]

Хора, стекли се на площад „Ал. Невски“, минали по тънкия лед на страха! Днес вие заслужихте най-чистото, най-високото обръщение: ГРАЖДАНИ!

ЗДРАВЕЙТЕ ГРАЖДАНИ!

Честит ДЕН ПЪРВИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЕМОКРАЦИЯ!

...След четири десетилетия на движение в кръг и тъпчене на едно място, да се надяваме, че вече поемаме върнатата посока – към една цивилизована България: модерна, заможна, спокойна, стабилна земя, в която единствено ще се люлеят само бебешките люлки и бронзовите камбани на този величествен храм...

Вече седми ден българинът диша спокойно: от плещите му се смъкна воденичният камък на тоталитаризма; апатията изчезва, апетитът за живот се завръща. Незнайни доскоро

резервни сили се събуждан в имунната му система като след хипнотичен сеанс. Хипнозата, в която бяхме изпаднали цели десетилетия, отстъпва пред разума, пред надеждата. Най-сетне разрушеното равновесие трябва да бъде възстановено според природния закон. И всичко да си дойде на мястото: глупакът да престане да съветва умния; бездарният – да ръководи талантливия; мерзавецът – да проповядва морал...

И както е писано в мъдрите книги: ВСЕКИМУ СВОЕТО!

На селянина – земята, с трайни гаранции за собственост. На работника – акции от фабриката. На човека с перото – свобода за творчество, за себеизява, за сомоусъвършенстване. Стига грижи и любов към човечеството изобщо! Да се погром за отделния човек!

И същият Георги Мишев – след четвърт век в мемоарната си книга „Мир на страха ни“ (2014) с горчивина отбелязва: „Гледам редовете, написани на коляно преди двацет и пет години. Като всяка патетика бият на кухо, с много грим и съзнателен възторг. Не ви ли излъгах, граждани от площада, не ви ли заблудих? Къде е сега оная заможна, стабилна и спокойна България, която ви обещавах? Изчезна ли апатията, дете ни потискаше като мрачен махмурлук половин век? Излязохме ли от хипнозата, която премрежва погледа и ни превръща в сомнамбули, блуждаещи из днешното безвремие? Къде са селяните, стъпили върху собствена си земя, работниците – акционери във фабриките, независимите интелектуалци с мащабно мислене? Какъв суховей отнесе творческия климат от артистичния свят, та се настани пиреят на чалгата и дивият самораслек?...Тече пясъкът вече четвърт век и скърца между зъбите ни: как я почнахме, накъде отиде...” [17]

Така по ирония на историята станахме свидетели на един емоционален, страстен, идеологически обагрен, но като цяло несправедлив и непремислен преход, подчинен на волята на победителите от Студената война, налагащи своята визия за миналото, настоящето и бъдещето.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И БЕЛЕЖКИ

1. **Великов, Никола.** [2010] *Доходи и потребление на населението в България при прехода от реален социализъм към див капитализъм.* Център за еврообразование и наука, С., с. 52
2. Вж. **Пачкова, Петя.** [2003] *Елитът на прехода.* С. Изд. М-8-М, с. 236-237.
3. Закон за ликвидационните съвети. *Държавен вестник*, бр. 50 от 19. 06. 1992 г.
4. Закон за преобразуване и приватизация на държавни и общински предприятия. *Държавен вестник*, бр. 39 от 1998.
5. **Великов, Никола.** Цит. съч. с. 58.
6. **Митев, Трендафил.** [2015] *Българознание. История и теория на българската народностен характер.* С., Македонски научен институт, с.183.
7. **Семов, Марко.** [2001] *Българска народопсихология.* С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 439-440.
8. **Проданов, Васил.** [2012] *Теория на българския преход.* С., Изд. „Захари Стоянов“, с. 45б.
9. Източник – БГНЕС, 15.01. 2013 г.
10. **Монтескьо, Шарл.** [1984] *За духа на законите.* С., Изд. „Наука и изкуство“, с. 118.
11. **Митев, Трендафил.** [2014] *Драмата на българския народностен характер през годините на преход.* – В: *Научни трудове на УНСС.* т. 3, с. 176-177.
12. **Хайтов, Николай.** [2002] *Троянските коне в България.* Кн. 1., С., ИК „Христо Ботев“, с. 301.
13. **Янков, Георги.** [2010] *Политологични анализи,* С., Издателски комплекс на УНСС, с. 38-39.
14. **Митев, Трендафил.** [2014] *Драмата на българския народностен характер през годините на преход.* – В: *Научни трудове на УНС,* т. 3, С., 2014, с. 181.
15. **Патрашкова, Кристина.** [2015] *Защо политиците са страхуват от папараци.* –В: „Галерия“, 24-30.06., с. 22.
16. **Мишев, Георги.** [2014] *Мир на страха ни. Бележки под линия.* С., ИК „Хермес“, с. 485-486.
17. Пак там., с. 486.

ЕТНИЧЕСКА ДИСКРИМИНАЦИЯ И СОЦИАЛНА НЕСПРАВЕДЛИВОСТ

Баки Хюсеинов¹

От правно-социологическа гледна точка дискриминацията се схваща като проявна форма на социална девиация (отклонение от нормално положение), върху чието разпространение или ограничаване влияят както законодателството, така и формите на правно съзнание въобще.[1]

От една страна, днес е все по-трудно разграничаването между *раса* и *етническа принадлежност* като **признаци-основания** за защита от дискриминация. От друга, начинът, по който идеята за *расата* се преплита с *етническата принадлежност*, хвърля фокус върху определена група фактори, които влияят на основните конфликти на съвременния свят[2]. Расовите различия са смесица от припознати биологични, културни и социални феномени, предпоставящи и обясняващи главно културни и социални разлики. Всичко това, обаче, има за резултат легализиране именно на **социалните неравенства**. По принцип както дискриминацията, така и недискриминацията като юридически конструкции, насочени да се борят със социалното явление дискриминация се сблъскват със социалната справедливост, като ценност и като регулатор.

Както от юридическа, така и от социологическа гледна точка, дискриминацията по признаци „раса” и „етническа принадлежност” е една малка част от **расизма** и съвременните му проявления. Като се има предвид многоизмерната същност на съв-

¹ Главен асистент, доктор по икономика в Института за икономически изследвания към БАН. Заместник председател на Комисия за защита от дискриминация

ременния расизъм, се въвеждат термини като *расиализация, институционален расизъм* [3]. Расаиализацията привидно стои далече от „явния расизъм“ и от расисткото и нерасисткото слово. Разкрива цял спектър от виждания (научно оправдани, явно дискриминационни или открито неправдоподобни).[4]

На ниво национална държава Законът за гражданските права от 1964 г. (Civil Rights Act)[5] е малката голяма крачка в борбата срещу расизма в САЩ. Определят го като „задълбочен“ закон[6], изрично гарантиращ равни права на афроамериканците при жилищното настаняване, безпристрастно изслушване в съда, ползването на обществени сгради и съоръжения, при гласуването и обучението в държавните училища. Издига забраната за дискриминация, основана на *раса, цвят на кожата, религия, пол, или национален произход*. И все пак нужни са десетилетия преди и след този акт, за да бъде преодоляно явното расово сегрегирание на населението в редица области на живота. Основната институционална последица от приемането на Закона за гражданските права е създаването на Комисия за гарантиране на равните възможности (Equal Employment Opportunity Commission (ЕЕОС)). ЕЕОС се установява на 02 юли 1965, г., като нейният мандат е определен съгласно дял VII от Закона за гражданските права от 1964 г. и други закони. Правомощията ѝ търпят корекции през годините. Комисията е със статут на федерална агенция, която администрира и прилага законите за граждански права срещу дискриминацията на работното място. Днес ЕЕОС разследва дискриминацията по жалби, основани на дадено лице по признаци *раса, цвят, национален произход, религия, пол, възраст, увреждане, генетична информация*. През 2011 г. Комисията включва „секс-стереотипи“, като на практика признава закрилата на лица, определяни с различна сексуална ориентация, като форма на дискриминация по полов признак съгласно дял VII от Закона за гражданските права от 1964 г.[7] Решенията на Комисията не са задължителни за съдилищата, и ще трябва да бъдат разгледани от Върховния съд за окончателно решение.

Комисията също така посредничи при решаване на случаи с оплаквания за дискриминация преди тяхното съдебно разследване. ЕЕОС също е упълномощена да инициира граждански дела за дискриминация срещу работодатели от името на предполагаемите жертви на дискриминация. Има редица функции свързани със събиране на статистическа информация от работодателите за профила на работниците, включително съобразно защитни признаци. Като цяло функцията на Комисията има подчертано обезпечителни функции с оглед бъдещите съдебни производства, включително възможността за тяхното избягване. Фокусът ѝ на действие е в сферата на достъпа до заетост и упражняване на право на труд. Отбелязва се, че на практика до 1972 г. дял IV от Закона за гражданските права остава неприложим. През 1972 г. Конгресът приема Закон за равните възможности за заетост (Equal Employment Opportunity Act.). Законът изменя дял VII от Закона за гражданските права и дава възможност на ЕЕОС да провежда разследване по съдебни спорове.[8]

От 1976 г. във Великобритания се прилага Закона за расовите отношения. През 1978 г. родителите на момче от сикхски произход завеждат дело чрез Комисията по расово равенство срещу частно училище, отказало да приеме момчето заради това, че се обличало в тюрбан. На първа инстанция жалбата е отхвърлена. Камарата на лордовете обаче издава постановление в полза на семейството. **Основният момент по делото е как да се определи, че даден индивид принадлежи към определена етническа група – само по силата на самоопределянето си или предвид обективни обстоятелства, възприемани като такива в обществото.** Като тълкува буквално разпоредбите на Закона за расовите отношения първоинстанционният съд стига до извод, че за да се обективира расова дискриминация е необходимо доказване на принадлежност към група лица, определени чрез позоваване на цвят, раса, националност или етнически или национален произход. Дефиницията не включва религия или политика или култура. В постановлението на Камарата на лордове-

те обаче се приема, че *групата е разграничима по отношение на етнически произход ако тя е сегмент от населението и се разграничава от другите, като достатъчна комбинация от споделени обичаи, вярвания, традиции и характеристики, дължащи се на общо или предполагаемо общо минало, дори ако не са съставени от това, което в биологично отношение е общ расов състав. Тя е тази комбинация, която им дава исторически определена социална идентичност в собствените си очи и в очите на тези, извън групата. Те имат различна социална идентичност, основана не само на сближаване и солидарност, но и на тяхната вяра, че са част от общоисторическо минало*[9]. Дефиницията е изключително прецизна по няколко причини. Камарата приема, че освен, че е необходимо индивидът да се определя като член на определена група, той следва обективно да се приема и да бъде приеман като такъв. Не се дава предимство, на който и да е от двата критерия – самоопределянето и обективната принадлежност, а се ценят в цялост. Не на последно място дадената дефиниция не стъпва формално на признака *етническа принадлежност*, а допуска този критерий да обхваща религиозни и социални компоненти.

Расовата сегрегация е едно изключително укоримо от обществена гледна точка явление, което се е институционализирано във всички сфери на обществен живот на развития свят. Наслагваните расови нагласи се оказват недосегаеми за правосъдието. Често са преплетени с политически и социални характеристики. Винаги имат за резултат реални поведенчески деформации, засягащи всеки индивид от поразената етническа група. В крайна сметка същото води до консолидиране на групата. Различните целенасочени или несъзнати расови прояви имат своята неприемливост поради факта, че те наслагват изкривени разбирания за упражняването на определени основни права от индивидите, принадлежащи към категоризираната група, като право на образование, достъп до заетост и услуги.

В тази връзка **Конвенцията на ООН за премахване на всич-**

ки форми на расова дискриминация от 1965 г.[10] обвързва упражняването на правата на индивидите по Всеобщата декларация за правата на човека със забраната на каквато и да било дискриминация, *особено що се отнася до раса, цвят или национален произход.*

Нещо повече, във Встъпителната част на КПВФРД е отчетен е историческият генезис на расизма, доколкото като осъдителни са посочени *колониализма и всякакво практикуване на сегрегация и дискриминация, свързани с него, в каквато и да било форма и където и да съществуват.* Изрично е подчертано, **че всяка доктрина за превъзходство на основата на расова дискриминация е ненаучна, морално осъдима, социално несправедлива и опасна и че няма оправдание за расовата дискриминация на теория или на практика където и да било.** Идеята за *етническата принадлежност* също е израз на взаимодействието на различни признаци и категории, включително *раса, пол, произход, националност.* Ethos (гр.) означава група, общност, споделяща общи културни ценности. *Етническата принадлежност* предполага достоверна концепция за общ произход. Взаимоотношенията в групата се характеризират с висока степен на солидарност и кохерентност – обща култура и преживявания.[11] Всяка принадлежност per se включва субективни елементи на структурата на идентичността на процесите на идентификация с определена група, както и съответната реакция на определения за някаква идентичност, наложена отвън. Групата бидейки разграничима по отношение на етнически произход ако (1) тя е част от населението, (2) разграничава се от другите, като достатъчна комбинация от споделени ценности или поведение (обичаи, вярвания, традиции и характеристики, дължащи се на общо, или предполагаемо общо минало, дори ако не са съставени от това, което в биологично отношение е общ расов състав.) *При все това, етническият произход е комбинация от социална идентичност в собствените си очи и в очите на тези, извън групата*[12]. Очевидно е, че *самоопреде-*

лянето на членовете на групата е необходимо условие за обективизиране на принадлежност, но дали същото е и достатъчно само по себе си, отговорът е – по-скоро не. Традиционно е виждането, че *расата* предполага наличието на предимно биологични характеристики, докато *етническата принадлежност* предимно на социални[13]. Расовите категории са винаги спорни и поради това различието на база тях не може да бъде определено по идентичен начин. Именно за това дискриминацията по признаци *раса* и *етническа принадлежност* се явява „лесна за прихващане“ от правните норми и лесна за приемане от съдебната практика. Противоправните различия на база *раса* и *етническа принадлежност* засягат широк кръг от обществени отношения, характеризирани с висок обществен заряд и множество исторически проявления. Тенденцията е, че **те загубват значението си на дискриминационни признаци** и се превръщат в елементи, които сегментират сложни комплекси на закрила. *Расовата дискриминация* е дефинирана в чл.1 от КПВФРД [14]. Дефиницията има рамково значение по отношение на легалните дефиниции за дискриминация въобще. Което и да е ***различие, изключване, ограничение или предпочитание на основата на раса, цвят, потекло или национален, или народностен произход, което има за цел или резултат да унищожи, или увреди признанието, ползването, или упражняването на равна основа на човешки права, или основни свободи в политическата, икономическата, социалната, културната, или която и да е друга област на обществения живот.*** Подходът е многоизмерен – *начинът на правене на разлики* (както ограничение и предпочитание, така и всяко изключване или предпочитание); *засягането върху правата*, като резултат или цел на правенето на разлики (унищожаване, или увреждане признанието, ползването, или упражняването на равна основа на човешки права, или основни свободи); *сферите на закрила* (политическата, икономическата, социалната, културната, или която и да е друга област на обществения живот); *различието* (раса, цвят, потекло,

или национален, или народностен произход). Макар и подробно определението, не е стеснително. По начало практиката по Конвенцията приема, че признаците *раса, цвят на кожата, рождение, национален или етнически произход* са различията, на база на които може да бъде осъществявана расова дискриминация [15]. Расистката мотивация поначало се третира именно в контекста на който и да е от гореизброените признаци [16].

Забраната на расова дискриминация обхваща и предотвратяването на пропагандата на расистки възгледи и идеи.[17] Ясни са поетите от Република България задължения да осигури защита срещу расистка проповед (включително по религиозни или национални мотиви), расова дискриминация, включително разпространяване на идеи за расово превъзходство и омраза и подбуждане към такива актове (чл. 20, пар. 2 от МПГПП, чл.4 от КПВФРД). По силата на чл. 1 от Рамково решение 2008/913/ПВР на Съвета относно борбата с определени форми и прояви на расизъм и ксенофобия посредством наказателното право всяка държава-членка предприема необходимите.

Понятието уязвими групи не е легален термин и то има динамична характеристика. Предназначението му е като социална категория е да фокусира вниманието върху всяко лице, принадлежащо към такава група и да се предложат адекватни мерки на подпомагане. Във всички случаи уязвими групи са лицата с увреждания, децата, възрастните хора, групи в неравностойно социално положение и т.н. демонстрираното стереотипното поведение в редица области на обществен живот е водило до дългосрочно предразсъдъчно неблагоприятно третиране на лица от етнически малцинства или пък лица от слабо представения пол. Тези положения са взети предвид, като са предвидени редица мерки за изравняване на възможностите на тези лица и групи. *Правото на третиране като равен* [18] не брани малцинството като колективитет, нито пък поставя последното над мнозинството. Вкоренените предразсъдъци, обаче, често стават преграда за постигането на вмененото от закона равенство, и в практи-

ката не са рядкост случаите, в които стереотипното поведение на преобладаващото мнозинство е водело до по-неблагоприятно третиране на лица от етническите малцинства. На този фокус стъпват и позитивните мерки, насочени към лица, принадлежащи към такива малцинства. Съгласно чл. 54, ал.1 от Конституцията всеки има право да се ползва от националните и общочовешките културни ценности, както и да развива своята култура в съответствие с етническата си принадлежност, което се признава и гарантира от закона. Извеждането на етническата принадлежност „пред скоба“ се свързва с позитивен ефект. На ниво ЕС с Договора от Амстердам от 1999 г. е създадена изрична възможност за прилагане на действия на подпомагане в сферите на компетентност на Общността.[19] Съгласно чл. 10 от ЗЗДискр. при осъществяване на правомощията си държавните органи и органите на местното самоуправление са длъжни да предприемат всички възможни и необходими мерки за постигане целите на този закон, съгласно чл. 11, органите на държавна власт, обществените органи и органите на местното самоуправление предприемат специалните мерки в полза на лица или групи лица в неравностойно положение на основата на признаците по чл. 4, ал. 1 с цел изравняване на възможностите им, доколкото и докато тези мерки са необходими, когато това е необходимо за постигане целите на този закон. Концепцията за *равенство във възможностите* (equality of opportunity) е до голяма степен корекция на „чистата забрана“ за дискриминация по конкретен признак. Същевременно стои на разстояние от коментираните позитивни мерки. Подчертава необходимостта от поправяне на съществуващи, припознати като несправедливи неравенства. Така този принцип, който се прокарва по различен начин в действащото законодателство всъщност е проявление на известната преразпределителна справедливост. [20]

Може да се заключи, че мерките на въздействие върху уязвими групи принадлежащи към етнически малцинства винаги имат социален елемент, т.е. не стъпват единствено върху фор-

малната принадлежност по признак, а се насочени към определен социален резултат. На тази плоскост следва да се разграничава и *включването (inclusion)* от *интеграцията (integratio)*. С първото се цели такова приобщаване без да се засегне самостоятелността и уникалността на лицата принадлежащи към групата и самата група. Съгласно Съвместен доклад за социално включване на ЕС от 2004 г. „социалното изключване“ се дефинира като *процес, при който определени хора са изтласкани на ръба на обществото и са възпрепятствани от пълно участие в него поради своята бедност или поради липсата на базови компетенции и възможности за учене през целия живот, или в резултат от **дискриминация**. Това ги отдалечава от възможността за работа, доходи и образование, както и до социални и общностни мрежи и дейности. Те имат ограничен достъп до власт и до органите, вземащи решение, и така често се чувстват безвластни и неспособни да упражняват контрол върху решенията, които влияят върху техния ежедневен живот.* От тук и мерките за противодействие следва да имат комплексен характер.

На социалното включване, като функционална и институционална задача, стояща пред обществото и държавата, е посветена **Националната стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване 2020**. С този стратегически документ се преследва единна, последователна и устойчива **политика** в областта на социалното включване, основана на интегрирания подход и междусекторното сътрудничество на национално, регионално, областно и общинско ниво. Тя посочва визията, приоритетните направления и дейностите за развитие на политиката в областта на бедността и социалното изключване в България до 2020 г. [21] Документът е приет с Протокол № 5.1 на Министерския съвет от 06.02.2013 г. Стратегията рамкира конкретните цели на политиката на социално включване спрямо уязвимите групи. Набелязва целеви групи, основни приоритети, конкретни мерки, отговорни институции. Сред изрично установените цели

на база, на които се основава Стратегията е недопускането на дискриминация – осигуряване на равни възможности, пълноценно и активно участие във всички области на обществения живот. Наред с останалите проблеми в Стратегията се подчертава, че:

жилищните условия на ромите като цяло са все още значително по-лоши, отколкото за останалата част от населението. Съществуват незадоволителни жилищни обекти – без баня, електричество, водопровод и канализация. Нерегулираната или липсваща инфраструктура в ромските махали представлява сериозен проблем. Делът на незаконните постройки е висок. В много случаи неузаконената постройка рефлектира в незаконно свързване към електрически, водоснабдителни и канализационни инсталации, което от своя страна представлява риск за живота и здравето на хората...

... От самоопределилите се като роми до 15 годишна възраст 23.2% не учат; 11.9% – от самоопределилите се като турци не посещават училище и 5.6% от самоопределилите се като българи...

Редица изследвания (Доклад на Световна банка „България: Благосъстоянието на домакинствата по време на рецесията през 2010 г. и периода на възстановяване“, 2012 г.; Основен доклад на Световна банка „България: променящият се профил на бедността“, 2002 г.; „Извън капана на зависимостта“ – регионален доклад за човешкото развитие; ПРООН, 2002 г.) установяват трайна бедност сред ромската общност и влошаващи се условия на живот в естествено обособилите се квартали, населени с роми.

Сред основните целеви групи на Стратегията изрично са посочени **уязвими представители на ромската общност (т. 8.2)**. Като основни приоритети са изведени *Осигуряване на възможности за заетост и за повишаване на доходите от труд чрез активно включване на пазара на труда, Осигуряване на равен достъп до качествено предучилищно и училищно образование, Осигуряване на равен и ефективен достъп до качествено*

здравеопазване, Премахване на институционалния модел на грижа и развитие на междусекторни услуги за социално включване, Осигуряване на устойчивост и адекватност на социалните плащания, Подобряване на капацитета и взаимодействието в сферата на образованието, здравеопазването, заетостта и социалните услуги при реализиране на общи цели за социално включване, Осигуряване на достъпна среда – физическа, институционална и информационна и достъпен транспорт, Подобряване на жилищните условия на уязвими групи и подкрепа на бездомните, Работа в партньорство за преодоляване на бедността и социалното изключване и техните последствия. За следването на всеки приоритет са предвидени конкретни мерки, като напр. *осигуряване на заетост за уязвими групи на пазара на труда; реинтеграция на преждевременно напусналите образователната система; разработване на Национална стратегия за намаляване на преждевременното напускане на училище до 2020 г.; подобряване информираността на населението за основните рискови фактори, които имат отношение към хроничните незаразни болести; повишаване на имунизационния обхват в дългосрочен план до 95% от подлежащите на имунизации; осигуряване на достъп до жилищно настаняване и т.н.* Посочени са отговорните институции.

Практиката на българския орган по равенство – Комисия за защита от дискриминация всъщност доказва известния извод, че дискриминирането на лица, принадлежащи към етнически групи, използва целия вариетет от дискриминационни признаци, установени в действащото законодателство. Напълно възможен е, обаче, и обратният случай – лица, които обективно не принадлежат към етнически малцинства, да бъдат дискриминирани по етническа принадлежност. Това е т.н. случай на съдискриминиране. Като пример в тази посока може да бъде посочено повсеместното монтиране на уредите за измерване на разходване на електрическа енергия на височина, която не позволява визу-

ален контакт на абонатите, в райони, в които населението е от ромски произход. Резултат от такова неравно третиране всъщност е, че то засяга и лица, които не са с такъв произход, но пребивават в такива райони. Следва да се цитира т. 57 и т. 59 от Заключениеето на генералния адвокат по дело Дело С 83/14 [22]; по Преюдициално запитване инициирано от АССГ до съда в Люксембург. *„Съдискриминиран“ е на първо място всеки, който се намира в тясна лична връзка с носителя на някой от признаците, посочени в член 21 от Хартата на основните права и в антидискриминационните директиви. По дело Coletan например е ставало дума за работничка, поставена във враждебна среда на работното ѝ място поради увреждането на сина ѝ... Нека да си представим, че шестима души искат да обядват заедно на ресторант, но не получават маса заради цвета на кожата на единия от тях. Очевидно е, че този расистки инцидент не може да се смята за дискриминация само спрямо главно засегнатия човек, а представлява и „съдискриминация“ спрямо останалите петима. Всъщност по упомнатата расистка причина нито един от тях не е обслужен в ресторанта. Тук няма съществена разлика дали са членове на едно семейство, група приятели или пък бизнесмени, които може би дори се виждат за първи път по този повод.*

Може да се заключи, че връзката етническа дискриминация-социлна несправедливост е разнолика. На първо място, очевидно става въпрос за две взаимообесняващи се явления, всяко от което може да бъде причина за другото и негов резултат. Във фокуса им стои процес на социалното изключване на лица, принадлежащи към етнически малцинства, при това по различни по обществена оценка признаци. На второ място, обаче, дискриминацията на лица, принадлежащи към етнически групи е годна да засяга обществени и публични интереси, въплътени в съвременната социална и правова държава. На трето място, етническата дискриминация може да има за резултат

несправедливи социални неравенства спрямо кои и да е лице принадлежащо към малцинството или мнозинство. Нещо повече, често това ще е с непредвидими и спонтанни последици.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Наумова**, Ст. Правно-социологически параметри и емпирични характеристики на антидискриминационното правосъзнание // *Правна мисъл*, 2011/№1, с.71-92,
Наумова, Ст. *Социология на правото. Исторически традиции перспективи на развитие*. С., БАН. 2012., с. 498.
2. Ibid.
3. Терминът „институционален расизъм“ е въведен от Стоукли Кармайкъл в края на 60 те години в смисъл на „колективен провал на организация, да осигури подходящо и професионално обслужване на хора заради техния цвят на кожата, култура или етническа принадлежност“.
4. **Rattansi**, A. *Racism*, p. 88.
5. Иначе Американският конституционализъм нарича символично *Закон за правата* първите 10 поправки в Конституцията на САЩ, влезли в сила 1791.
6. **Wright**, S. (2005), *The Civil Rights Act of 1964: Landmark Antidiscrimination Legislation*, The Rosen Publishing Group.
7. EEOC Request No. 0520110649
,<http://www.eeoc.gov/decisions/0120120821%20Macy%20v%20DOJ%20ATF.txt> <27.12.2015>
8. Equal Employment Opportunity Commission, Legal Information Institute of Cornell University Law School
https://www.law.cornell.edu/wex/equal_employment_opportunity_commission <27.12.2015>
9. Mandla (Sewa Singh) and another v Dowell Lee and others [1983] 2 AC 548.
10. Приета от Общото събрание на Организацията на обединените нации с резолюция 2106 А (XX) от 21.12.1965 г. Открита за подписване в Ню Йорк на 7.03.1966 г. Влязла в сила от 4.01.1969 г. в съответствие с член 19 на Конвенцията. В сила за България от 04.01.1969 г. и оттогава страната ни е поела задължението по чл. 3 от нея. Конвенцията е обнародвана в ДВ. бр.56 от 10 Юли 1992г., изм. ДВ. бр.19 от 24 Февруари 1995г. Издадена в Сборник от международни документи 1992 г.
11. Mandla (Sewa Singh) and another v Dowell Lee and others [1983] 2 AC 548.
12. Mandla (Sewa Singh) and another v Dowell Lee and others [1983] 2 AC 548
13. Spinner, J. 1994. *The Boundaries of Citizenship: Race, Ethnicity and Nationality in the Liberal State*, London.

14. Конвенцията е в сила за България от 04.01.1969 г. и оттогава страната ни е поела задължението по чл. 3 от нея. Конвенцията е обнародвана в ДВ. бр.56 от 10 Юли 1992г., изм. ДВ. бр.19 от 24 Февруари 1995г. Виж гл. I.
15. *Препоръка № VII към националните законодателства за борба с расизма и расовата дискриминация на Европейския комитет против расовата нетърпимост*. По начало цветът на кожата и принадлежността към национално малцинство кореспондират с раса и етнос. Рамковото решение на Съвета на ЕС за борба с расизма и ксенофобията нарежда цвета на кожата и етническия и националния произход като самостоятелни признаци, различни от расата.
16. **Пушкарлова, Ив., П. Попова** *Защитени признаци и дискриминация по асоциация*, публикация по Project VS/2010/008/0536 „Equality as a Path to Progress”.
17. Съгласно чл. 4 от Конвенцията държавите-страни поемат конкретни задължения срещу расовата пропаганда и организации, които се основават на или реализират такива идеи, включително като предприемат незабавни и положителни мерки, предназначени да изкоренят всякакво подбуждане към, или прояви на такава дискриминация, и за тази цел между другото:
 - а) Обявяват за нарушение, наказуемо от закона, всяко разпространение на идеи на основата на расово превъзходство или омраза, подбуждане към расова дискриминация, както и всички актове на насилие, или подбуждане към такива актове против която и да било раса, или група лица от друг цвят, или етнически произход, както и предоставянето на каквато и да било помощ за расистка дейност, включително финансирането й;
 - б) Обявяват за незаконни и забраняват организациите, както и организираниите, и всички други пропагандни дейности, които подпомагат и подбуждат расова дискриминация, и считат участието в такава организация или дейност за нарушение, наказуемо от закона;
 - в) Не допускат обществените власти, или обществените институции, национални, или местни, да подпомагат, или подбуждат расова дискриминация.
18. **Dwarkin, R.** *Taking rights seriously*, 1977, Harvard University Press, p. 226, p. 227.

19. Директива 2000/43 ЕО

Член 5 Позитивно действие

С оглед гарантиране на пълно равенство на практика, принципът за равно третиране няма да попречи на всяка държава-членка да прилага или приема специфични мерки за предотвратяване или компенсирание на неравностойното положение, свързано с расов признак или етнически произход.

Директива 2000/78

Член 7 Позитивно действие

1. С оглед гарантиране на пълно равенство на практика, принципът за равно третиране няма да попречи на всяка държавачленка, да прилага или приема специфични мерки за предотвратяване или компенсирание на неравностойното положение, свързани с някое от основанията, посочени в член 1.

2. Относно лицата с увреждания принципът за равно третиране няма да накърни правото на държавите-членки да прилагат или приемат разпоредби за защита на здравето и безопасността при работа, или правото на мерки, целящи създаване, или прилагане на разпоредби, или улеснения за закрила при насърчаване на тяхната интеграция в работната среда.

20. **Лазаров, Ив.** *Дискурс либерализъм-равенство в условията на предствително управление (Дискурс по Джовани Сартори в неговата „Теория на демокрацията“) // Политически науки и обществени комуникации, Брой 6, e-Journal VFU, ISSN 1313-7514*

21. <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=790>
*Националната стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване 2020 е в съответствие с **Националната програма за реформи на Република България** (2011-2015 г.), актуализираната **Национална програма за реформи на Република България** (2012-2020 г.), **Националният социален доклад на Република България 2011-2012 г. Планът за действие за периода 2015-2016 г.** за изпълнение на Националната стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване 2020 е приет с Решение № 655 на Министерския съвет от 31 август 2015 г.*

22. Основното производство пред КЗД е по жалба на лице от български произход, което работи в район, в който повечето жители са с ромско самоопределяне, в който електроизмервателните уреди са поставени на височина 7 м. Актът, с който КЗД е постановил дискриминация, се е обжалвал пред Административен съд София-град, който отправя въпроси до Съда на Европейския съюз. АССГ още няма произнасяне по същество. Виж и Дело С 394/11.

ДОПЪЛНИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

1. Конвенция за премахване на всички форми на расова дискриминация е в сила за България от 04.01.1969 г., обнародвана в ДВ. бр.56 от 10 Юли 1992г., изм. ДВ. бр.19 от 24 Февруари 1995 г.
 Националната стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване 2020.
Наумова, Ст., *Правно-социологически параметри и емпирични характеристики на антидискриминационното правосъзнание* // Правна мисъл, 2011/№1, с.71-92.
Наумова, Ст. 2012. *Социология на правото. Исторически традиции перспективи на развитие.* С., БАН, с. 498.
Пушкарова, Ив., П. Попова „Защитени признаци и дискриминация по асоциация“, публикация по Project VS/2010/008/0536 „Equality as a Path to Progress“.
 Планът за действие за периода 2015-2016 г. за изпълнение на Националната стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване 2020 е приет с Решение № 655 на Министерския съвет от 31 август 2015 г.
 Препоръка № VII към националните законодателства за борба с расизма и расовата дискриминация на Европейския комитет против расовата нетърпимост.
Wright, S. 2005. *The Civil Rights Act of 1964: Landmark Antidiscrimination Legislation*, The Rosen Publishing Group.
Mandla [1983] (Sewa Singh) and another v Dowell Lee and others 2 AC 548.
Spinner, J. 1994. *The Boundaries of Citizenship: Race, Ethnicity and Nationality in the Liberal State.* London.
 Dworkin, R.. 1977. *Taking rights seriously.* Harvard University Press, p. 226, p. 227.
 Директива 2000/43 ЕО.

СПРАВЕДЛИВОСТТА В ИСЛЯМА И СОЦИАЛНИТЕ УСЛУГИ В ИСЛЯМСКИТЕ БАНКИ

Богдана Тодорова¹

Неолибералният пазар атомизира обществата и немалко хора потърсиха спасение и справедливост в реанимацията на религиите – ислям, християнство. Идеята за справедливостта е водеща в исляма като религия. В ислямските страни религиозно-нравствените догми относно поведението на хората не са само етически кодекс или канони на вярата, а чрез фикха (ислямското право) те придобиват значение на всеобща система от правила за поведение, които са неделима част от живота на мюсюлманите.

Най-големият враг на световните корпорации, които диктуват днешните геополитически интереси, се явяват ценностите – те не обещаваат печалба на производителите, а продуцират свои собствени процеси, независими от техните. Усилията на съвременната икономика са насочени към заробване на човека и засилване на консуматорските му потребности. Обществата се атомизират, а ценно става насъщното. Затова днешната битка е не просто военно господство или колонизация на други народи, а битка за властване над ценностите. Световните корпорации използват такава версия на либералната идеология, която води до заличаване на духовните ценности в глобален план, до тържество на плътското, на човешкия егоизъм. Утилитаризмът на световната икономика е насочен към лишаване на религията от нейната святост, към пораждаване на ненавист към религиозните ценности и насърчаване на ценности, които стимулират благо-

¹ Доцент в ИИОЗ при БАН, доктор на философските науки, bonytodorova@gmail.com

получието, лукса и хедонизма. Но ако в християнството свободата е дарена на човек, за да се освободи от греха, то либералната концепция третира свободата като цел и средство на човешкото съществуване, абсолютна ценност, ограничена единствено от правата, интересите и свободата на другите хора, свобода, която не призовава към освобождение от греха.

Един от методите в тази борба е създаване на благоприятни условия, за разпространение на религии като будизма, които не биха били заплаха за световния ред (човешките права не са самостоятелна ценност, а второстепен атрибут от човешкото съществуване, индивидуалната свобода се проявява като просветление, което се постига чрез усъвършенстване на разума посредством медитация). Затова говорят прогнозните анализи и нарастващият брой адепти на будизма. [2]

„Будизмът признава, че всички хора имат право на достойнство и всеки отделен човек има равни права с другите и притежава неотменното право да бъде свободен, в смисъла не просто на политическа свобода, но свободен от страха и потребностите“[3]

Друг метод е използван от католицизма – тясно обвързване на икономика, религия и етика, с цел преминаване от философско-теологични решения към теологико-икономически модел, метод който може да бъде открит в разсъжденията на Джоузеф Рацингер (*International Catholic Journal*) или в проекта на кардинал Петер Туксон (*Caritas in Veritate: A Catholic Framework for Economic life*).

Теологико-икономическият модел се обуславя от троична система: *частна икономика, теология на икономическите системи и обща икономическа теология*. В стремежа си да примири тези три нива със сферата на традиционната икономика и вярвайки че църквата и икономиката не може още дълго време да се отричат една друга, Рацингер предлага премахване на дискурсивната дистанция, допусната от Църквата по отношение на икономическите проблеми. Този дебат е облечен във

философски понятия, като духовната власт прилага на дело моралната сфера, за да може правилата на пазара да функционират, поддържани от морален консенсус. Интересен е документът озаглавен *A Catholic Framework for Economic life* (отразяващ диалога между католическите свещеници от САЩ и папа Бенедикт XVI), който нагледно демонстрира това изместване от философската плоскост, в търсене на комбиниран религиозно-икономически модел. Католическите свещеници в САЩ са за прилагане на етическа рамка в икономическия живот, като критерий за справедливост и насока за действие, интерпретирайки идеята на папа Йоан Павел II – *католическата традиция трябва да се основава на работещо общество, основано на участието и предприемачество, което не е срещу пазара, но изисква той да бъде контролиран от обществото и държавата, за да задоволи нуждите на цялото общество.* [4]

Подобен преход от философско ниво към търсене на икономически решения се наблюдава и в речта на кардинал Туксон през 2011 озаглавена: *Да съхраним човешкия живот и достойнство. Да насърчим справедливата икономика!* [5]

Кардиналът обръща внимание на употребата на определена терминология от страна на Църквата при дефиниране на понятия като „мир“ и „справедливост“, които не се употребяват в първоначалното им значение, а са придобили оттенъците на употребата им в политически контекст. Социалната справедливост налага задължения и отговорности и е за всички членове на общността без да е необходимо да се жертват личните интереси. Общото благо трябва да бъде разбрано в смисъла на „дар“, което е най-близко до философско-теологичната идея за благотворителност – благотворителността като дар, като приемане и споделено участие. Ето защо ключово за истинската човешко-икономическа визия е включването на етиката при взимане на решения. С този философско-икономически модел се цели една глобална етическа власт, която да регулира финансовите пазари, които според католицизма се нуждаят от етическа солидарност.

Ватикана е за унификация на различните гледни точки относно икономическите промени, за нови решения относно ширещата се спекула и социални неравенства, за една нова глобална власт, чрез която „ да се възстанови върховенството на етиката, (както и това на политиката, която е отговорна за общото благо), над банките и финансите, с оглед на идеята, че добродетелните банки реално ще подпомогнат икономиката”.

Ислямът е религията, която притежава огромен потенциал да води битки срещу тиранията и несправедливостта и притежава устойчива етика, успешно регулираща пазара. В свещения Коран е казано: „*О вярващи, бъдете твърди в справедливостта, свидетели в името на Аллах*” (4:135) [6]

Социалната справедливост обхваща въпросите на бедността, недоимъка, безпомощността сред мюсюлманското население, като този аспект изпъква с особена острота при мигрантските вълни.[7] В книгата си „*Социалната справедливост в исляма*”, ислямисткият философ и египетски критик и писател Сайид Кутб посочва принципите на социалната справедливост: *абсолютна свобода на съвестта, пълно равенство на всички хора и постоянна взаимна отговорност в обществото*, защото за него ислямът е призив за обществена привързаност. „*Асабия*” е арабската дума, която използва ибн Халдун, за да опише тази привързаност, обяснявайки с нея всички форми на човешко обединение.[8] Повлиян от Аристотел, че „човек е политическо същество”, Халдун смята, че в основата на цивилизационния разцвет стои точно това чувство на родова привързаност, на обединение. Добрият владетел трябва да е на разположение на народа, „*а добър владетел е онзи, който дава милост и закрила на поданиците си*”. „*Добродетелният град*” (*ал-мадинат ал-фадила*) [9] е мястото, където според ал Фараби всички блага се пазят и разпределят между гражданите, поради царящата взаимна обвързаност между владетел и неговите поданници. Хората ще бъдат щастливи само ако си помагат. Ето защо справедливостта в исляма не засяга само интересите на отделния човек.

Ключов е терминът „*маслах*“ – общественият интерес.[10] Това понятие е приложимо за случаите, които не са описани в основните за исляма източници – Коран и Сунна, както и не могат да се решат по аналогия (*киас*) [11], принцип, съгласно който юристът може да избере друго решение, защищаващо обществения интерес, вместо да се съобрази с буквалната правна обосновка. Ибн Ханбал [12] прилага този принцип, търсейки най-доброто решение за интересите на мюсюлманската общност. Но трябва да направим уточнение, че употребата му е разрешена само в случаи, които не са свързани с религиозни практики, и когато не противоречи на шариата. Такъв случай е „луксът“ или съвременни случаи като кръвопреливане, или трансплантация на вътрешни органи.

Идеята за социална справедливост и солидарност е заложена в редица аяти от Корана (70:24-25, 9:60-71), в които се споменава задължителната милостиня закят, така че бедните и нуждаещите се да могат да разчитат на дял от имуществото на богатите. Всички мюсюлмани вярват в Божията справедливост, Аллах е справедлив и всичко, което прави е най-добро и полезно за мюсюлманската общност. Дори човек да е истински „*мумин*“ (вярващ), извърши ли грях, ще отиде в Ада, защото така изисква Божията справедливост. Вярата задължава мюсюлманите да се подчинят на божествения закон, а очакването „на въздаяние от владетеля“ ги задължава да се подчинят на разумната политика.

Социалната функция на собствеността е закодирана в думите на Пророка Мохамед: „*Не се полага на вярващия да си легне сит, ако съседа до него страда от глад*“. Подобна социална поддръжка някои ислямски автори разглеждат като идейна основа за т. нар. „трети път“ в съпоставка с капитализма и социализма. Наричат го ислямски егалитаризъм, а някои руски автори го свързват с ранния ислям от времето на праведните халифи [13], докато други с османския шариат от XVI-XIX век. [14]

Социалната справедливост намира отражение в ислямските

банки чрез т.нар. „социални услуги на ислямските банки“. Тези услуги попадат в една от следните три категории:

1. Благотворителни заеми (Benevolent loans);
2. Овърдрафт (Overdrafts);
3. Трансфери и други операции.

Ислямските банки използват приходите, получавани по текущите сметки, за да покриват своите административни разходи, спазвайки изискването 20-30 процента от депозитите по тези сметки да бъдат държани като резерв. Текущата сметка (current account) е сметка, по която не се изплаща нито лихва, нито печалба. Вложителят може да изтегли парите си по всяко време. Освен това банката не събира никакви такси за поддържането на сметката. С тези си характеристики текущата сметка е подобна на безсрочните депозити (demand deposit accounts), познати на западната банкова практика.

Първото и основно различие между западния и ислямския тип банкиране произтича от забраната на лихвата (риба – riba). В тези страни Коранът е висшият източник на истината и в съответствие с него: „*Този, който приеме лихва (риба), не може да бъде спасен, понеже възкръсва, унижен от докосването на дявола.*“ (Коран, 2: 275, 276)

Според някои от мюсюлманските реформатори кораничният термин за лихва е означавал нещо свършено различно от съвременното му звучене. Концепцията за ислямския тип банкиране, при което лихва не се начислява, нито се изплаща, се заражда през 20-те години на миналия век, когато се осъзнава, че традиционните методи за осъществяване на финансови сделки не могат да бъдат прилагани повече в модерната икономика.

Ако банката бъде упълномощена да инвестира средствата в даден проект, тогава вложителят участва в разпределението на печалбите (загубите). Така инвестиционният депозит е друго съществено различие по отношение на западните банки. Инвестиционните депозити могат да бъдат класифицирани като:

- неспецифициран – вложителят, упълномощава банката да инвестира неговите пари. Депозитът може да бъде краткосрочен – 3, 6, 9, 12 месеца, или пък дългосрочен – до 5 години.

- специфициран – вложителите, нареждат на банката да инвестира техните парични средства в определен от тях проект.

Контрактите имат за страна – банката (инвеститор), и по форма са инвестиционни, а не кредитни, а за втора страна – предприемачът, наричан мудареб (mudareb). Следователно при ислямските банкови системи взаимоотношенията между инвеститора (доставчик на капитала, банката) и ползвателя на капитала (предприемача) са базирани на принципи различни от тези при конвенционалните банки.

Ислямските банки взимат предвид благосъстояние, величина на капитала, клиента, добро име, лична собственост на кандидата за потребителски кредит, но най-важният показател е очакваната възвращаемост на инвестиционния проект. Това е така, защото доходността на даден проект се отчита като такава за самият проект, вместо да се обвързва с доходността на цялото предприятие.

Ислямските банки предлагат да има сътрудничество между политикоикономическия елит на страната и религиозните лидери, като гаранция за нравственост в сферата на финансите. По думите на Председателя на шариатската комисия към ислямската банка на Дубай „Dubai Islamic Bank PJSC” и Председателя на Шариатския комитет на ислямските банки в ОАЕ, Хусейн Хамид Хасан „създаването на регионални ислямски съвети, съблюдаващи ислямското право, не е фикс идея, това непременно ще се случи, а е просто въпрос на време”.

Ислямското банково дело не третира риска като систематичен проблем. При настъпване на неблагоприятни последици за дадена инвестиция, това не може да причини неблагоприятни последици за цялата икономическа система, а единствено за ог-

раничен кръг от инвеститори. Регулаторни органи от Бахрейн и Малайзия работят за оценка на риска в ислямската банкова система и обезпечението ѝ като поле за инвестиции. Централната банка на Малайзия разработва система, която да позволи извършването на операции между ислямски финансови институции от различни страни.

Контрол по спазване законите на шариата се осъществява от Комисия от ислямски учени, т.нар. „Шариа борд“ (мюсюлмански юристи-експерти в областта на икономиката, банковото дело, финансите и застраховането), които издават „фатва“, решение за всеки отделен случай, защото за ръст на индустрията е необходима стабилност и гаранция, че продуктите са „халал“ (чисти). Те често пъти са подкрепяни от Шариатски одитен комитет, който проверява дали ислямските продукти не губят ислямската си стойност на различните етапи.

Упълномощени да издават фатва по въпросите за шариата и ислямските финанси са: Правната Академия в Джеда, European Council for Fatwa and Research, с подкрепа от уахабити и салафити. От по-новите координатори на ислямските институции са – General Council of Islamic Banks and Financial Institutions (GSIBFI), Islamic Financial Services Board (IFSB), Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAIOFI), International Organization for Zakat (IOZ).

Независимо от наличието на трендове на конвергенция на западните и ислямските банкови системи, породени от процесите на секюритизация, прилагането на плаващи лихвени проценти, повишаване значението на фондовия пазар, прилагането на схеми за споделяне на печалбите/загубите (profit sharing schemes) и на протичащите глобализационни процеси в банковото дело, все пак различията в двете банкови системи по същество остават. Ето защо познаването им би дало определени предимства на тези, които желаят да ползват услугите на ислямски банки, за развитие на бизнес отношения със страни, които прилагат ислямско банкиране.

Ислямът е срещу монопола, лихварството, корупцията, разточителството и разкоша.

В исляма има разработена и добре работеща финансова система, която е адекватна на целите и задачите както на бизнеса, така и на монотеистичното отношение към банковото дело, която вдъхновява европейската финансова практика да бъде преосмислена по нов начин, а ислямското банковото дело да бъде приложено на практика в Европа.

Банковото дело, застраховането (*такафул*), специфичните фондове, ислямските облигации (*сукук* – въведени през втората половина на 90-те години на миналия век), стават неотменна черта от нейните пазари. В Англия, която е пионер в тази област, оперират 6 ислямски банки и една застрахователна компания. Двайсет и пет от британските банки имат възможност за предоставяне на ислямски финансови услуги. От тях може да се възползва всеки клиент, стига да е съгласен с условията на договора, независимо от религиозната си принадлежност. Условията на договора са в пълно съответствие с нравствения и социален дух на аврамитските религии: липса на лихва, отказ от богонеугоден бизнес, забрана за продажба на пари. Ислямските финансови институции стават активни в Люксембург, Холандия, Швейцария, Франция и Германия, инициатива в тази насока проявяват Испания и Италия.

По данни на експерти ислямската финансова индустрия, възникнала в края на 70-те години на миналия век, към 2015 г. ще увеличи активите си 4 пъти – до 2,8 трилиона долара. Ислямският финансов пазар е пострадал в минимална степен от световната криза. Дори във времена на криза той е привлекателен източник за финансиране на проекти в Европа и Русия (парадоксално, ислямското банкиране в Русия, се оказва гарант за решение на такъв проблем като двойното данъчно облагане)

Основните инвестиционни инструменти на ислямските банки са: *мурабаха* (търговска надценка), *мудараба* (капиталов тръст), *мушарака* (съвместно финансиране), които изискват съб-

людаване на ключови параметри: забрана за начисляване на лихвен процент, задължително участие на партньорите в отчета за приходите и разходите и споделяне на рисковете по сделката

Финансирания, основаващи се на участие (не на проценти), честна търговия и труд, полезни производства, като елементи от ислямската банкова система, са насочени като цяло към налагане ислямския принцип за справедливост в човешките взаимоотношения. Ислямските финансови институти включват авторитетни учреждения като Ислямска Банка – Англия и Европейска Ислямска Инвестиционна Банка, които се радват на устойчива репутация на Запад. Редица западни финансови институции вече предлагат на своите клиенти ислямски финансови продукти.

Възможни рискове:

1. На Запад расте броят на хората, недоволни от традиционното банково обслужване, считайки го за експлоатационен механизъм или просто за неетичен. Според Директора на Русийско-Арабския Съвет по дълга, Татяна Гвилава, на проведената през 2013 г. Международна конференция в Москва „Ислямското финансиране: перспективи пред развитието на Русия” – появата на ислямското банкиране с неговия морален аспект придава позитивен облик на световния ислямски проект като цяло.

2. Позитивните възможности на ислямското банкиране водят до отчуждаване на мюсюлманите от традиционните за съвременното светско общество прозападни модели, норми и ценности, което може да доведе до създаване на „автономно финансово гето”.

От религиозна гл. точка финансовите и икономически кризи са претекст да се преосмислят моралните и културни устои като базисни за социалното съществуване, като тях-на алтернатива се предлагат „идолопоклонничество на пазара” и „неолибералното” мислене, като предлагащи ексклузивни технически решения. Редица съвременни автори обръщат внимание на факта как икономическите реалности „замърсяват” религиозния живот, предлагайки нови начини за приспособяване на икономически

модели, които да отговорят на проблемите, отнасящи се до системата от вярвания, норми и ценности. Неоспорим факт е и как религията влияе на икономическото поведение и нагласи. Според професора по икономика от Чикагския университет Лорънс Анакун от гл.точка на микро-икономиката религиозното поведение води до икономически последици, а това на свой ред **до религиозна икономика** с пряко влияние върху религиозните организации, които се считат за функционални по отношение на пазарната икономика, с оглед повишаване на тяхната ефективност.[15] Религиозността влияе не само върху индивидуалното поведение, но има и икономически резултати. [16] Прогресът не трябва да се разглежда само като част от широкоспектърното значение на „добър живот“, а по-скоро като индивидуално упражнение по добродетелност с цел налагане на общ граждански проект, при който „*светската добродетел*“ е ценност в подкрепа на политическите системи, а устойчивостта ѝ, критерий за „*добри политики*“. В исляма не става въпрос обаче за „*гражданска политика*“. Нейният смисъл е в това, което трябва да бъде в душата и нравите на всеки човек, като частица от общността, от уммата. Общество отговарящо на тези изисквания арабските философи наричат „*добродетелен град*“. [17]

Свидетели сме на засилване на икономическия национализъм и използване на религията за политически цели. В резултат на глобализационните процеси наблюдаваме засилване влиянието на политическата власт върху икономиката, което води до използване на икономически инструменти за решаване на геополитически цели. Това кара правителствата да си възвърнат властта над икономиката и до желание за употреба на европейски инструменти за национални цели, което отслабва механизмите за действие на европейците като общност, както и пречи за конструиране на единна европейска политическа стратегия.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И БЕЛЕЖКИ

- [2] Виж: **Тодорова, Б., Дамянова, Д., Донкова, Ж., Желев Ив., Мизов, М., Димитрова, Н.** 2014. *Бъдещето на религията*. (Глобалното християнство и ислям). С., „Авангард Прима“, с. 342.
- [3] Достъпно на: <http://www.dalailama.com/messages/buddhism/budhism-and-democracy>
- [4] A Catholic Framework of Economic Life, Caritas in Veritate, достъпно на: http://www.uscoba.org/upload/caritas_in_veritate-study-guide-3pdf [8.04.2014]
- [5] Cardinal Tukson, Interview, достъпно: <http://www.catholiceye.blogspot.ro/2011/01/social-teaching-american-audiences.htm> [26=02.2014]
- [6] *Свещен Коран*. Превод на Свещенния Коран от арабски оригинал Цв.Теофанов, С., 1997.
- [7] Организацията „Мюсюлмански братя“ е създадена (1928) при ендемичните социални кризи в Египет.
- [8] **Ибн Халдун**. *Встъпление*. С., „Наука и изкуство“, 118-122.
- [9] „*ал Мадинат ал Фадила*“ е също Медина, наричана Ясриб, мястото където Муххамед основава първата мюсюлманска общност. Заглавие на труда на великия философ *Абу Насър Мохамед Фараби* (870-950). Пак там, с.163,
- [10] *Оксфордски речник на исляма*. 2007. Еспозито, Дж. (редактор), С., „РИВА“, с. 228.
- [11] „*Киас*“ – съждение по аналогия. Когато то води до изпитание за вярващите, доколкото Коранът и Суната повеляват да се облекчават вярващите от изпитания, се позволява прилагане на принципа истихсан – да се правят аналогии и тълкувания съгласно контекста.
- [12] *Ахмад ибн Ханбал* създател на ханбалитската школа в ислямското право, официалната правна школа в Саудитска Арабия и Катар, най-консервативната от обредна гл.точка правна школа, но най-либерална по отношение на търговските сделки.
- [13] Виж: **Еремеев Д.Е.** 1988. *Отражение патриархалных и родоплеменных традиций в шариате (к вопросу о социальных истоках мусульманского права)*, №1, с.46.
- [14] Виж: **Иванов, Н.А.** 1982. О некоторых социально-экономических аспектах традиционного ислама (на примере арабо-исламского общества) –В: *Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока*. Сборник статей, М.
- [15] **Lianaccone** 1991. *The Consequences of Religious Market Structure. Rationality and Society*. 2, p.156-77; 1998. Introduction to the Economics of Religion. – In: *Journal of Economic Literature*. 3, p. 1465-1496;
- [16] **Barro, R.J.** 2006. Religion and Economy – In: *Journal of Economic Perspectives*. 20, p.249-72.
- [17] **Ибн Халдун**. Цитирано съч. с.163.

ФЕМИНИСТКИ РАКУРСИ КЪМ СПРАВЕДЛИВОСТТА ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ПАРИТЕТА

Татяна Батулева¹

Венец на солидарните усилия на жените, паритетът и свързаните с него дебати мотивират по различен начин техните вековни борби за справедливост. Веднъж те черпят вдъхновение от идеята да се сложи край на политическото изключване на жените, друг път от универсалната, изначално присъща на човечеството дихотомия; веднъж се позовават на необходимостта от *равенство* и равен достъп до парламентарните институции, друг път превръщат женската *другост* в ценност, която трябва да бъде съхранена. Един пол, който „търси справедливост“, „който желае да се радва на Революцията и изисква своите права на равенство“, пише Олемп дьо Гуж в Преамбюла на подготовената от нея *Декларация за правата на жената и гражданката*, като подчертава, че „половете са смесени, за да си сътрудничат в едно хармонично цяло“ [1].

В книгата си *Паритетът* (2008) Режан Сенак-Славински ситуира историята на закона за паритета в международен контекст. В първа част „Геополитика на борбата за паритет“ тя разглежда проблема във връзка с равенството. Започва с документален обзор на инициативите на ООН в полза на равенството на половете (след 1950 г.) и на Европейския съюз (след 1990 г.). Втора глава „Панорама на стратегиите в света за компенсиране на по-слабото представителство на жените в политиката“ анализира принципа на квотите, т.нар. „fast track“ (бърз път), т.е. ефи-

¹ Доцент в ИИОЗ, БАН, д-р по философия

касно средство за установяване на равно участие на двата пола в политиката, в нейните три варианта: законови квоти; запазени места и партийни квоти, както и специфичното им приложение в различни страни.

Сенак-Славински стига до един многократно повдиган въпрос: дали паритетът е новаторство или напротив, опасно саботиране на републиканския универсализъм; дали е мярка за включване на жените, или съмнително биологизаторство на политиката, което носи опасност от нови изключвания; дали е „универсализъм на дело“, „нещо изключително“, поставящо под въпрос статуквото, или е квота със специфични нормативни особености и има за цел да се бори срещу дискриминациите и структурните неравенства [2]. Отговорът на Славински се движи в два регистъра: от една страна, тя ситуира паритета в руслото на квотната политика, а, от друга, го разглежда като нейна алтернатива. При всички положения, обаче, той е „още едно допълнително средство да направим обществото по-справедливо“, е заключението на авторката.

Амбивалентността на понятието според Сенак-Славински се дължи на факта, че то по-крива концептуално и паритетния принцип, и неговата конкретна *практическа реализация*. А това крие опасност от смесване: принципът изисква мисленето на различията да бъде включено в равенството, докато неговият юридически израз означава равенство в различието, т.е. равенство, съществуващо при определени условия, или условно равенство [3].

Като нарича паритета „политическа дума за равенство“, Жьоньовиев Фрес посочва, че, за разлика от равенството, което е точен концепт, паритетът прилича на „куфар, в който са натъпкали всичко, което има отношение към равенството на половете“ (друг път го сравнява с „троянски кон“, пълен с въжделения и стремежи, които имат много по-широк обхват и проявление). От една страна, това е добре, защото „куфарът“ е претъпкан с феминистки искания и това е допринесло за обновяването на фе-

министкото движение през последните десетилетия и експлициране на дебатите в него. От друга, обаче, често предизвиква объркване. Неадекватно е например приравняването на паритет и равенство, казва тя. Това става ясно, ако сравним закона за паритета и изискването за равен достъп на професионално ниво: в единия случай може да се говори за нарушение и да се стигне до законова санкция, а в другия нещата са само в сферата на пожеланията [4].

Фрес нарича паритета „дреха, одежда на равенството“, защото той маркира равенството външно, чрез цифри. В това е неговата сила, но и неговата слабост, защото самата дума „паритет“ не насочва към конкретно съдържание. Съотнесено към паритета, равенството означава споделяне на властта. Значи паритетът може да се разглежда като „равенство плюс“, равенство в повече.

Вътрешната полемика, свързана с паритета се върти около проблема дали става въпрос за нов принцип или за концепт, способен да усъвършенства практическата реализация на равенството. Според авторките на книгата „На власт, гражданки!“ (5), целта е паритетът да стане коректив на „братството“ (те слагат подзаглавие на книгата си „Свобода, равенство, паритет“ вместо лозунга „Свобода, равенство, братство“), с което се идентифицира мъжкият вариант на общност и да се подчертае ролята му на стимул за създаване на реално равенство, включващо и двата пола.

Фрес възприема паритета като практическо „средство за фабрикуване на равенство“. Практическо, защото според нея е трудно той да бъде интерпретиран като качествено нов принцип или „доказуем концепт“. Причината за това е, че „биологическото не може да служи за обосноваване на политическото“. Освен това, въпреки че разтърсва из основи модерната суверенност, не бива да се забравя, че политическият паритет е равенство „извоювано отгоре“ [6] и не е застраховен от известен елитаризъм.

Едно от противоречията, превърнало се в основа на вът-

решни феминистки дебати, които впоследствие се пренасят и в публичното пространство, се състои в следното: ясно е, че жените не са категория като другите, а половината от човечеството; но е ясно също така, че паритетът е „заразителен“ и изискванията му могат да се прехвърлят и да бъдат споделени от всички, които са в неравностойно положение.

Част от аргументите срещу паритета са в посока на това защо само „женското различие“ да има право на приоритет; няма много по-опростодушни категории, които също заслужават свое представителство? Като посочва, че един безработен има по-малко шансове за депутат, отколкото една жена, Роз-Мари Лаграв подчертава, че изключеността може да се дължи не само на пола, но и на факта, че има категории, априори по-изключени от демокрацията в сравнение с други. Затова тезата ѝ е, че „борбата за политическо равенство и справедливост не трябва да се води (...) в името на жените, а в името на всички онези, които при демокрацията не получават равностойно признание [7].

Критиците на паритета приемат, че превръщането на женското „различие“ в абсолютен, по-висш от всички останали категории нанася ущърб на солидарността между жертвите на дискриминация, защото игнорира факта, че съществуват различни типове изключвания и неравенства, че не всички са дискриминирани по един и същи начин и често жени дискриминират други жени. Той също така, „представява[л] заплахата за егали-таристките искания на хомосексуалист(к)ите“ (8). Феминистките, които поддържали паритета, всъщност работели за налагане нормата на хетеросексуалността, която чрез паритета се интегрирала и в сферата на политическо представителство. С това те делегитимирали исканията на хомосексуалистите. Някои дори стигат по-далече, като говорят за интрикация на патриархална и хетеросексуална доминация и за „хетеропатриархално потисничество“.

Други критики търсят основание във факта, че паритетът задълбочавал различието между половете там, където целта е постигането на равенство. Защо да се въвежда „анатомична“

дихотомия в сърцето на универсализма? Защо именно „анатомичната двойственост“ да е единственият принцип, който да бъде интегриран в дефиницията на абстрактното гражданство? Марсела Якуб, например, предлага принадлежността към един или друг пол да отпадне от официалните данни, задължителни при описанието на гражданското състояние. Още при раждането, полът на детето се записва в акта за раждане. Впоследствие тази информация намира място и в документите за самоличност. Според авторката обаче, тази традиция, узаконяваща юридическото разделение между половете, е в разрез с настъпилите през последните десетилетия необратими промени. Реално, според Якуб, то представлявало пречка пред равенството, защото различните категории (мъже или жени) предполагат различни задължения и различни права. А ако тези права и задължения наистина са „равни“ и нямат отношение към принадлежността към един или друг пол, защо тогава тази принадлежност да се вписва в документите за самоличност [9]?

Според *Collectif des féministes indigènes* (CFI) разделянето на правата на жените от тези на други дискриминирани общности предварително делегитимира всяко аналогично искане, отправено от страна на друга група; затваря жените в една дефиниция на различието, основаваща се върху идеята, че двата пола взаимно се допълват; конституира групата на жените и нейните предполагаеми интереси чрез изключването на други дискриминирани групи. Това се възприема като „свидетелство за неспособността на официалния феминизъм да интергрира в себе си хетерогенните идентичности“. Приспособявайки стратегията си към нормата за половото разделение, феминистката кампания за паритета е изгубила нещо, което би могло да стане безспорен принос на феминизма в политическата теория, а именно да извади на светло механизмите на йерархията и авторитарните подходи, които утвърждават нормата и пречат на правото на самоопределение.

На тези, които приемат, че паритетът дискриминира други-

те общности, които също имат нужда от представителство, привърженичките на паритета отговарят, че дебатите за неравенствата, дискриминацията и изключванията се ситуират в социалното пространство, докато равенството е релевантно на политическото пространство. Според някои автори неправомерното изместване на дебата от проблема за политическото равенство между двата пола към въпроса за дискриминацията води до напускане терена на политическото в полза на социалното. Дебатите за паритета изваждат наяве разцеплението във феминистките движения, най-общо групирани около тезата за феминизма, разбиран като „класова борба“, от една страна, и есенциалисткия феминизъм, от друга.

Цялостна оценка на паритета, на неговата история и динамика прави Джоан Скот в книгата си *„Паритет! Универсалното и половото различие“* [10]. През призмата на вътрешните дебати авторката проследява етапите от появата на искането за паритет през 1990 година до юридическото му легитимиране във Франция чрез два закона (1999 и 2000). Тезата на Скот е, че паритетът не е само процент, а *„философско новаторство в историята на политическото включване на жените“*. Според Скот именно дискурсът върху паритета позволява *„да се сложи край на дилемата на различието“*: в нейните рамки жените или трябва да настояват за право на глас, като се позовават на модела на абстрактния гражданин, т.е. да приемат една исторически конституирала се *„мъжка фигура“*; или трябва да настояват за включване в името на своята различност и по този начин още веднъж да потвърдят основанията за своето изключване. Паритарист(к)ите успяват да избегнат тази дилема, като се разграничават от традиционната универсалистка концепция, която остава сляпа за половата принадлежност като политическа категория, от една страна, и като изграждат една *„партиципационна“* визия, която се състои в това жените да бъдат представявани в качеството си на жени, от друга [11].

Докато Жьоньовиев Фрес твърди, че паритетът е *„верен в*

практиката, но греша в теорията”, Скот приема, че той представлява новаторство не само в борбите за политическото включване на жените, но и в полето на теоретичните анализи. „Схващането за разделение между мъжете и жените за мен е философски необосновано, но е истинско на практика, т.е. ефикасно, казва Ж. Фрес. По-късно, през 2007 г., тя отново ще заключи, че паритетът е „верен в практиката, но грешен в теорията”, като с тази инверсия на Кантовата формула иска да посочи концептуалната трудност за дефиниране на това понятие, както и практическите ползи, свързани с него. И още: „Изглеждаше невъзможно да се обоснове философски паритетът [...]” [12].

Плод на спорове, еволюция и теоретични взаимодействия, паритетът е фокус, в който си дават среща концептуалните фундаменти на три поколения феминистки – равенство, различие и смесеност. „Одежда на равенството”, цел, средство и принцип, той е свидетелство за сложните и многопосочни оптики на съвременната феминистка мисъл. Споделяме мнението на Джоан Скот за ролята му на „философско новаторство в политическото включване на жените” и се разграничаваме от тезата на Фрес за трудно уловимите му философски основания. Напротив, такива основания виждаме в прозренията на редица феминистки авторки [13], в тяхната визия за универсалност, съхраняваща другостта. Тази своеобразна „деконструкция” на универсалното логически отвежда до въпроса какво бъдеще се очертава пред паритета: дали ще остане в рамките на двойната определеност или ще се отвори за тези, все по-многобройни и настояващи за представителство групи, превръщайки се в път за борба с всички неравенства. Да, Скот настоява за отваряне, но може би трябва да се запитаме не крие ли това опасност „пълният с красиви надежди куфар” (Фрес) да се превърне в кутията на Пандора; да си спомним хитростите на универсалния субект, винаги готов да се завърне под маската на множествеността; да се замислим не е ли това регресия към режима на квотите и по тази причина предателство към смисъла на паритета. Смесването на два дискур-

са, два типа аргументации и цели води да взаимното им обезсилване, лишава ги от специфика и острота, принуждава ги да приемат нерелевантни на съответния дискурс съдържания, проблеми и решения. Очевидно е, че в своите бъдещи развития паритетът – тази утопия, която, в търсене на справедливостта, „призовава закона, за да успее да се реализира“ (Ж. Фрес), и за-напред ще търси своите нееднозначни и трудно уловими, но все пак неоспорими философски основания.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Дьо Гуж, Олемп** 2000. *Декларация на правата на жената и гражданката* – В: Озуф, Мона, *Френското своеобразие. Думата на жените*, ЕОН 2000, с. 86-90.
- Senac-Slavinski, Rejane.** 2008. *La Parite*, Paris : PUF, p.45
Пак там, с. 67.
- Fraisse, Geneviève.** 2001. *La Controverse des sexes Paris*: PUF, 87. Виж също и:
Fraisse Geneviève. *La parité est un habit de l'égalité* : www.repid.com.la/republique/idesees/; Fraisse, Geneviève. *La parité en question*: www.repid.com.la/republique/idesees/ (c)
<https://docs.school/sciences-politiques-economiques-administratives/sciences-politiques/fiche-de-hlecture/pouvoir-citoyennes.liberte-egalite-parite-francoise-gaspard> & Françoise Gaspard, Claude Servan Schreiber et Anne Le Gall, *Au pouvoir, citoyennes! Liberté, Égalité, Parité*, Paris, Seuil, 1992 *Au pouvoir, citoyennes!...*
- Fraisse, Geneviève.** Un mot bon a tout faire: www.repid.com/La-parite-un-mot-bon-a...la-republique/idesees
- Sgier, Lea.** 2008. *L'égalité au risque de la différence sexuelle*, *laviedesidesees* 27.8.2008.
- Pisier, Evelynne** « Sexe et sexualités : bonnes et mauvaises différences », *Les Temps Modernes*, no 609, 2000, p. 156 et 157.
- Iacub, Marcela** 2002, *Le crime était presque sexuel et autres essais de casuistique juridique*, Paris, EPEL, p. 84..
- Scott, Joan** 2005. *Parité ! L'universel et la différence des sexes*, Albin Michel.
Пак там, с. 134; Виж. също: «La parité est un habit de l'égalité», *Le Monde*, 22 avril 1999.
- Bereni Laure**, «La parité, nouveau paradoxe des luttes féministes?», *'Homme et la société* 4/2005 (n° 158), p.219-227
URL : www.cairn.info/revue-l-homme-et-la-societe-2005-4-page-219.htm. DOI :

10.3917/lhs.158.0219.

По-подробно за философските основания, за връзката му с етиката на различието (Иригаре), философията на смесеността (Агасински), политиката на различието (Йънг) и др. вж.: **Батулева, Т.** Равенство, различие, паритет. Приносът на феминистката философия – В: *Съвременни предизвикателства във философията*, 2015-2, СУБ, с. 81-102.

СОЦИАЛНИ НЕРАВЕНСТВА И ЕКОЛОГИЧНИ РИСКОВЕ

*Анна Мантарова*¹

Антропогенното въздействие върху природата предизвиква множество значими и мащабни промени в нея. В много случаи се стига до тежки и трайни проблеми, които засягат големи групи от населението и оказват неблагоприятно въздействие върху човешкото здраве. Техните ефекти нерядко са пряка или завоалирана, превърната форма на определени социални, политически и други *несправедливости* по отношение на различни човешки индивиди, общности и общества. Затова нараства и чувствителността на обществото към качеството на околната среда. Обективните реалности закономерно насочват към изследване на отношението „общество – околна среда“ и в този контекст се стига до познавателното обособяване и проблематизиране на екологичните рискове.

Екологичните рискове

В литературата се срещат различни определения на екологичния риск, в които едно или друго понятие за риск изобщо се обвързва с околната среда като обект на неблагоприятно въздействие или като източник или проводник (посредник) на таква въздействие.[1] В някои определения обхватът на екологичните рискове се разширява – те „възникват във, или се предават на човека чрез въздуха, водата, почвата или биологични храни-

¹ Доктор на социологическите науки, професор в ИИОЗ при БАН

телни вериги”.[2] По този начин в тематиката за екологичните рискове се включва и въпросът за храните, носители на нецеле-насочено попаднали в тях вредни за човека вещества (за разлика от влагани в технологичния процес на изработването им вредни или опасни суровини и/или добавки).

В българската социология, изследвайки отношението „общество – околна среда”, още в началото на 90-те години на миналия век, от позициите на социологията Н. Генев дефинира екологичните рискове като „антропогенни промени на околната среда, които в съвременните културни условия се схващат като вредни за индивидите и социалните общности”.[3]

На базата на множеството съществуващи определения, може да се даде една дефиниция, в която да се обединят елементи, които присъстват в едни или други вече използвани определения и са съществени и необходими за разкриване същността и спецификата на екологичните рискове: *екологичните рискове* са антропогенни промени на околната среда, за които съществува вероятност чрез нейни компоненти или чрез биологичните хранителни вериги да доведат до неблагоприятни ефекти върху живите организми. В това разбиране се очертават няколко важни момента: първо – присъства вероятностният момент; второ – включват се само промените на околната среда, предизвикани от човешка дейност; трето – към рисковете се причисляват промени, които обективно могат да причинят вреда, независимо дали при даденото равнище на научното познание това е установено; четвърто – обхванати са и промени, които оказват въздействие не само пряко, чрез някои от компонентите на околната среда, но и чрез растителни или животински продукти, ползвани като храна; пето – визират се ефекти, чиито обхват излиза извън социосферата и антропосферата. В контекста на протичащия преход от антропоцентрична към биоцентрична (екоцентрична) култура, считам, че е основателно да се обхванат не само тези от антропогенните промени в околната среда, които са вредни за човека, но и тези, които са такива и за

други биологични видове. Още повече, че поради факта, че екосистемата е едно единно цяло и обективно съществуват множество връзки и взаимна обвързаност между елементите ѝ, т.е. между различните типове организми, промените, които засягат едни или други от тях след по-кратък или по-дълъг период от време, чрез по-къси, или по-дълги причинно-следствени вериги, ще окажат въздействие и върху човека. Както казва О. Яницкий, реалният социо-природен свят е основан на много сложни взаимозависимости. Това е резултат от *социално-природния метаболизъм*, където „отговорът“ на природата на човешкото вмешателство е непредсказуем нито по място и време, нито по мащаба на „ответното“ действие.[4]

Според У. Бек, производството на рискове е доста „демократично“ поради факта, че то поражда бумерангов ефект и, в крайна сметка, настига, а и поразява и тези, които са извличали печалби от производството на рискове, или са се считали застраховани от тях. Териториалното и социалното дистанциране вече не се явяват средство за защита от риск. В съвременния свят няма отдалечаване от рисковете, няма безопасно място. „В обществото на всеобщия риск, физически няма къде да се бяга. Няма никакво „друго“ по-безопасно място, освен това, което е поразено от екологична катастрофа“.[5] Наистина, някои рискове са с глобален обseg, но има и редица други, чието действие поне в краткосрочна, а и в средносрочна перспектива е локално (например локално замърсяване на почви, на водоизточници, запращаване на въздуха в определени райони) и отделните социални групи са с доста различаващи се възможности за реакция, респективно за редуцирането или дори избягването им (обитаване на чисти зони, консумация на минерални води, на произведени другаде хранителни продукти). Съществуващите в обществото социални неравенства – форми и начини на явни или скрити социални несправедливости, – определят различия в разпределението на ползите и вредите от екологичните рискове, в тяхната идентификация, оценка и отреагиране, като същев-

ременно рисковете създават нови несправедливости/неравенства, които се наслагват върху вече съществуващите и ги подсилват. Редица конкретни изследвания (напр. The Economics of Ecosystems and Biodiversity <http://www.teebweb.org>, TEEB 2009, The Economics of Ecosystems and Biodiversity for National and International Policy Makers, Summary: Responding to the Value of Nature 2009) доказват, че от всеки екологичен дисбаланс страдат най-вече бедните. [6]

От многобройните социални неравенства, в най-голяма степен релевантни към екологичните рискове са няколко: доходните (или по-общо – имуществените), образователните и регионалните (център-периферия). Всички социални актьори имат собствени, различаващи се интереси. Дори и при един и същи актьор, съществуват несъответствия, дори противоречия между моментни и дългосрочни интереси, между икономически и други видове интереси. Темата е изключително обширна и тук ще се ограничим само до някои основни аспекти.

Основни екологични рискове – генериране, разпределение на печалби и вреди

Анализите на състоянието на околната среда у нас сега показват, че основните екологични рискове са: обезлесяване; замърсяване на въздух, води и почви от промишлено производство; претоварване с остатъчни химикали на почви и продукцията в хода на селскостопанско производство; замърсяване на морските води, абразия на морския бряг, унищожаване на уникални природни дадености и местообитания (напр. дюните); цялостно или периодично пресушаване на водни басейни поради несъобразено с потенциала им изграждане на ВЕЦ и МВЕЦ.

Обезлесяване в резултат на безразборно изсичане на гори (вкл. и масова „гола“ сеч) за добив на дървен материал или за строителство на писти, съоръжения и хотели. Обезлесяването води след себе си нарушаване на водния баланс, появя на свлачища, зачестяване на екстремни природни явления, локални промени в климата, ерозия, „отмиване“ на повърхностния поч-

вен слой, увреждане и унищожаване на местообитания на биологични видове и, в крайна сметка, заплаха за оцеляването на цели екосистеми. Генерираните *ползи* са за собственици на гори и дърводобивни частни фирми, които при благоприятната конюнктура за износ на дървесина реализират големи печалби. От туризъм сега печелят и инвестиращите в леглова база, спортни съоръжения, търговски обекти. *Вредите* обаче са за доста по-широк кръг, както сега, така и в перспектива. Към влошеното качество на въздуха, проблемите, произтичащи от наводнения, засушавания и свлачища за местните хора, се прибавят и по-отдалечени във времето ефекти, заради които и сега печелещите ще търпят загуби – поради изменения в климатичните условия, околна среда с понижено качество, незадоволяващо (туристите) качество на тази част от туристическия продукт. Значителни негативни последици също така заплашват и опосредствано от дълги причинни вериги: в горите гнездят повечето от насекомиядните и хищниге птици, които се хранят в съседните обработваеми площи. Унищожаването на тяхната гнездова база увеличава риска от масово размножаване на гризачи и насекоми, което пък вече принуждава земеделските производители да използват различни химикали, за да предпазват реколтите си, а това е скъпо, вредно и дори опасно. Застрашава и човека, консумиращ реколтата от тези площи.

И други икономически неравенства/несправедливости определят различни интереси и нагласи по отношение на действия, генериращи тези рискове. Един конкретен пример са мненията за развитието на ПП Витоша. В случая се сблъскват не само икономическите интереси на собствениците и операторите на ски съоръженията и на софиянци, които искат планината да се запази в автентичния си вид, без сеч и строителство, но и на любители на зимни спортове. Особено силно са изразени различията в интересите във възрастов план. Младите на възраст до 20 години, а по някои въпроси и до 30 години много по-често изразяват желание за изграждане на нови ски писти и разширение

на сега съществуващите, за строителство на лифтове хижи, хотели, изобщо за приоритетно развитие на природния парк като спортно-туристически център. Макар и деклариращи обща загриженост за екологичното равновесие, те предпочитат писти и удобства за приятно прекарване на свободното време, за практикуване на спорт. Как изграждането на база за това ще се съчетае с опазването на природата, със запазване на горите, които имат ключова роля за качеството на въздуха и за водния баланс на столицата, често остава на втори или по-заден план. Изместените във времето ефекти остават в периферията при ранжиране на предпочитанията.

Замърсяване на въздух, води и почви от промишлено производство. Когато говорим за екологични вреди от промишлеността, следва към производствата, които директно увреждат компоненти на околната среда, да прибавим и тези, които го правят посредством продукцията си – при употребата ѝ или след изхвърляне (например електрически крушки с нажежаема жичка, найлонови торбички за еднократна употреба).

Безспорно, продължаването на индустриални производства, пораждащи екологични рискове съответства на интересите на собствениците, тъй като им носи печалба, т.е. те са от „печелившите“. Но в краткосрочен план запазването на тези производства съвпада с интереси и на заети, изправени пред алтернатива да останат без работа и доходи при евентуална технологична модернизация, която обикновено е свързана и с намаление на персонала, най-малкото с преквалификация, за която не всички имат потенциал и/или желание. В дългосрочен план, обаче, те акумулират сериозни загуби, най-вече по линия на здравословното им състояние (на тях и семействата им, повлияно от замърсената околна среда в зоната на обитаване) и бъдещи разходи за лечение.

Още повече съвпадение на интереси има при социални актьори, заемащи различни позиции в икономическата дейност при производства, чиято продукция в процеса на употребата си

или след това оказва отрицателно въздействие върху околната среда. Причината за нежеланието и съпротивата за ограничаване на производства е, че замяната на произвеждания продукт изисква инвестиции, т. е. финансови разходи за собствениците, риск за загуба на работата или най-малкото, необходимост от усилия за преквалификация за заетите. Това обяснява острите реакции и съвместни протести на собственици и заети в такива производства спрямо решения, които обективно ще доведат до редуциране на екологични рискове. Примери от близките години са реакциите на собственици и заети в производството на най-масово използваните тънки найлонови торбички за еднократна употреба срещу въведената с цел ограничаване на масовото им използване еко такса и на произвеждащите осветителни крушки с нажежаема жичка срещу забраната за продажбата им в ЕС. И двете мерки, от една страна, имат положителен екологичен ефект, но, от друга, засягат и чувствително икономически интереси.

Претоварване с остатъчни химикали на почви и продукция заради прекомерна и/или некомпетентна употреба на препарати и торове в хода на селскостопанско производство. Ползването на химически препарати улеснява производителите и увеличава добивите, което безспорно е в интерес на производителите. Но техният дългосрочен интерес е съхраняването на качеството на земята, която ще ползват и занапред и един срещу друг застават непосредствения и дългосрочният интерес. В този случай доста релефно се очертава ролята на някои неравенства/несправедливости при реализация на производствената дейност. Образователните неравенства, в които „избиват“ и социалните несправедливости спрямо отделни индивиди или групи, определят различията в знанието и информираността, на базата на които може да се взема определено решение какво да се прави и какви ще са следствията от едно или друго действие в производствения цикъл. Подходящите неравенства пък определят възможността за използване на специализирана експертна

помощ, така че да се постигне положителен ефект по отношение на количеството на продукцията без това да се отразява на екологичната ѝ чистота, а и без да се уврежда земята. Наши изследвания [7] категорично показват, че в средното и особено в дребното производство определено има осезаем дефицит на експертно участие.

Интересът на потребителите на селскостопанска продукция също не е хомогенен и еднопосочен – повече продукцията означава по-ниски цени, но остатъчните химикали в храните са заплаха за здравето. Приоритизирането на всяка от алтернативите е свързано с редица съществуващи социални несправедливости и неравенства, отново най-вече подоходни и образователни. Емпирично установено е [8], че високодоходните групи обръщат приоритетно внимание на качеството (в това число на чистотата) на храните и най-често търсят и купуват био храни. Обратно, за нискодходните групи определящо при избора е цената и те са заинтересовани от поевтиняване на продукцията без оглед на средствата за това.

Замърсяване на морските води, унищожаване на уникални природни дадености и местообитания (напр. пясъчните дюни) заради строителство, абразия в резултат на изгребване на морски пясък. След реституиране на земите, се правят опити чрез различни процедурни и административни ходове да се заобикалят забрани, включително и произтичащи от международни договорености, за строителство в защитени зони. Пореден пример са съдебните спорове около влизането в сила на Общия устройствен план на община Царево, който предвижда застрояването на две трети от крайбрежието на юг от Царево със 75 хиляди легла, всички в територията на Природен парк Странджа и НАТУРА 2000. Това ще означава изграждане на комплекс на мястото на разрушения „Златна перла“, който след години опити за узаконяване е разрушен през 2012 г. Претенциите на собствениците на незаконно построения комплекс „Златна перла“, край село Варвара в Природен парк Странджа, са отх-

върлени от Европейския съд по правата на човека с мотива, че инвеститорът е бил наясно, че проектът му не отговаря на изискванията на екологичното законодателство, но въпреки това е продължил да строи.

С увреждане на околната среда по Черноморието, страната се лишава от възможността да се утвърди като една желана качествена туристическа дестинация – възможност, гарантирана от запазената доскоро естествена природа, вече загубена от повечето „развити“ държави. Единственото, което печелят местните хора от масираното строителство на хотели и заведения, е краткосрочен масов туризъм. Но това е съпроводено и с проблеми с водоснабдяването, и с отвеждането на отпадните води, а и с невъзможност за устойчиво развитие на туризъм, или съпътстващ бизнес в средносрочна и дългосрочна перспектива поради частично, но сериозно увредена, или пък дори напълно унищожена природа.

Приоритизирането на текущи икономически интереси, най-вече на едри инвеститори (да се реализират максимални печалби „тук“ и „сега“) ориентира към фокусиране върху целеви групи, чиито претенции и интереси са ограничени в голяма степен до наличие на места за нощувка (естествено съответстващи на стандартите на страните, от които идват) и евтин алкохол без ограничения в консумирането му и без контрол върху съблюдаването на общоприети норми на поведение („алкохолен туризъм“). Това задава и модела на изграждане на курортните комплекси – плътно застрояване с хотели и пренасяване с увеселителни заведения. Морето, чистотата му (компрометирана от надхвърления капацитет на пречиствателните станции), природната среда не са търсения от тази категория туристи продукт, поради което и те обикновено силно или изцяло се игнорират. Тази политика, обаче, лимитира възможностите за дългосрочно развитие. Елиминират се перспективите за развитие на семеен туризъм, за привличане на платежоспособни туристи с културни интереси (привличането на които ще е дори по-печелившо). Не-

посредственият икономически интерес – да се получи максимално възможната за момента печалба, без да се инвестира в развитие на многофункционална база и инфраструктура, в човешки капитал, в предлагане на широк спектър разнородни услуги с високо качество, – не само е негативен по отношение на околната среда, но и рамкира явно, или тайно опасно бъдещото икономическо развитие.

Цялостно или периодично пресушаване на водни басейни поради несъобразено с потенциала им изграждане на ВЕЦ и МВЕЦ. Заради строителството им в неконтролирано количество, вкл. и на места с непостоянно пълноводие, се стига до цялостно или периодично пресъхване на водни басейни. Последиците са нарушаване на екологичното равновесие, трайно разрушаване на речни местообитания. *Ползите* в момента са само за собствениците – големи печалби благодарение на ангажимента на държавата да закупува произведената от тях електроенергия на висока цена. *Вредите*, обаче, са за местното население – безводие, нарушени екосистеми, редуцирани други възможности за стопанска дейност.

До тук екологичните рискове бяха разгледани във връзка с икономически неравенства (и скритите в, чрез тях различни типове социални несправедливости), но те далеч не са единствените релевантни. Тук само ще маркираме някои основни линии на взаимовръзки с други два вида неравенства: **регионални** по оста **център – периферия** и **образователни**.

Много съществено обстоятелство с оглед на **регионалните различия** е, че с течение на времето, наред с общото намаляване и застаряване на населението, става и неговото преразпределение между регионите и вътре в тях. Преди всичко столицата, а на регионално ниво – областните центрове, са притегателен център, който привлича миграционни потоци от хора в активна възраст. Това е реален факт, който ще определя трайно развитието на отделните териториални единици. Тази концентрация има и съвсем пряко отношение към екологичните рискове,

предвид концентрацията на население, транспорта и експлоатацията на различни производствени мощности. От друга страна, периферизацията на териториите в социално-икономически смисъл, както показват и емпирични изследвания, е сериозна предпоставка за приоритизиране на други проблеми, а пък и за negliжиране на екологичните – и на институционално, и на общностно, и на индивидуално ниво.

Образователните неравенства също имат пряко и косвено отношение към проблематиката. По-високото образование се свързва с по-висока информираност за значението на околната среда и на екологичните рискове, с интерес, търсене и ползване на информация за състоянието на околната среда, за възможните начини чрез конкретни действия да се допринесе за съхранението ѝ, да се редуцират рисковете и ефектите от тях върху човека. Различната степен на образование косвено влияе и върху житейската ситуация, а от там и върху личностните приоритети, върху изискванията към управленските органи. Емпиричните изследвания показват, че една от групите, за които опазването на околната среда е приоритетна за обществото задача, са хората с висше образование. Показателно е различието, констатирано при отговори на въпроса за приоритетност на икономическото развитие или опазването на околната среда. При национално представително изследване последното е посочено като по-важно от 50,6% от анкетираните, а от групата на хората с висше образование – от 56,8%. Същите разлики се възпроизвеждат и при конкретизация на въпроса относно собственото населено място.

Информацията от ЕСИ също така сочи и връзка между образованието и активността по отношение на дейности, които целят пряко или косвено да повлияят върху състоянието на околната среда – напр. участие в акции за залесяване, почистване на територии, включване в движения, подписки и други акции, възприемане на иновативни практики като разделно сметосъбиране, отделяне на опасни отпадъци, предаване на излезли от

употреба електроуреди и пр. Изводът, който доста ясно се очертава от събраната в хода на изследванията информация е, че наличието на групи от населението с особено ниска степен на образование води до натрупване на кумулативни ефекти, вкл. и във връзка с екологичната проблематика. Липсата на образование определя малките шансове за намиране на работа, рискът за продължителна безработица, а оттам – бедност и социално изключване. Дори и с работа ниското образование, традиционно, означава работно място с доста по-ниско качество, а и като правило – с ниско заплащане. Бедността се свързва почти еднозначно с лошо качество на местата за обитаване – най-вече замърсеност от различен вид. Бедността определя и структурата на разходите и възможностите за отреагиране на екологични рискове, дори когато те са идентифицирани и оценени. Това означава, че издигането на образователното равнище е инструмент за редуциране на екологичните рискове и влиянието им.

Генерирането на екологични рискове, които биха могли да се избегнат или да са значително редуцирани, неравномерното разпределение на ползите и вредите от тях между различни социални групи е в значителна степен свързано с икономизацията на мисленето и действията във всички области и дейности. Значителна роля играе и силната индивидуализация, която се наблюдава твърде релефно в обществото ни след промените от 1989г., при това индивидуализация, която е на фона на социална аномия. Към това се прибавя и инструментализацията на ценностните системи, мисленето в категориите „тук“ и „сега“.

В тези условия от изключително значение е ролята на държавата, която следва да охранява общия интерес. Това може да стане с адекватно на потребностите законодателство, което да се прилага ефективно, да се използват широко икономически механизми, да се подкрепят социално уязвими/застрашени групи. Безопасна околна среда трябва да има за всички. Сега и за в бъдеще!

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И БЕЛЕЖКИ

1. <http://www.businessdictionary.com/definition/environmental-isk.html#ixzz2c94 XpKjY>; http://dge.stanford.edu/SCOPE/SCOPE_15/SCOPE_15_1.1_chapter1_1-14.pdf
2. http://dge.stanford.edu/SCOPE/SCOPE_15/SCOPE_15_1.1_chapter1_1-14.pdf
3. **Генов, Н.** [1993] *Устойчиво развитие и екологичен риск*. София, с. 18.
4. **Яницкий, О.** [2011] *Экомодернизация России: теория, практика, перспективы*. Москва, РАН: Институт социологий, с.13.
5. **Яницкий, О.** [2011] *Экомодернизация России: теория, практика, перспективы*. Москва, РАН: Институт социологий, с.10.
6. **Ганчева В.** [2012] Етнос и екология – от акумулиране на неравенства към акумулиране на предимства В: Л. Димитров, М. Мизов (съст. и ред.) *Екология и хуманизъм*. София, Фондация „Фр. Еберт“, с. 294-307.
7. *ЕСИ „Екологичната култура на производителите на селскостопанска продукция“* – област Благоевград 2010г. и национално – 2012г. И двете изследвания са финансирани от ФНИ в рамките на проект „Трансформацията на националната ценностна система и нейната синхронизация с европейските модели: развитието на екологичната култура като показател за транслация на европейски ценности в българското общество», 2008 – 2012 г. с ръководител А. Мантарова.
8. *ЕСИ „Модерното общество: между уязвимостта и устойчивото развитие“*, 2010 и 2012г., в рамките на същия проект.

ИНВАЛИДНОСТТА КАТО ГЕНЕРАТОР НА СОЦИАЛНИ НЕРАВЕНСТВА

Божидар Ивков¹

„В наше време се говори и пише много за сложните системи, както в интелектуален план (теории на сложните системи), така и в икономическо и политическо отношение (глобализацията).

Сложността обаче не бива да ни парализира.

Тъкмо обратното, с усложняването на света нараства необходимостта от ясно открояване на проблемите“. [1]

Въведение

Съществуват множество изследвания, които доказват, че неравенствата влияят върху здравето на хората. Смята се, че като цяло те са поздравени ако имат по-високи или адекватни на потребностите си доходи, ако са с висше образование, работят и имат достатъчно количество и качествена храна[2]. Не случайно Уилкинсън и Пикет пишат, че във „всяка страна здравето и щастието на хората са свързани с техните доходи“, като допълват, че има вероятност да съществува „тенденция здравите да се придвижат нагоре по социалната стълбица, а болните се оказват на дъното“[3].

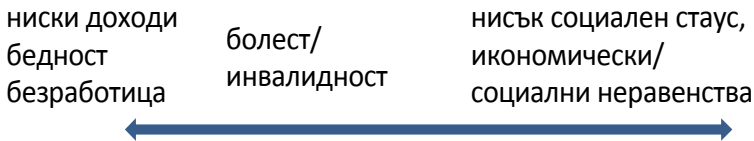
Проблемът здраве е изключително важен и непрекъснато актуален. Д. Стиглиц казва, че поради липса на здравни застраховки при 50 милиона американци „едно заболяване може да

¹ Доцент в ИИОЗ, БАН, д-р по социология, bivkov56@gmail.com

доведе цялото семейство до ръба...”, а „най-честата причина за обявяване на лични фалити е свързана със заболяване на член от семейството” [4]. Стиглиц цитира изследване на Грос и Ното-видигдо, според което „медицинските разходи, които заплащаме от джоба си, са основната причина за приблизително 26% от личните фалити сред домакинствата с лични доходи” [5].

Във всички тези изводи ясно прозира двупосочната връзка здраве/болест – икономически/социални неравенства. Тя може да се представи схематично така:

Схема 1. Връзка между неравенства и болест/инвалидност

Трябва ясно да се правят два вида разграничения. Първо, разграничението между разлика и неравенство. „Разликите са дадени (от Бога или природата), или избрани (както е при стила), докато неравенствата са социално конструирани.

В основата на неравенствата винаги има някакъв (предполаган) общ знаменател, докато в случая с разликите (тяхното възприемане и дискурсите на тази тема) такъв знаменател не е необходим и представлява по-скоро изключение”[6].

Второ, разграничение между *неравенства в шансовете* – възможности на хората (респ. на лицата с инвалидност, достъп до различни системи в обществото, наличие на социални бариери и др.), и *неравенства във фактическите статусови равнища* – напр. фактически индивидуален (при качествени изследвания) или групов, субкатегориален или категориален (при количествени изследвания) образователен и професионален статус на лицата с инвалидност[7].

Здравето, наличието на хронични заболявания и уврежда-

ния обикновено се определят като естествени *различия*, които, поставени в общия социален контекст и в контекста на подходящите неравенства, се превръщат в *неравенства*. *Инвалидността може да бъде предизвикана от икономически/социални неравенства, както и самата инвалидност е в състояние да продуцира неравенства* най-вече чрез необходимостта от извършване на разходи за поддържане и/или подобряване на здравето, които често се оказват непосилни за домакинствата на лицата с инвалидност – нещо, което ще се опитам да покажа в този доклад. В процесите на генериране и задълбочаване на неравенствата имплицитно присъства и проблемът за дистрибутивната, а в не малка степен и за компенсаторната справедливост или несправедливост.

Методология и методика на изследването[8]

Смята се, че основни механизми за генезиса и съществуването на социалните неравенства са отношенията на собственост, власт (господство/доминация и подчинение), социално разделение на труда (социално закрепено и йерархизирано) и наличието на социална диференциация. Социалните неравенства, стимулирайки превръщането на големи социални категории и/или субкатегории (например, възрастни в предпензионна възраст, жени, лица с увреждания и др.) в безработни, бедни, социално зависими и др., се възприемат като проява на социална несправедливост, придават им нови статусни позиции, които мултиплицират неравенствата, и като правило водят до нарастване на социалното напрежение.

Неравенствата в доходите и, по-специално, екстремните неравенства, са една от водещите причини достъпът до здравни услуги често да зависи повече от възможностите за заплащане, отколкото от медицинските потребности (нарушена е справедливостта). Тежестта на разходите за здраве, като относителен

дъл от общия доход на домакинствата, е доказателство не само за неравенството в потреблението на здравни услуги, лекарства и фармацевтични продукти, но и за липсата на каквато и да е справедливост в това потребление.

За целите на изследването бе приета следната дефиниция на понятието „социално неравенство“: *„социалното неравенство“ е форма на социална диференциация, при която отделни индивиди, социални групи, слоеве, класи и/или категории се намират на различни нива на вертикалната социална йерархия (статусни равнища) и притежават неравни жизнени шансове и възможности за удовлетворяване на своите потребности“.*

Подобна дефиниция е обвързана с концепцията на А. Сен за възможностите. Защото, както казва и Търнборн, тя „определя към каква форма на равенство трябва да се стремим, а именно към равенство от гл.т. на възможностите за пълно функциониране като човешки същества. Тези възможности обхващат несъмнено въпросите за самото оцеляване, здравословното състояние (и улесняването на хората с увреждания), свободата и знанието (образованието), които правят възможен избора на собствен житейски път, както и ресурсите, позволяващи да се следва този път (срев. [9]) [10].

Обект на изследването са обикновените домакинства в България, които по данни от Преброяване'2011 г. са 3 005 589 [11]. При формирането на извадката е използван моделът на двустепенната гнездова извадка, която е представителна за страната. Пълното реализиране на извадката (800 домакинства при планирани 800) означава, че са осигурени условия очакваните величини на стохастичните грешки да не бъдат по-големи от предвидените при гаранционна вероятност 0,95 [12].

Предмет на изследване са разходите за здраве от джоба на българските домакинства.

Методи. За потребностите за регистрация на извършените от домакинствата разходи за здраве от джоба бе разработен

„Дневник за разходите за здраве на домакинството”. Дневникът е част от оригиналната методика на изследването и е инструмент за регистрация. Обработката на съдържащата се в него информация, е част от методиката, в рамките на която е създаден и „Класификатор на разходите”. С него различните разходи се структурират в 6 групи, а всяка от групите е структурирана по видове разходи в групата. Регистрацията на разходите за здраве на домакинствата от джоба е извършена в периода 10 май – 10 юни 2015 година [13].

Резултати

Общият размер на едномесечните разходи за здраве от джоба, които регистрира изследването, се равнява на 81 626 лв.

Таблица 1.

Среден месечен и среден годишен разход за здраве от джоба на едно домакинство и на едно лице

Показатели	На едно домакинство (в лв.)	На едно лице (в лв)
Среден месечен разход	102,03	42,07
Среден годишен разход	1 224,36	504,84

Източник:[14]

Национално представителният характер на изследването дава основание да се допусне, че подобен е бил средногодишния разход на всеки от 7 202 200 граждани на България [15]. Тези данни дават основание да се предположи, че през 2015 г. заплатените разходи за здраве от джоба могат да бъдат оценени между 3 630 000 000 лв. и 3 680 000 000 лв [16].

Измерените стойности на разходите са подобни на аналогичните разходи, представени в „Проект на анализ на състояние-

то на финансирането на здравеопазването в България. Декември 2014 г.”. Частният разход (или разхода за здраве от джоба) се е увеличил „от 26% през 1995 г. до 48,6% през 2012 г. като дела на плащанията със собствени средства се е покачил от 26% на 47,5%” [17].

Наблюдава се висока диференциация на разходите между различните групи разходи. Водещо място заемат разходите от групата „Медицински продукти за извънболнично лечение” – почти две трети от всички направени разходи. В същото време разходите за лекарствени средства и фармацевтични продукти, включени в тази група, са 91,36% от разходите в групата и 57,56% от всички направени разходи [18].

Наблюдава се и много сериозна диференциация според броя на домакинствата, реализирали разходи в тези групи, както и между домакинствата с разходи за здраве от джоба по дадена група разходи и тези, които не са имали такива разходи (табл. 2).

Тези данни ясно показват, че регистрираната тенденция в други страни, е присъща и за България, а именно: едно заболяване може да доведе домакинството до ръба или да го тласне – често необратимо, в спиралата на обедняване и достигане на състояние на относителна, или абсолютна бедност. Това е възможно, защото разходите за здраве:

(1) представляват сериозно перо в бюджета на домакинствата,

(2) осигуряват поддържането, подобряването и възпроизводството на едно от най-значимите обществени блага,

(3) по-голямата част от тях имат императивен характер,

(4) в условията на извършената цялостна трансформация на социално-икономическата система, на смяна на парадигмите и приоритетите и в икономически, и в социален, и в личностен план, здравеопазването е подложено на натиск, промени и деформации, които нерядко имат твърде сериозни и не винаги предвидими последици.

Таблица 2.

Разходи на домакинствата по групи разходи

Групи разходи	Общ разход за групата	Брой домакинства, с такъв разход	Среден разход		Разлика	
			На 1 дом. (N=800)	На 1 дом., с В ле- такъв разход	В ле- ва	В%
Болнична мед. помощ	5 157,00	53	6,4	97,3	90,9	1 520,3
Извънболнична мед. помощ	17 705,00	433	22,1	40,1	18,0	181,4
Мед. услуги при домашно лешение	567,50	19	0,7	29,9	29,2	4 271,4
Рехабилитац. мед. услуги	3 181,60	24	4,0	132,6	128,6	3 315,0
Допълнителни мед. услуги	3 235,30	174	4,0	18,6	14,6	465,0
Мед. продукти за извънболнично лечение	51 778,00	792	63,6	65,4	1,8	102,7

Бележка: Броят на домакинствата, имали разходи по отделните групи разходи надхвърля 800 поради това, че почти всяко домакинство е имало разход по повече от една група. [19].

Естествено е да очакваме, че домакинствата на лица с увреждания са сред социалните категории, които най-силно са застрашени от бързо изпадане на най-долните стъпала на социалната йерархия именно поради здравословни проблеми.

Преди да представя някои данни за неравнопоставеното положение на домакинствата на лица с увреждания, е необходимо да се направят няколко предварителни пояснения. В извадката на изследването са попаднали 197 домакинства на лица с увреждания или 24,6% от всички изследвани домакинства. Малко над една четвърт от тях (26%) са домакинства на лица с увреждания, които са едночленни и двучленни домакинства, в

които членовете им са със статута на лице с трайно увреждане над 50% трайно намалена работоспособност, а останалите почти три четвърти (74%) са домакинства с лица с увреждания, т.е. домакинства, в които има поне едно лице с увреждане. Поради това, че тук няма възможност да се правят толкова детайлни сравнения, използвам терминологията „домакинства на лица с увреждания” и „домакинства на лица без увреждания”. Данните от изследването показват съществуващата трайна тенденция, че лицата с увреждания (както и техните домакинства) са по-възрастни, с по-ниски доходи и образование, по-често са жени, безработни и разчитат на доходи от социални фондове.

Разпределението на домакинствата според дохода им е следното:

Таблица 3.

**Чист среден месечен доход на домакинствата
на лица без и с увреждания**

Доходи	Домакинства на лица без увреждания (N = 584)	Домакинства на лица с увреждания (N = 195)	Разлика (к.2-к.3) в%
до 286 лв.	12,7	12,3	0,4
287-572 лв.	22,9	24,1	-1,2
573-859 лв.	24,5	27,2	-2,7
860-1146 лв.	14,7	16,9	-2,2
1147 и повече	25,2	19,5	5,7
Общо	100,0	100,0	-

Бележка: N=779, не отговорили – 21.

Възприетата стъпка за формиране на скалата на доходите на домакинствата представлява официално приетата в страната към дата на изследването линия на бедност – 286 лева. Прави впечатление, че около 12,5% от всички домакинства живеят с доход под тази линия. Вижда се, че разликите в относителните дялове по отделните групи доходи на домакинствата на лица с и

без увреждания почти не се различават – те са в рамките от 0,4% до 2,7%. Единствената по-голяма разлика – в полза на домакинствата без лица с увреждания, е при най-високата степен на доходи – 5,7%.

Средните месечни разходи за здраве от джоба на домакинствата са представени в таблица 4. Тук диференциацията личи ясно. При относително ниските нива на разходи за здраве от джоба – до 60 лева месечно, домакинствата на лица без увреждания доминират с над 10 процентни пункта. При високите и много високите разходи за здраве – над 120 лева, тази тенденция се обръща.

Таблица 4.

Домакинства на лица без и с увреждания според относителния дял на средните месечни разходи за здраве от джоба

Разходи	Относит. дял на домакинствата на лица без увреждания (N=601)	Относит. дял на домакинствата на лица с увреждания (N=197)	Разлика (к.2-к.3) в%
До 30 лв.	24,1	11,2	12,9
Над 30 до 60 лв.	29,0	15,2	13,8
Над 60 до 90 лв.	16,4	23,4	-7,0
Над 90 до 120 лв.	10,5	12,7	-2,2
Над 120 до 200 лв.	10,0	19,7	-9,7
Над 200 лв.	10,0	17,8	-7,8
Общо	100,0	100,0	-

Бележка: N=798, не отговорили – 2.

„Граничната зона“ е разход от 60 лв. Над тази граница домакинствата на лица с увреждания правят по-често и по-високи разходи в сравнение с домакинствата на лица без увреждания, което намалява техните шансове за реализация на възможностите на членовете на домакинствата, както и снижава техните социални позиции в обществото.

Таблица 5.

Домакинства на лица без и с увреждания според относителния дял на средните месечни разходи за здраве от джоба от чистия среден месечен доход

Относителен дял на средните месечни разходи за здраве от джоба от чистия среден месечен доход	Домакинства на лица без увреждания (N= 582) в%	Домакинства на лица с увреждания (N= 195) в%	Разлика (к.2-к.3) в%
До 10%	11,9	4,6	7,3
Над 10% до 20%	11,9	3,6	8,3
Над 20% до 30%	11,3	6,7	4,6
Над 30% до 40%	10,1	9,7	0,4
Над 40% до 50%	10,3	8,7	1,6
Над 50%	44,6	66,7	-22,1
Общо	100,0	100,0	-

Бележка: N=777, не отговорили – 23.

Интересни тенденции показват данните за относителния дял на разходите за здраве от чистия среден месечен доход на двете категории домакинства (таблица 5). И тук на ниските нива на разходи доминират домакинствата на лица без увреждания. След границата от 20% започва изравняване, за да се стигне до „взрив“ при най-високите разходи. Над две трети от изследваните домакинства на лица с увреждания разходват 50% и повече процента от дохода си за здраве. Подобни нива на разходите от джоба за здраве са един от най-прекия път до несправедливата сама по себе си дилема: хляб или лекарства.

Данните от таблица 6 показват за какво най-често изследваните домакинства правят разходи за здраве от джоба.

Вижда се, че само в две групи разходи домакинствата на лица без увреждания правят по-високи разходи в сравнение с домакинствата на лица с увреждания. Това са групи разходи, в които за хората с увреждания са предвидени известни финансови облекчения: например освободени са от плащане на ня-

Таблица 6.

Средни разходи за здраве от джоба на домакинствата без и с лица с увреждания според групите разходи.

Групи разходи	Отн. дял на домакинствата, направили разход (в%)		Среден разход на 1 изследвано домакинство (в лв.)		Среден разход на 1 домакинство, направило такъв разход (в лв.)	
	на лица без уврежд.	на лица с уврежд.	на лица без уврежд.	на лица с уврежд.	на лица без уврежд.	на лица с уврежд.
За болнична медицинска помощ	6,0	8,6	7,08	4,53	118,45	52,54
За извънболнична медицинска помощ	54,7	52,8	20,99	25,75	38,40	48,77
За медицински услуги при домашно лечение	1,8	4,1	0,3	3,71	12,41	53,88
За рехабилитационни медицински услуги	2,7	4,1	3,77	4,62	141,94	113,83
За допълнителни медицински услуги	18,1	33,0	3,19	6,68	17,61	20,24
За медицински продукти за извънболнично лечение	98,8	99,5	55,88	91,48	56,54	91,95

кои такси, не заплащат различни по брой и вид рехабилитационни процедури и др. Това е една възможна причина за обяснение на тези различия.

Същевременно прави впечатление огромното различие между двете средни величини – среден разход на 1 изследвано домакинство и среден разход на 1 домакинство, направило такъв разход. Например, при разходите за медицински услуги при домашно лечение разликите между двете средни е 41,4 пъти при домакинствата на лица без увреждания и 14,5 пъти при домакинствата на лица с увреждания. Същевременно абсолютния размер на разхода показва, че домакинствата на лица с увреж-

дания заплащат 12,4 пъти повече като среден разход на 1 изследвано домакинство от същия разход при домакинствата на лица без увреждания (3,71 лв. срещу 0,30 лв.). За домакинствата, направили разход по тази група, тези цифри са съответно 4,3 пъти повече (53,88 лв. срещу 12,41 лв.). Тези данни, по никакви критерии, не могат да бъдат приети за отражение на една справедлива социална действителност.

Обсъждане

Данните от изследването показват, че домакинствата на лица с увреждания са поставени в по-неравностойно положение: те имат относително по-ниски доходи от домакинствата без лица с увреждания и едновременно с това са принудени от здравословното си състояние (императивна принуда) да правят повече и по-разнообразни разходи за здраве от джоба. Така инвалидността се оказва в ролята на продуцираща социални неравенства, особено в случаите, когато налага екстремни разходи за здраве от джоба. Потвърждава се явлението-процес, което е наблюдавано и в други страни: появата и/или задълбочаването на инвалидността могат да изправят домакинството на ръба, а най-често го изтрелват в орбитите на относителната или абсолютната бедност, а оттук и в най-ниските равнища на социалната йерархия, отнемайки възможностите на членовете на домакинството не само да упражняват своите права, но и да реализират своите житейски шансове и възможности.

Обобщаването на изразходваните средства за здраве от джоба в една глобална, средна сума или величина (таблица 6) крие опасност от замъгляване на реалните разходи и съответно на реалната им тежест за двете категории изследвани домакинства в зависимост от доходите им, участието или неучастието им в разхода за различните групи разходи и други показатели. Всички тези проблеми са едновременно и причина, и следствие

на здравни неравенства, продуцирани преди всичко от публични политики в социалната сфера. Иначе няма как да си обясним абсурдните, макар и по-епизодични, разходи за здраве в размер на 80%, 90% и дори 118% от чистия среден месечен доход.

Важна и много сериозна разделителна линия на неравенства в разходите за здраве от джоба, са доходите на лицата и домакинствата. Според относителния дял на разходите за здраве от джоба спрямо месечните доходи на домакинствата (таблица 5) могат да се обособят три групи. *Първата група* обхваща домакинствата, изразходващите за здраве от джоба до 20% от месечния си доход. Тук влизат преди всичко домакинства, чийто членове работят, чиято средна месечна работна заплата, както в обществения, така и в частния сектор, е между 881,75 лв. и 930,08 лв., а получаваните пенсии по-често са изслужено време и старост, отколкото за инвалидност. *Втората група* включва в себе си домакинствата, чийто среден разход за здраве от джоба е висок и много висок: между 20% и 40%. Тук попадат домакинствата, чийто доходи са 1 до 3 пъти над линията на бедността за 2015 година, т.е. 286 лв. *Третата група* домакинства се формира от домакинствата с най-ниски доходи – по-често това са домакинства на лица с увреждания. Разходите за здраве от джоба тук могат да се дефинират като екстремни – 50% и повече процента.

Фактът, че средните разходи за здраве от джоба при заболяване – особено хронично и по-тежко, много лесно могат да се превърнат в екстремни, то ясно е, че за преобладаващата част от населението в страната дилемата здравословно хранене (храна) или лечение (лекарства) съвсем не е имагинерна. Това поддържа прогресиращото обедняване на населението и води до критично увеличаване на дълбочината на бедността, а като следствие се влошава здравословното състояние на населението. С други думи порочния кръг се затваря. Доказателство за подобно твърдение е констатираната разделителна линия, показваща факта реализирало ли е лицето или домакинството разход за здраве от джоба по една или повече групи разходи или не е [20]. Наличието на инва-

лидност често изправя членовете на домакинствата в ситуация на принудителен избор да направят разходи по една или друга група разходи. Наличието на подобна принуда е сериозно доказателство за съществуване на депривация по отношение на разходите за здраве от джоба и за това, че инвалидността генерира неравенства. Липсата на компенсаторни механизми, насочени срещу тези процеси, доказва, че идеята и една от основните обществени ценности – справедливостта – просто отсъстват от публичните социални и здравни политики в страната.

Заклучение

На основата на представените, макар и в известна степен фрагментарни, данни могат да се направят следните изводи:

(1) Разходите за здраве от джоба на почти половината от домакинствата без лица с увреждания (44,6%) и на над две трети (66,7%) от домакинствата на лица с увреждания, и като цяло на преобладаващата част от домакинствата в България, са непропорционално високи в сравнение с размерите на заплатите и пенсиите.

(2) Тези разходи водят до здравни неравенства, особено силно изразени при лицата и домакинствата, живеещи с доходи под, около и малко над линията на бедност. Подобни са и здравните неравенства между домакинствата на и без лица с увреждания.

(3) При заболяване на член от домакинството високите разходи за здраве от джоба достигат катастрофални размери (36%), особено силно изразени при лицата с минимални месечни размери на работна заплата и пенсия. При най-силно уязвимите групи (домакинства на лица с увреждания) месечните разходи за здраве от джоба достигат абсурдни стойности – 50%, 90% и дори 118% [21].

(4) Високите разходи за здраве от джоба, особено в случаи-

те на тежко и/или хронично заболяване и на инвалидност, която прогресира във времето, са основен фактор за изпадане в абсолютна бедност и социална депривация, както и фактор, генериращ икономически и социални неравенства.

(5) Резултатите от изследването показват, че е необходимо усъвършенстване на съществуващата социална и здравна политики и насочването им към намаляване на тежестта на разходите за здраве от джоба с цел смекчаване на тенденциите, водещи към социално изключване и маргинализация на значителни по брой социални групи[22], особено на домакинствата на лица с увреждания.

(6) Инвалидността и социалните неравенства са сложни социални феномени и адекватното им изследване трябва да се основава, както на философски и социологически концепции, които отчитат този факт – например концепцията на А. Сен за възможностите, така и на концептуални схеми и модели, взаимствани от теория на сложността и теория на сложните системи.

(7) При подобен подход е абсолютно задължително да се включва и етичното измерение на социалните неравенства в здравето. Неравенствата в здравето, обусловени от социално-икономически фактори, се разглеждат като незаслужени и несправедливи – едва ли някои от посочените по-горе данни могат да бъдат дефинирани като справедливи. „От гл.т. на обществената дистрибуция на блага или на принципите на социалната справедливост несъмнено е различна оценката на разликите в здравословното състояние, обусловени от генетичните или природните процеси на стареенето на организма, и друга на разликите, свързани със социалната позиция на индивида или направо с неговото социално изключване. Още повече, че – както са показали много изследвания, проведени в различни страни – различията в здравето, свързани с принадлежността към различни социални класи, могат да бъдат изяснявани почти изключително със социални фактори”[23]. Трябва да се помни, че разликите в здравословното състояние на индивидите детермини-

рат техните възможности за постигане на много обществено ценени блага и по този начин засягат перспективите на социалните позиции. „Премахването на неравенствата в здравето е дейност в посока на равенство на шансовете, а не на равенство в заеманите позиции и техните ефекти”[24].

В този контекст публичните социални и здравни политики трябва да бъдат насочени към елиминирането на различията в здравословното състояние, като се осигурява *равенство на възможностите, на шансовете за здраве за всички*. Тук става дума за такава дистрибуция на детерминантите на здравето (във всеки случай на тези, върху които може да се влияе), както посочва Островска [25], при която всеки индивид има потенциално еднакви шансове за добро здраве и дълъг живот. Такъв подход, струва ми се, може да бъде приет за справедлив и морален.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И БЕЛЕЖКИ

1. **Конт-Спонвил, А.** [2011] *Морален ли е капитализмът?* С., ИК „Колибри”.
2. **Ивков, Б.** [2015] Увреждания, инвалидност и социални неравенства. *Research Gate*. [on-line: <https://www.researchgate.net/publication/283082046>]; **Davey-Smith, G., J. Neaton, D. Wenworth, R. Stamler and J. Stamler.** [1998] Mortality differences between black and white men in the US: Contribution of income and other risk factors among men screened for the MRFIT. // *The Lancet*, Vol. 351, № 9107, March, pp. 934–939; **Friedli, L.** [2007] *Mental health, resilience and inequalities*. WHO, Regional Office for Europe. Denmark; **Osler, M., E. Prescott, N. Godfredsen, H. Hein and P. Schnohr.** [1999] Gender and determinants of smoking cessation: A longitudinal study. // *Preventive Medicine*, Vol. 29 (1), pp. 57–62; **Reza M. N., L. K. Smylie and R. Arnold.** [2007]. Social Inequalities, Social Capital, and Health of Canadians. // *Review of Radical Political Economics*, Vol. 39 (4) pp. 562-585; **Wilkinson, R.** [1997] Socioeconomic determinants of health: Health inequalities: Relative or absolute material standards. // *British Medical Journal*, Vol. 314, February, pp. 591–595; **Veenstra, G.** [2002] Social capital and health (plus wealth, income inequality and regional health governance). // *Social Science and Medicine*, Vol. 54 (6), pp. 849–868.
3. **Уилкинсън, Р. К. Пикет.** [2014] *Патология на неравенството. Защо равенството прави обществата по-силни*. С., ИК „Изток-Запад“, с. 32-33.
4. **Стиглиц, Д.** [2014] *Цената на неравенството. Как днешното разделено общество застрашава бъдещето ни*. С., ИК „Изток-Запад“, с. 48-49.

5. **Стиглиц, Д.** [2014], с. 421.
6. **Therborn, G.** [2015] *Nierówność, która zabija. Jak globalny wzrost nierówności niszczy życie milionów i jak z tym walczyć.* W., Wydawnictwa Naukowego PWN, ss. 43; 45.
7. **Петков, К.** (съст.) [2009] *Европейска социална политика. Сравнителни социологически анализи.* Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски”, с. 27; **Тилкиджиев, Н.** [2002] *Средна класа и социална стратификация.* С, УК „Лик”.
8. През 2015 година бе реализиран първия етап на проекта: „Здраве, качество на живот, неравенства“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерство на образованието и науката. В рамките на този проект беше проведено наблюдение на разходите за здраве от джоба на домакинствата в България. За настоящия доклад са използвани данни от проведеното наблюдение, в рамките на Проекта.
9. **Nussbaum, M.** [2011] *Creating Capabilities.* Cambridge: The Belknap Press.
10. **Therborn, G.** [2015] *Nierówność, która zabija. Jak globalny wzrost nierówności niszczy życie milionów i jak z tym walczyć.* W., Wydawnictwa Naukowego PWN, ss. 43; 45.
11. **Преброяване‘2011** [2012] *Преброяване 2011. Окончателни данни.* С, НСИ.
12. **Ивков, Б. П. Попиванов, Д. Драганов, З.Тонева.** [2016] Разходи за здраве от джоба на домакинствата в България. // *Социална медицина*, бр. 2, сс. 41-44.
13. **Ивков, Б. П. Попиванов, Д. Драганов, З.Тонева.** [2016].
14. **Ивков, Б. П. Попиванов, Д. Драганов, З.Тонева.** [2016].
15. **Здравеопазване** [2015] Кратък статистически справочник, МЗ – НЦОЗА.
16. Това най-вероятно представлява 51% от всички разходи за здраве през 2015 година.
17. **Проект** [2014] *Проект на анализа на състоянието на финансирането на здравеопазването в България.* Декември, 2014 г. Финансиране на здравния сектор в България. Програма за консултантски услуги, с. 182.
18. **Ивков, Б. П. Попиванов, Д. Драганов, З.Тонева.** [2016] Разходи за здраве от джоба на домакинствата в България. // *Социална медицина*, бр. 2, сс. 41-44.
19. **Ивков, Б. П. Попиванов, Д. Драганов, З.Тонева.** [2016].
20. **Ивков, Б. П. Попиванов, Д. Драганов, З.Тонева.** [2016].
21. **Ивков, Б. П. Попиванов, Д. Драганов, З.Тонева.** [2016].
22. **Ивков, Б. П. Попиванов, Д. Драганов, З.Тонева.** [2016].
23. **Ostrowska, A.** [2010] *Zróżnicowania społeczne i nierówności w zdrowiu.* W: W. Piątkowski (red.) *Socjologia z medycyną. W kręgu myśli naukowej Magdaleny Sokołowskiej.* IFiS PAN, Warszawa, ss. 23-48., ss. 33-34.
24. **Ostrowska, A.** [2010].
25. **Ostrowska, A.** [2010].

ВЯРА В СПРАВЕДЛИВ СВЯТ: ПСИХОЛОГИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ И ИНДИВИДУАЛНИ РАЗЛИЧИЯ

Ергюл Таур¹, Калина Попова²

Темата за справедливостта провокира интереса на различни изследователи поради регулативните ѝ функции в почти всички сфери на междуличностни и междугрупови взаимоотношения – право, политика, образование, здравеопазване и т.н. Психологическите теории се опитват да дадат обяснение за мислите, чувствата и действията на хората, предизвикани от проблем, провокиращ мотива им за справедливост [1]. Справедливостта има оценъчен и емоционален компонент, като се основава на разпознаването на съответствието между личната съдба и заслуженото на определено съзнателно ниво. Усещането за съответствие произтича от съотношението между получено и вложено [2], а реципрочността на отношението – дадено, вложено и получено, е водещо правило в субективните морални представи [1].

В обществото има редица примери за неравенство и несправедливост – непропорционално разпределение на богатата, неравенство в достъпа до здравеопазване и образование, достъп и реализация на пазара на труда и др. Хората реагират различно на наблюдаваната или преживяната несправедливост. Някои се чувстват морално възмутени и се стремят да възстановят справедливостта [напр. 3], докато други се опитват да приемат системи от вярвания, които да служат за оправдаване на съществуващия социален, икономически и политически ред [4]. С други думи, хората се сблъскват с несправедливости, кои-

¹ Доцент в ИИНЧ-БАН, д-р по психология; ergyul_tair@yahoo.com

² Специалист-психолог в ИИНЧ-БАН; kalina_popova@yahoo.com

то трудно могат да се поправят или променят в действителност, и поради това се опитват да възстановят справедливостта по различни начини на познавателно ниво [5].

Психологични измерения на вярата в справедлив свят

Няколко психологически теории се опитват да обяснят поведението, базиращо се на желанието за възстановяване на справедливостта. Една от най-влиятелните е хипотезата за справедлив свят, въведена от Лърнър [6, 7]. Неговата идея гласи, че хората имат потребност да вярват в един справедлив свят, в който всеки получава това, което заслужава и заслужава това, което получава. Тази вяра им дава възможност да се справят със социалната среда, в която се намират, сякаш тя е стабилна и подредена. В резултат на това хората са мотивирани да защитят своята вяра в справедливия свят, когато тя е заплашена от несправедливост, без значение дали състоянието е преживяно или само наблюдавано. Ако е възможно, справедливостта бива възстановена реално (например чрез обезщетяване на пострадалите), но когато не е възможно, хората се опитват да я възстановят на познавателно ниво, като правят преоценка на ситуацията в съответствие с вярата си в справедлив свят. Този познавателен процес се нарича асимилация или усвояване на несправедливостта [5].

Друг психологически подход към вярата в справедлив свят е като диспозиция и оценява индивидуалните различия във вярата, че светът като цяло е справедливо място. Този подход е резултат на разширяването на експерименталната традиция, тръгваща от Лърнър чрез разработването на самооценъчни скали, като тези на Рубин и Пеплау [8], Далбърт и колеги [9] и др. Вярата в справедлив свят се изследва в рамките на личностни диспозиции, като се търсят връзки с други индивидуални и социални характеристики. Установяват се позитивни връзки на вя-

рата в справедлив с личностни характеристики като авторитаризъм, религиозност, консерватизъм и др. [за обзор виж: 10]. Предвидимо хората, които имат по-силна вяра в справедлив свят, обикновено идеализират лидерите и хората с власт, защото вярват, че силните и властни хора са добри и заслужават позицията, която имат, докато слабите и хората без власт са по-малко добри и следователно не заслужават да имат власт или да поемат отговорност. Изследванията представят, че по-религиозните хора имат и по-силна вяра в справедлив свят, защото приемат, че „греховете ще бъдат наказани, а добрините възнаградени“ [11, 8]. Налице са и някои различия в зависимост от религията, като католиците и протестантите са по-силни поддръжници на вярата в справедлив свят, отколкото агностиците и атеистите. Все пак трябва да се прави разграничение между имплицитни и експлицитни религиозни убеждения, като вярата в справедлив свят по-скоро е свързана с експлицитните, отколкото имплицитните убеждения [10].

Налице са връзки между вярата в справедлив свят и някои политически и социални вярвания, като цяло свързани с подкрепа за консервативни политики и изразяването на по-традиционни социални нагласи [12]. Ако хората вярват, че светът е справедлив и рационализират неравенствата в термините на това убеждение, те е по-вероятно да подценяват жертвите на социална несправедливост и да приписват тяхната слабост на личната им неадекватност или неспособност, отколкото като слабост на социалните институции. Следователно, вярващите в справедлив свят не са толерантни към бедните и рационализират състоянието им като нещо заслужено или като тяхна съдба. Подобно е отношението им към жените, които се възприемат предимно през традиционната им социална роля, по-силни поддръжници са на употребата на оръжия, вярват в ограничаването на социалните осигуровки и социалните помощи и др.

Също така, изследванията от 90-те години насам правят разграничение между вярата в справедлив свят на лично ниво,

където личността е третирана справедливо, от вярата в справедлив свят като цяло, където човек по принцип получава това, което заслужава [9, 13]. Колкото по-лично е преживяването на несправедливостта, толкова като по-заплашваща тя се възприема и съответно отхвърля. Несправедливостта и дискриминацията биват отричани и отхвърляни по-остро в собствената ни група, отколкото в чуждите; личната дискриминация се осъжда по-остро, отколкото дискриминацията на собствената ни група; и накрая, липсата на справедливост към нас много по-силно се подчертава, отколкото към другите [9]. Следователно, трябва да се разграничава вярата в справедлив свят като цяло от вярата в справедлив свят за мен, защото индивидът много повече ще акцентира върху собствената си вяра в справедлив свят, отколкото вярата в справедлив свят като цяло. Изследванията [14, 15] доказват, че хората са по-склонни да подкрепят личната си вяра в справедлив свят, отколкото вярата в един справедлив свят като цяло, и че двата конструкта имат различно значение. Вярата в справедлив свят на лично ниво определя адаптацията на личността и съдейства за нейното субективно благополучие, докато вярата в справедлив свят като цяло е определяща за някои социални нагласи [напр. 16].

Съществуват още няколко разграничения относно вярата в справедлив свят [5]. Първо, при общата вяра в справедлив свят трябва да се разграничи вярата в иманентната или вътрешно присъща справедливост от вярата в крайната справедливост. Второ, да се разграничи дистрибутивната от процедурната справедливост, като произтичаща от психологическото разбиране на справедливостта. Изследванията представят, че хората правят разлика между проблеми, свързани с преживяването на несправедливите процедури и такива, които се отнасят до справедливостта при разпределянето на крайния продукт, печалба или ресурс [2]. Обикновено, процедурната справедливост се възприема като по-значима в сравнение с дистрибутивната справедливост. Накрая, общата вяра в справедлив свят

трябва да се разграничи от вярата в несправедлив свят, като изследванията установяват, че вярата в справедлив свят не е биполярен, а по-скоро двуменсионален конструктор [5, 17].

Вярата в справедлив свят като мотив за справедливост

Според Лърнър индивидуалната вяра в справедлив свят може да се разглежда като индикатор за мотив за справедливост [7]. Мотивът за справедливост е индивидуалната ни склонност да се стремим към справедливост сама по себе си. Вярата в справедлив свят показва този личен договор, при който колкото повече хората искат да бъдат третирани от другите справедливо, толкова трябва да се чувстват длъжни самите те да се държат справедливо. Следователно, колкото по-силна е вярата в справедлив свят, толкова по-силен е мотивът за справедливост.

Преминаването от хипотезата за справедлив свят към тази за индивидуалните различия във вярата за справедлив свят предполага да се прави разграничение между мотив за справедливост и мотивация за справедливост. Мотивите са диспозиции, отразяващи индивидуалните различия в склонността да се стремим към определена цел [5]. Мотивацията, от своя страна, може да се определи като индивидуалната ни ориентация към специфична цел в определена ситуация [5]. По този начин мотивацията за справедливост отразява ориентацията ни към справедливост в конкретна ситуация. С други думи, мотивацията ни за справедливост е предизвикана от конкретните обстоятелства на ситуацията във взаимодействие с личностните ни диспозиции. В този случай мотивацията за справедливост може да бъде мотив за справедливост или друга личностна диспозиция [18].

Изхождайки от теориите за мотивите на личността [напр. 19, 20] и приемайки, че е налице двойна процесна система [напр. 21, 22], може да се предполага наличието както на експ-

лицитни, така и имплицитни мотиви. Следователно, могат да се разграничат два типа мотиви за справедлив свят [23]. От една страна са експлицитните мотиви, които оперират на съзнателно ниво, изразяват се чрез ценностите и по-конкретно ценността справедливост, и са част от самооценката. Тези експлицитни мотиви могат да се измерват чрез самооценъчни въпросници, в които се проследяват реакциите на индивида към справедливостта или несправедливостта [напр. 24, 25]. Тези въпросници обикновено включват: 1) централност на вярата в справедлив свят чрез твърдения като *„Малко неща ме правят толкова щастлив/а, колкото справедливостта“* или *„Несправедливостта, на която ставам свидетел ми повлиява по-силно, отколкото на повечето хора“*; 2) сензитивност към справедливостта чрез твърдения като *„Притеснявам се, когато получавам нещо, което се полага на другите“* или *„Чувствам вина, когато се отнасят с мен по-добре, отколкото с другите“*. От друга страна са имплицитните мотиви, които се предполага, че оперират по-скоро на несъзнавано или интуитивно ниво и съществуват едновременно с експлицитните мотиви. Този тип мотиви също може да се измери чрез скали за: 1) лична вяра в справедлив свят, включващи твърдения като *„Вярвам, че като цяло заслужавам това, което ми се случва“* или *„Обикновено към мен се отнасят справедливо“*; 2) обща вяра в справедлив свят чрез твърдения като *„Уверен съм, че справедливостта винаги възтържествува над несправедливостта“* или *„Убеден съм, че все някога несправедливите хора получават заслуженото си“*. Имплицитният мотив може да се очаква, че по-добре ще обяснява интуитивните, отколкото съзнателните, контролирани реакции към несправедливостта.

Развитийни и индивидуални различия във вярата в справедлив свят

В периода на развитие на личността се забелязват определени изменения във вярата в справедлив свят. Обикновено до навършване на седем или осем години децата вярват в иманентната справедливост, като са убедени, че нередностите автоматично се наказват [26]. С порастването те бавно започват да се отказват от тази вяра в иманентната справедливост. В резултат на развитието на познавателните способности по-големите деца и възрастните не изпитват трудност при идентифициране на случайните събития. Въпреки това, те усещат, че тази случайност или казано по-друг начин, съдбата е несправедлива, поради което, ако им се предостави възможност, биха я коригирали [27, 28]. По този начин децата развиват вяра в справедлив свят, което може да се разглежда като по-зряла форма на вярата в иманентната справедливост – убеждението, че хората като цяло заслужават съдбата си, придружено от познавателната способност да идентифицират причинно-следствената връзка и случайността [29].

По време на юношеството вярата в справедлив свят на личностно ниво и вярата в справедлив свят цяло се развиват и очертават като две различни вярвания. Също така силата на тези две вярвания слабо намалява по време на юношеството и в ранната зрялост. Тези две изменения – диференцирането и намаляването на вярата, могат да се тълкуват като последици от когнитивното развитие и постигнатото ниво на зрялост. Дори и след първоначалния си спад, вярата в справедлив свят на лично ниво има тенденцията да бъде доста силна. Отново, в края на зрелостта и старостта, вярата в справедлив свят представя тенденция за леко повишаване [23, 30].

Смисълът на вярата в справедлив свят по време на развитието на личността като че ли системно се различава [30]. В юношеството и особено в младата възраст, основната функция

на вярата в справедлив свят изглежда е да осигури доверие в справедливостта на света, като по този начин предоставя възможност личността да се справи с предизвикателствата в училище, на работното място и да инвестира в индивидуалните си цели. В напреднала възраст, когато остатъчният ресурс е по-кратък, основната функция на вярата в справедлив свят изглежда е да осигури рамка за подпомагане на интерпретацията на събитията от живота на личността по смислен начин. Силната вяра в справедлив свят позволява по-възрастните хора да виждат себе си като по-малко дискриминирани по време на живота си, което им помага да преодоляват негативните аспекти от живота и им дава възможност да намерят смисъл в него. Изследванията представят също, че вярата в справедлив свят се насърчава от доверието в справедливостта, т.е. от наличието на хармонична семейна среда и не се научава от приемането на социалните норми и правила, т.е. наличието на строг ред, правила и санкции при нарушаването им [5].

Налице са изследвания, свързани с индивидуалните различия във вярата в справедлив свят, като повечето от тях са проведени в САЩ [10], поради което отразяват тяхната културна специфика. Обикновено в изследванията има повече млади хора и повече представители на средната класа. Силен фактор, оказващ влияние върху вярата в справедлив свят е опитът, който личността има с несправедливостта. Следователно, може да се очаква, че жените и хората с по-ниски доходи ще имат по-ниска вяра в справедлив свят в сравнение с мъжете и лицата с по-високи доходи. Наличните изследвания са малко и по-скоро с неконсистентни резултати, поради което си струва в бъдещи изследвания да се задълбочат проучванията на ролята, която възрастта, полът и образованието оказват върху вярата в справедлив свят.

В български условия може да се проследи и ролята на етническия произход, като наши изследвания установяват, че са налице съществени различия във възприятията за дискриминация при представители на мнозинството и малцинствата [31],

поради което могат да се очакват и различия във вярата в справедлив свят като цяло и в личен план. В изследване на справедливостта и нейното преживяване при трите големи етнически групи в България (българи, български граждани с турско етническо самосъзнание и роми) се установяват качествено различни характеристики на основните представи за справедливостта и справедливото поведение [1]. Изводът, който се налага въз основа на резултатите, е че съдържанието на житейските ситуации, чрез които се извличат примери за справедливо поведение, се припокриват при представите на етническите българи и на тези с турско самосъзнание. При тези две групи честността става синоним на справедливост, и ако поради някаква случайност или невнимание се допусне несправедливост, човек възстановява справедливостта на основата на своята почтеност. При ромската група има трудности в представянето на такива ситуации. Проследяването на мотивите за справедливо поведение отново констатира етнически различия, като ориентацията на лицата с турско етническо самосъзнание е морално-ценностна, на етническите българи – прагматична, а на ромите – емоционална („Защото го почувствах“) [1]. Известни културни различия във вярата в справедлив свят се установяват при сравнение на извадки в Германия, Унгария, Словакия и Словения [11].

Натрупаните през последните няколко десетилетия психологически изследвания върху конструкта вяра в справедлив свят са доказателство за трайния научен интерес към проблема. Бъдещите изследвания могат да задълбочат и допринесат за изясняване на индивидуалните, личностните и културните различия във вярата в справедлив свят. Също така, могат да поставят вярата в справедлив свят в по-широка изследователска рамка и да проследят връзките на конструкта с доверието в социалните институции, инвестициите в собственото бъдеще или адаптивните функции на вярата в справедлив свят и ролята ѝ за повишаването на субективното благополучие.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Христова, А.** [2008]. Справедливото поведение – ситуация, приписвани характеристики и мотиви (етносравнение). *Психологични изследвания*, кн.1, 121-134.
- Русинова-Христова, А.** [2006]. Речник на справедливостта и социалната промяна в България. В: сб. *Активност и адаптация на личността в условията на промени*, том 1, 33-36.
- Montada, L., Schmitt, M., & Dalbert, C.** [1986]. Thinking about justice and dealing with one's own privileges: A study of existential guilt. In H. W. Bierhoff, R. L. Cohen, & J. Greenberg (Eds.), *Justice in social relations* (pp. 125-143). New York: Plenum Press.
- Jost, J.T., Banaji, M.R., & Nosek, B. A.** [2004]. A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo. *Political Psychology*, 25, 881-919.
- Dalbert, C.** [2009]. Belief in a just world. In M. R. Leary & R. H. Hoyle (Eds.), *Handbook of Individual Differences in Social Behavior* (pp. 288-297). New York: Guilford Publications.
- Lerner, M. J.** [1965]. Evaluation of performance as a function of performer's reward and attractiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1, 355-360.
- Lerner, M. J.** [1980]. *The belief in a just world: A fundamental delusion*. New York: Plenum Press.
- Rubin, Z., & Peplau, L. A.** [1973]. Belief in a just world and reaction to another's lot: A study of participants in the national draft lottery. *Journal of Social Issues*, 29(4), 73-93.
- Dalbert, C.** [1999]. The world is more just for me than generally: About the Personal Belief in a Just World Scale's validity. *Social Justice Research*, 12, 79-98.
- Furnham, A., & Procter, E.** [1989]. Belief in a just world: Review and critique of the individual difference literature. *British Journal of Social Psychology*, 28, 365-384.
- Dalbert, C., & Katona-Sallay, H.** [1996]. The "belief in a just world" construct in Hungary. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 27, 293-314.
- Furnham, A.** [1993]. Just world beliefs in twelve societies. *Journal of Social Psychology*, 133, 317-329.
- Lipkus, I. M., Dalbert, C., & Siegler, I. C.** [1996]. The importance of distinguishing the belief in a just world for self versus for others: Implications for psychological well-being. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 666-677.
- Taylor, D. M., Wright, G. C., Moghaddam, F. M., & Lalonde, R. N.** [1990]. The personal/group discrimination discrepancy: Perceiving my group, but not myself, to be a target for discrimination. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 16, 254-262.
- Messick, D. M., Bloom, S., Boldizar, J. P., & Samuelson, C. D.** [1985]. Why are we

- fairer than others? *Journal of Experimental Social Psychology*, 21, 480-500.
- Bègue, L., & Muller, D.** [2006]. Belief in a just world as moderator of hostile attributional bias. *British Journal of Social Psychology*, 45, 117-126.
- Loo, R.** [2002]. Belief in a just world: support for independent just world and unjust world dimensions. *Personality and Individual Differences*, 33, 703-711.
- Lind, E. A., & van den Bos, K.** [2002]. When fairness works: Toward a general theory of uncertainty management. *Research in Organizational Behavior*, 24, 181-223.
- McClelland, D. C., Koestner, R., & Weinberger, J.** [1989]. How do self-attributed and implicit motives differ? *Psychological Review*, 96, 680-702.
- Spangler, W. D.** [1992]. Validity of questionnaire and TAT measures of need for achievement: Two meta-analyses. *Psychological Bulletin*, 112, 140-154.
- Epstein, S.** [1990]. Cognitive-experiential self-theory. In L. A. Pervin (Ed.), *Handbook of personality. Theory and research* (pp. 165-192). New York: Guilford Press.
- Strack, F., & Deutsch, R.** [2004]. Reflective and impulsive determinants of social behaviour. *Personality and Social Psychology Review*, 8, 220-247.
- Dalbert, C.** [2001]. *The justice motive as a personal resource: Dealing with challenges and critical life events*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Fetchenhauer, D., & Huang, X.** [2004]. Justice sensitivity and distributive decisions in experimental games. *Personality and Individual Differences*, 36, 1015-1029.
- Gollwitzer, M., Schmitt, M., Schalke, R., Maes, J., & Baer, A.** [2005]. Asymmetrical effects on justice sensitivity perspectives on prosocial and antisocial behavior. *Social Justice Research*, 18, 183-201.
- Piaget, J.** [1932/1997]. *The moral judgment of the child*. Glencoe, IL: Free Press.
- Jose, P. E.** [1990]. Just world reasoning in children's immanent justice judgements. *Child Development*, 61, 1024-1033.
- Weisz, J. R.** [1980]. Developmental change in perceived control: Recognizing noncontingency in the laboratory and perceiving it in the world. *Developmental Psychology*, 16, 385-390.
- Raman, L., & Winer, G. A.** [2004]. Evidence of more immanent justice responding in adults than children: A challenge to traditional developmental theories. *British Journal of Developmental Psychology*, 22, 255-274
- Maes, J., & Schmitt, M.** [2004]. Belief in a just world and its correlates in different age groups. In C. Dalbert & H. Sallay (Eds.), *The justice motive in adolescence and young adulthood: Origins and consequences* (pp. 11-25). London, UK: Routledge.
- Таир, Е.** [2014]. Възприятия за дискриминация на пазара на труда при представители на различни етнически и възрастови групи в България. *Сборник научни доклади от VII-я национален конгрес по психология*, С. 31.10-2-11.2014, 852-863.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ И СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА НЕПРИДРУЖЕНИ ДЕЦА-БЕЖАНЦИ В БЪЛГАРИЯ И ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

*Стойка Калчева*¹

Проблемите за „бежанските вълни“ могат да бъдат интерпретирани от най-различни гледни точки. При всяко положение, обаче, генерирането, трансферирането от едни в други географски и социокултурни територии, приемането, адаптацията, придвижването през и напускането на първите приемни държави имат своите доста сериозни морално-етически измерения., най-малкото понеже тези „вълни“ са плод от действието на най-различни – по произход, съдържание, форма и ценностно-нормативна функционална ангажираност – социални несправедливостти и неравенства. А когато, на всичко останало, става дума и за непридружени деца-бежанци, тогава моралните проблеми, дилеми и колизии стават повече, още по-сложни и по-трудно разрешими в управленчески и нравствен аспекти.

По данни на Върховния комисариат на ООН за бежанците (ВКБОУОН), в световен мащаб броят на молбите за статут на бежанец на непридружени деца в 69 приемащи страни расте главоломно. Молбите на непридружените деца са най-голям брой в сравнение с броя на молбите на другите категории бежанци със специални нужди. По националност най-голям е броят на непридружените деца от Афганистан, Ирак и страни от Африка. В България има два пика с най-голям брой кандидати за убежище-деца: през 2002 г. 78 деца от Афганистан и през 2013 г. – 135

¹ Доктор по психология, главен асистент в Институт за изследване на населението и човека към БАН.

деца-чужденци. В началото на 2014 г. са регистрирани 104 (по данни на ВТВ от 26.03.2014 г.) и сумарно (за 2013/2014 г.) в началото на 2014 г. на грижи подлежат 200 непридружени деца-чужденци. При проведена среща при омбудсмана на България се посочва, че през девет месеца на 2015 г. техния брой в България е 1404, а за девет месеца на 2016 година – 2300 деца-чужденци.

Причините за пристигане в ЕС и България на непридружените деца-чужденци са многообразни: спасение от войни и конфликти, бедност, природни бедствия, дискриминация и преследване. Част от децата се присъединяват към семействата си в Европа, други пристигат с цел образование, спорт, по-добри медицински грижи. Част от децата са жертви на трафик и различни форми на експлоатация.

Държавна грижа за непридружени деца-бежанци

Според чл. 22 от ратифицираната от България, Конвенция на ООН за правата на детето, грижата за децата – бежанци трябва да бъдат равностойни за грижите за местните деца.

Дефиницията за непридружено дете се съдържа в допълнителните разпоредби на Закона за убежището и бежанците (ЗУБ): Непридружен е този малолетен или непълнолетен чужденец, който се намира на територията на Република България и не е придружен от свой родител или друго пълнолетно лице, което отговаря за него по закон или обичай. Според международната терминология се прилага и термин „разделени деца“. Тези деца имат право на международна закрила по силата на широк спектър от международни и регионални документи.

В производството за предоставяне на статут на бежанец спрямо непридружените деца не се прилага „отблъскване“ (екстрадиране) от територията на България и ускорено производст-

во по ЗУБ (решение по молбата за статут на бежанец в най-кратки срокове с първи етап от 3 дни).

Съгласно ЗУБ, държавата назначава настойник или попечител на непридружените деца и ако няма такива, се представляват в производството за предоставяне на статут на бежанец по Закона за закрила на детето. Държавните органи осъществяват контрол и вземат мерки за предпазване на малолетни и непълнолетни чужденци, търсеци закрила от физическо и психическо насилие, жестоко, нечовешко и унижително отнасяне. По същия закон, непридружените деца имат право на образование и професионално образование по реда и условията за български граждани.

Според ЗУБ, непридружените малолетни и непълнолетни могат да бъдат настанени при роднини и близки, в приемно семейство, в специализирана институция, в други места за настаняване със специални условия за малолетни и непълнолетни.

Ръководни принципи за социални грижи и психологическо консултиране на непридружени деца-чужденци:

Най-добър интерес на детето: Висшият интерес на непридруженото дете-чужденец е от първостепенно значение при всички действия, които засягат детето и то има право да ги получи в зависимост от потребностите, състоянието и възрастта му. На детето трябва да се гледа преди всичко като на дете, а на втори план като мигрант, чужденец и т.н.

Недискриминация: Всички действия спрямо непридружените деца-чужденци трябва да са ръководят от принципи на недискриминация по признак пол, раса, етнос, материално положение, възраст и пр.

Право на участие: Вземането на решение по всички жизненоважни въпроси се осъществява чрез активното и информира-

но участие на непридруженото дете.

Бикултуризъм: Запазване на културното своеобразие на непридруженото дете-чужденец и от решаващо значение за съхраняване на националната идентичност.

Превод: Използването на компетентни преводач-експерти е от решаващо значение за изясняване на произхода и биографията на детето-чужденец. Предвид редките езици, които употребяват децата-бежанци (пащу, дари, урду, фарси и мн. др.) и значението на възрастта за употреба на държавния език на страната на произход, работата с тях е уникално предизвикателство. Например, кюрдските деца в предучилищна възраст не говорят арабски език, който е официален език в Северен Ирак.

Конфиденциалност: всички данни, свързани с молбата за предоставяне на статут на бежанец и биографията на детето-чужденец, са строго конфиденциални в интерес безопасността на детето и до тях имат достъп само отговорните служители.

Право на информация: На всички етапи на производство за предоставяне на статут на бежанец, детето има право на достъп до получени сведения и взети решения от компетентни лица.

Своевременност: От момента на стъпване на територията на страната се задействат мерки за закрила, ранна идентификация и адекватни грижи за непридружените деца-чужденци.

Сътрудничество между организации: проблемите на непридружените деца-чужденци могат да се решават само при взаимодействие на отговорни организации:

- Държавна агенция за бежанците при Министерския съвет,

- Държавна агенция за закрила на детето,
- Министерство на труда и социалната политика,
- Министерство на здравеопазване,
- Министерство на вътрешни работи,
- Агенция за социално подпомагане,
- Кметство по местоживееене,

- Неправителствени организации: Български червен кръст, Български хелзинкски комитет, център АСЕТ, фондация „Каритас – България и др.).

Трайност: грижите за непридружените деца имат постоянен характер с разпределение на отговорности и последователност.

Подготовка на персонал – при регистрацията в първите моменти от решаващо значение е подготовката на експерти от страна на различните категории персонал за грижи за непридружените деца (анализ на най-уязвимите деца, откъсване от трафиканти, изграждане на доверие и др.).

Временни грижи за непридружените деца

1. Осигуряване на превод.
2. Ранна идентификация, регистрация и издаване на документ за самоличност.
3. Оценка на възрастта.
4. Достъп да медицински, социални и психологически грижи в обем на пълнолетен бежанец.
5. Настаняване в безопасни условия.
6. Достъп до българската образователна система.
7. Неприлагане на ускорено производство за разглеждане на молбите за статут на бежанец, „неотблъскване“ от територия на приемащата страна.
8. Назначаване на настойник, попечител, законен представител при разглеждане на молбата за статут.
9. Предпазване от насилие, унизително или нечовешко отношение.
10. Хуманно събиране на данни за семейството.

В Регистрационно-приемателен център – София, след ремонт със средства от Европейския бежански фонд в края на юли 2013 г., се разкри обособена защитена зона за настаняване на

търсеши закрила – непридружени непълнолетни чужденци. Зоната е недостъпна за останалите обитатели на Регистрационно-приемателния център. Непридружените ползват също и самостоятелен вход с охранителен пост. За тях са предназначени осем стаи със собствени санитарни възли и общо кухненско помещение с хладилна техника.

Трайни решения

1. Търсене и събиране със семейството.
2. Настаняване в домове за деца, лишени от родителски грижи, приемни семейства.
3. Интеграция в България.

Нерешени проблеми и предизвикателства

1. Оценка на възрастта (физическа, хронологична, психологическа) при липса на лични документи от страната на произход. Има ключово значение, тъй като дава начало на процесуални и правни гаранции за детето-чужденец.
2. Определяне на училищния клас, в който могат да продължат образованието си в български училища.
3. Търсене на семействата остават в повечето случаи нерешен проблем, поради липса на връзка със страната на произход.
4. Механизмът на приемните семейства не е достатъчно развит и разпространен.
5. Недостатъчно развит е механизмът за назначаване на настойник и попечител поради нормативни ограничения.
6. Отсъства стандарт за оценка на качеството на минимални грижи за непридружени деца-чужденци.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон за закрила на детето.
2. Закон за убежището и бежанците.
3. **Калчева С.** (2001), *Непридружени деца-бежанци – нормативна база, практика, нерешени проблеми*, сп. *Бежанци – днес, утре*, бр.4.
4. **Калчева С.** (2003). *Възможни индикатори за сексуално насилие над деца*, Семинар „*Развиване на национална мрежа с цел предотвратяване и работа при случаи на сексуално, свързано с пола и домашно насилие в бежанските общности*”, Боровец, БЧК, ВКБООН.
5. **Калчева С.** (2007). *Държавна политика за грижа за непридружените деца-чужденци, търсещи и получили закрила*, (проект 2005/107-880 Изграждане на партньорска мрежа за социално включване. Настърчаване на равноправно отношение на уязвими и непридружени деца.), С., *Международна социална служба*.
6. **Калчева С.** (2005). *Социална работа с бежанци със специални нужди*. *Непридружени малолетни и непълнолетни, бежанци с увреждания, възрастни хора, самотни родители, жертви на психическо, физическо, сексуално насилие и изтезания, бременни жени*, *Обучение на преподаватели от висшите учебни заведения относно минимални стандарти за разработване на учебни програми по социална работа с бежанци*, С., АИБМ.
7. **Калчева С.** (2007). *Стратегии за превенция на ДАБ при МС със специален акцент по отношение на настаняване, сигурност на хора със специални нужди*, Семинар „*Превенция на сексуално и основано на пола насилие и стандартни и оперативни процедури на ответна реакция*”, С., ВКБООН.
8. **Калчева С.** (2001), *Непридружени деца-бежанци–нормативна база, практика, нерешени проблеми*, сп. *Бежанците – днес, утре*, бр. 3.
9. **Калчева С.** (2002). *Събиране на семействата на непридружените деца*, сп. *Бежанците – днес, утре*, бр. 3.
10. Конвенция на ООН за правата на детето, (1989).
11. Конвенция на ООН за статута на бежанците, (1951).
12. Минимални права на ООН за младежко правосъдие (Пекински правила), (1985).
13. *План за действие относно непридружени непълнолетни деца (2011-2014 г.)*, Европейска Комисия, COM (2010)213, Брюксел, 06.05.2010.
14. *Програма „Разделени деца в Европа”*, (2005), С., ВКБООН.
15. Семейен кодекс.

**МОРАЛ И ЕТИКА НА СПРАВЕДЛИВОСТТА
В СЪВРЕМЕННОТО ОБЩЕСТВО**

Българска
Първо издание

Съставители и научна редакция:
Доц. д-р Емилия Маринова
Проф. д.с.н. Максим Мизов

Рецензенти:
Доц. д-р Станка Христова
Д-р Константин Пеев

Формат: 60x84/16
Печатни коли: 24
Печат БПС ООД

ISBN 978-619-160-749-5
„Авангард Прима”, издател
Фондация „Солидарно общество”
София, 2017